

Observatori Català
de la Justícia en
Violència Masclista

Currículum d'activitats per a dones en execució penal.

Tractament, educació, cultura i
ocupació

Autores

Barbara Biglia
Aloe Cubero
Alejandra Araiza
Victor Merino

Any 2024

Generalitat de Catalunya
**Centre d'Estudis Jurídics
i Formació Especialitzada**

L'Observatori Català de la Justícia en Violència Masclista ha editat aquesta recerca respectant el text original de les autores, que en són responsables de la correcció lingüística.

Les idees i opinions expressades en aquest document són de responsabilitat exclusiva de les autores, i no s'identifiquen necessàriament amb les de l'Observatori.

Avís legal

Aquesta obra està subjecta a una llicència de [Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada 4.0 No adaptada de Creative Commons](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

Així doncs, es permet la reproducció, la distribució i la comunicació pública del material, sempre que se citi l'autoria del material i l'Observatori Català de la Justícia en Violència Masclista (Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada, Departament de Justícia) i no se'n faci un ús comercial ni es transformi.

SECRETARÍA DE ESTADO
DE IGUALDAD
Y CONTRA LA VIOLENCIA DE GÉNERO
DELEGACIÓN DEL GOBIERNO
CONTRA LA VIOLENCIA DE GÉNERO

016 ATENCIÓN A VÍCTIMAS DE
MALOS TRATOS POR VIOLENCIA DE GÉNERO

Activitat finançada a càrrec del crèdits rebuts del Ministeri d'Igualtat
(Secretaria d'Estat d'Igualtat i contra la Violència de Gènere)

1. Introducció	5
2. Marcs interpretatius	8
2.1. Els drets de les internes d'acord amb la legislació	8
2.2. Marc teòric	13
2.2.1. Cap al <i>gender responsive approach</i> com a primer pas per donar una resposta integral a les dones preses	13
2.2.2. La irrupció de la interseccionalitat.....	17
2.2.3. La necessitat d'un canvi de paradigma formatiu i de rehabilitació per a les dones	20
3. Contextualització	22
3.1. El model d'intervenció dirigit a les necessitats dels individus.....	22
3.1.1. Òrgans i serveis implicats en la rehabilitació i reinserció.....	22
3.1.2. Bases teòriques i models d'intervenció.....	25
3.1.3. Intervenció als centres penitenciaris: intervenció grupal i el Programa Marc d'Organització Curricular (PMOC).....	28
3.2. Les dones a les presons catalanes	34
4. Estudi empíric: metodologia i detalls de la implementació.....	36
4.1. Objectius	36
4.2. Metodologia, mostreig i treball de camp.....	37
4.2.1. Anàlisi documental de programes d'intervenció grupal en el context de la presó	38
4.2.2. Grups de discussió amb professionals que treballen dins de la presó	40
4.2.3. Tallers diagnòstics amb dones en situació de privació de llibertat	42
4.2.4. Entrevistes amb entitats que treballen en el àmbit penitenciari	47
4.2.5. Consell de sàvies.....	50
4.2.6. Entrevistes a personal del Departament de Justícia.....	52
4.3. Qüestions ètiques	53
5. Resultats.....	54
5.1. Els programes d'intervenció	54
5.1.1. Programa d'intervenció en drogodependències	54
5.1.2. Programa d'intervenció psicoeducativa	58
5.1.3. Programa d'intervenció psicoeducativa amb dones privades de llibertat	64
5.1.4. Programa d'intervenció socioeducativa	72
5.1.5. Programa d'Intervenció en violència general.....	79

5.1.6.	Programa d'intervenció en violència sexual.....	84
5.1.7.	Programa marc del model de participació i convivència dels centres penitenciaris de Catalunya.....	87
5.1.8.	Els programes del CIRE	91
5.2.	Opinions de mestres i professionals de tractament.....	95
5.2.1.	Mestres.....	95
5.2.2.	Professionals de tractament	113
5.3.	Les necessitats de les internes en veu (i cos) propi.....	126
5.3.1.	Relacions interpersonals i comunitàries	126
5.3.2.	El cos i la salut.....	128
5.3.3.	Formació i reinserció laboral.....	136
5.3.4.	La metodologia participativa en pràctica.....	138
5.4.	Resultats entrevistes a entitats	141
6.	Aprenentatges de la recerca i recomanacions de millora	158
6.1.	Principals límits detectats en els programes en relació a la introducció de la perspectiva de gènere.....	158
6.2.	Educació formal, límits i necessitats generitzades detectades en conversació amb les mestres.....	162
6.3.	Valoracions del PMOC per part de les professionals de tractament del Departament de Justícia i propostes pràctiques de millora.....	165
6.4.	Peticions de les internes	168
6.5.	Mirades des dels marges: opinions i recomanacions de les entitats.	173
7.	Conclusions	177
8.	Bibliografia.....	188
9.	Annexos.....	194
	Annex I. Preguntes anàlisi general dels programes.....	194
	Annex II. Preguntes anàlisi mòduls i/o tallers.....	196
	Annex III. Models de consentiment: professionals, internes i drets d'imatge	198
	Annex IV. Participants e investigadores en la presó de Wad Ras	203
	Annex V. Murals foto-liticació Wad Ras i Brians	204
	Annex VI. Murals xarxes semàntiques.....	205

1. Introducció

Els darrers anys hem assistit a una evolució normativa sense precedents d'instruments jurídics que mostren les mancances de protecció de drets, així com d'altres que pretenen fer front a situacions de discriminació i desigualtat. La majoria d'ells, però, solen ser no vinculants, la qual cosa dificulta el canvi i la superació d'aquests obstacles. En aquest context, la població reclusa confronta situacions d'especial vulnerabilitat i els seus drets no són garantits, ni molt menys respectats, en diversos països arreu del món com demostren, per exemple, els informes de Nacions Unides (e. g. Resolució 61/143, de 19 de desembre de 2006) i la Comissió de Drets de la Dona i Igualtat de Gènere (2008) del Parlament Europeu.

Aquesta situació s'agreuja considerablement quan s'analitza la situació de les dones internes, com mostren els informes de la Relatora Especial sobre la Violència contra les Dones de Nacions Unides (A/HR/11/6/Add.6, de 14 de mayo de 2013; A/HR/11/6/Add.6, de 14 de mayo de 2013).

Tanmateix, la població penitenciària és responsabilitat dels poders públics, com marca el principi de diligència deguda, que obliga els Estats i les institucions, no sols a respondre a possibles vulneracions de drets, sinó a prevenir qualsevol possible afectació. De fet, la Declaració de Drets Humans i la Convenció contra la Tortura i altres tractes i penes cruels, inhumanes o degradants preveuen una major responsabilitat en la protecció dels drets de les persones recluses, ampliat amb les anomenades «regles específiques generals», conegudes com Normes Nelson Mandela, i per les dones, Regles de Bangkok. Entre d'altres drets especialment protegits, hi trobem l'accés a l'educació i la lluita contra la pobresa i la seva plena integració.

En el cas espanyol i català, destaca l'alt índex de dones recluses respecte al rest d'Europa (Aebi et al, 2023; Consejo General del Poder Judicial, 2024), així com la relació directa entre el seu empresonament i el deteriorament de les seves condicions socioeconòmiques. És per aquesta raó que, en consonància amb l'Informe de la Comissió de Llibertats Civils, Justícia i Afers d'Interior sobre condicions i sistemes penitenciaris de 2017 i la posterior proposta de resolució

del Parlament Europeu, cal establir un enfocament específic de gènere per garantir els drets d'aquestes dones i, en particular, «una atenció addicional als programes educatius, a la formació professional i a les mesures de reintegració per facilitar la seva reinserció a la societat».

L'organització Penal Reform International (2012) recorda la importància que els programes de rehabilitació per a dones siguin dissenyats específicament per elles, per tal de donar resposta a les seves necessitats específiques tot tenint en compte els elements estructurals i socials que les han portat a delinquir, així com les discriminacions a què estan subjectes.

Aquesta recerca, que sorgeix de la col·laboració entre el Grup de Recerca en Educació Intercultural, el Seminari Interdisciplinari de Metodologia d'Investigació Feminista i el Grup Territori, Ciutadania i sostenibilitat, pretén abordar aquesta problemàtica des d'una perspectiva feminista interseccional.

Encara que intentarem oferir una mirada general a les dinàmiques curriculars de les dones empresonades, en el nivell documental analitzarem principalment l'atenció curricular de caràcter grupal. Queda pendent una anàlisi més profunda dels processos d'atenció individualitzada, la qual s'haurà de dur a terme a través d'una recerca dedicada a aquesta temàtica.

En el capítol de Marcs interpretatius presentarem de manera resumida tant el context legal i normatiu en què ens situem en relació als currículums de les dones en presó, com alguns debats teòrics sobre aquest tema des de l'enfocament de la criminologia i el dret feministes.

En segon capítol presentem el model de rehabilitació de les presons catalanes i els departaments i serveis que l'ordenen i implementen, amb especial atenció als enfocaments de gènere i les pràctiques dissenyades per a les internes, així com, de manera molt resumida, el perfil de les dones a les presons catalanes. Per a l'escriptura d'aquest apartat ens hem basat en la documentació oficial del Departament de Justícia, en informacions que aquest dissemina a través de la seva pàgina web, en les entrevistes informals mantingudes i en un parell d'entrevistes semiestructurades a directius del Servei de Rehabilitació i del

CIRE. És important assenyalar que les informacions derivades d'aquestes entrevistes apareixen de manera transversal en altres capítols del document.

En el tercer capítol expliquem, no només el disseny metodològic de la nostra recerca sinó també les característiques de la implementació del treball de camp i de les persones que han participat com a informants, a les quals estem àmpliament agraïdes.

En la part central d'aquesta memòria, la més àmplia, detallem els resultats obtinguts en cada fase i/o amb el diàleg amb cadascun dels agents consultats, utilitzant profusament extractes dels documents analitzats, cites directes dels grups de discussió i materials dels tallers amb les recluses.

A partir del treball anterior, en el capítol sisè expliquem, tant els límits detectats cap a la inclusió de la perspectiva de gènere en l'actual sistema de rehabilitació per a les dones en l'àmbit català, com una sèrie de necessitats i propostes de millora co-construïdes amb cadascun dels agents implicats en la recerca.

Finalment, en el capítol de conclusions arribem al final del nostre treball tot proposant un canvi en la filosofia de tractament per oferir una resposta sensible al gènere i a les necessitat de les recluses. Si bé hi fem referència a propostes directes, també en diàleg amb les sàvies consultades, no pretenem presentar aquí tots els aprenentatges de la recerca. Així, aquest apartat no s'ha d'entendre com a substitutiu de l'anterior, sinó com a complementari.

2. Marcs interpretatius

2.1. Els drets de les internes d'acord amb la legislació

En el plànol internacional, el marc normatiu que exposa i regula els Drets Humans de les dones que han de ser respectats per les institucions penitenciàries són les «Regles de les Nacions Unides per al tractament de les recluses i mesures no privatives de la llibertat per a les dones delinqüents», conegudes com les Regles de Bangkok, de 2011, les quals són una adaptació de les regles mínimes per al tractament dels reclusos (Regles de Tòquio i Resolucions 663C (XXIV) i 2076 (LXII) del Consell Econòmic i Social).

En la seva Resolució 61/143, de 19 de desembre de 2006, titulada «Intensificació dels esforços per a eliminar totes les formes de violència contra les dones», l'Assemblea General ja va afirmar que per «violència contra les dones» s'entenia tot acte de violència basat en la pertinença al gènere femení que tingués o pogués tenir com a resultat un mal o sofriment físic, sexual o psicològic per les dones, així com les amenaces d'aquests actes, la coacció o la privació arbitrària de la llibertat, tant si es produeixen en la vida pública com en la vida privada. També va instar els Estats a examinar i, segons procedeixi, revisar, modificar o derogar totes les lleis, normes, polítiques, pràctiques i usos que discriminin les dones o tinguin efectes discriminatoris en contra seu, tot garantint que les disposicions de múltiples sistemes jurídics, quan existeixin, s'ajustin a les obligacions, els compromisos i els principis internacionals de drets humans i, en particular, al principi de no discriminació. Així mateix, insta a prendre mesures positives per fer front a les causes estructurals de les violències masclistes i enfortir-ne les tasques de prevenció, amb la intenció d'acabar amb les pràctiques i les normes socials discriminatòries, en particular, respecte de les dones que puguin necessitar atenció especial, com ara les dones recluses en institucions o detingudes. Entre aquestes mesures, es contempla impartir capacitació sobre la igualtat entre gèneres i els drets de les dones al personal encarregat de vetllar pel compliment de la llei, també als operadors judicials, i fomentar les seves capacitats. En aquesta resolució s'assenyala que les violències masclistes tenen repercussions concretes quan les víctimes entren en contacte amb el sistema de justícia penal, la qual cosa

afecta el seu dret a no patir victimització en cas de reclusió. La seguretat física i psicològica és decisiva per garantir el respecte dels drets humans i millorar la situació de les delinqüents, i d'aquesta es tracta en les presents regles.

Entre les mesures que trobem a les esmentades Regles de Bangkok, destaquen les relatives a l'estada de les preses a les instal·lacions penitenciàries. Així doncs, inclourem aquí les regles que tenen a veure amb com ha de ser el lloc de reclusió, quines situacions cal preveure normativament, així com els programes i altres mesures que cal planificar per garantir els drets de les persones recluses amb una perspectiva de gènere que es focalitzi especialment en les situacions i les necessitats de les dones.

En primer lloc, hi ha un seguit de previsions que fan referència al lloc de reclusió. Entre d'altres, la regla 4 preveu que les recluses haurien de ser enviades a centres de reclusió propers a les seves llars i/o centres de rehabilitació social, tot tenint en compte les seves responsabilitats de cura d'altres persones, les seves preferències, així com la disponibilitat dels programes i els serveis apropiats. En línia amb aquesta previsió, i amb caràcter més general, trobem les regles 40, 42 i 46. Mentre que la primera feia referència a una necessitat de les dones recluses, aquestes tres estableixen com ha de ser aquesta estada: des dels criteris de classificació dins dels centres, fins als d'individualització dels programes per a cada persona reclusa d'acord amb la regla 40. Si els primers hauran de tenir en compte les necessitats específiques per raó de gènere i les seves situacions, els segons hauran d'orientar-se a la rehabilitació, el tractament i la reinserció social d'aquestes persones.

En relació amb aquests programes, la regla 42 inclou una referència en què la individualització es vincula a les necessitats pròpies del gènere, malgrat que no s'especifica a què fa referència això (encara que el paràgraf segon insta a que es pugui reaccionar amb flexibilitat a les situacions de les necessitats de les dones embarassades, dones lactants i dones amb infants). En aquest cas, no sols es fa referència a espais, serveis o disposicions, sinó també als programes que cal preveure. S'al·ludeix també aquí als serveis i els recursos que han de potenciar-se, tot pensant en aquest cas en els recursos de suport psicològic en els casos en què hi hagut agressions sexuals, físiques o psicològiques. Pel que

fa a la individualització dels programes, la disposició 46 hi afegeix els programes de reinserció i trasllada a aquests la conveniència de col·laborar amb entitats socials, serveis d'assistència o altres col·lectivitats comunitàries de les comunitats d'origen de les dones recluses, així com l'exigència de respectar les necessitats específiques de les dones.

A més a més d'aquestes mesures relatives als centres penitenciaris, els programes i les activitats de la població reclusa, cal destacar les previsions normatives en relació als seus drets. En aquest sentit, hem de recordar aquí les regles 12, 13 i 15. La primera d'aquestes normes disposa que els programes d'atenció a la salut i rehabilitació, que han de ser individualitzats, han d'atendre els problemes de salut mental amb una perspectiva de gènere. Per aquesta raó, la regla següent estableix que la formació del personal penitenciari ha d'incloure sensibilitzacions davant de possibles moments d'angoixa de les dones, i també ha d'habilitar per al tractament dels traumes amb perspectiva de gènere. En l'àmbit sanitari, continua referint la regla 15, aquesta perspectiva de gènere es fa extensiva als programes de tractament i ús indegut de les drogues, i es té en compte també la possible victimització en que poden incorre, així com també les possibles especificitats de les dones embarassades, amb menors dependents o per diversitat ètnica o d'origen.

Aquesta darrera menció a la diversitat d'origen es consolida amb una crida a la interseccionalitat per atendre les situacions diverses que es deriven de la convivència de persones amb diferents tradicions culturals als centres penitenciaris, prevista a la regla 54. La raó no és únicament la voluntat d'incidir sobre l'esmentada convivència, sinó també la conveniència de respectar les possibles especificitats individuals, així com el desig que aquests programes es dissenyin amb i des de les pròpies persones recluses. Amb aquesta perspectiva, la regla 33 preveu que la consideració i el respecte de les necessitats específiques de les recluses i els seus drets humans, com s'ha dit en anteriors ocasions, ha de regir les formacions, les capacitacions i les sensibilitzacions, tot fent referència concreta a les qüestions relatives a la salut, però no únicament.

En el nivell europeu, les mesures normatives i jurídiques que existeixen s'enfoquen a la rehabilitació i la inserció de la població reclusa, a més a més

del desenvolupament de programes d'alfabetització, educació i formació professional, que novament s'orienten a aquesta inserció al mercat laboral. Així doncs, s'hi preveuen les mesures i els requeriments als Estats per fer-ho possible. Ara bé, també es destaca el paper fonamental de les organitzacions socials, no governamentals, en matèria de reinserció social i amb perspectiva de gènere, igual que s'insisteix en la idoneïtat de promoure'n la participació en els centres penitenciaris, en formacions adreçades als professionals d'aquests centres i, molt important, en la gestió dels recursos.

En aquest àmbit, trobem l'Informe sobre la situació de les dones en presó i l'impacte de l'empresonament dels progenitors en la vida social i familiar (5.2.2008-2007/2116[INI]). Aquest document és força interessant perquè s'hi reconeix, no només que les normatives de presons tendeixen a elaborar-se amb una perspectiva androcèntrica mentre que s'hi obvien les necessitats de les dones i la perspectiva de gènere, sinó també que, per aquesta raó, la discriminació persisteix durant la reclusió pel que fa a l'àmbit de la salut, la formació, l'educació, etc. S'hi reitera novament, com a la majoria de mesures previstes en l'àmbit europeu, que el més rellevant és l'efectivitat entesa com inserció laboral.

A partir d'aquí, les mesures previstes es divideixen també en una doble mirada; una primera que inclou aquelles adreçades a la vida de les persones recluses en les instal·lacions penitenciàries, i una segona que contempla mesures orientades a promoure la inserció laboral de les dones recluses. Ambdues es justifiquen per la manca de consideració de la perspectiva de gènere fins a la data. De fet, en una de les primeres mesures previstes es recuperen les conclusions de l'informe anual sobre els comportaments i els usos de drogues, en particular, la conclusió general segons la qual cal entendre les diferències de gènere per desenvolupar respostes efectives i assegurar així la qualitat en l'accés als serveis i les cures en aquest àmbit. Sobre el primer grup de mesures, en línia amb el que s'assenyala a les regles de Bangkok, destaquem ara la crida al treball conjunt amb altres entitats, organitzacions o serveis socials, també després de l'empresonament, per poder assegurar el benestar durant el període de reclusió i per fer front a la sortida i la inserció posterior.

En relació amb el segon tipus de mesures, és important vincular recursos amb polítiques i mesures, així com amb els seus objectius. Per això, les mancances generals que podem trobar arreu de la UE (l'àmbit de l'informe), com ara la manca de recursos personals i finançament, expliquen els problemes que pot haver-hi per assolir els objectius de formació per a una futura integració social. A més a més, i aquesta és una advertència que cal tenir present a l'hora d'avaluar les polítiques i les mesures, en ocasions persisteixen biaixos de gènere en la concepció de programes de formació que atenen a estereotips de gènere sense tenir en compte que això genera discriminació, programes centrats en activitats infravalorades i amb sous baixos i que no alteren la generització del mercat laboral. Per exemple, algunes polítiques penitenciàries de formació preveuen programes específics per a dones que tenen a veure amb el maquillatge, la perruqueria, l'àmbit tèxtil, etc., sense tenir en compte que s'adrecen a àmbits feminitzats, que poden estar lluny dels desitjos de les recluses i que, en ocasions, estan força precaritzats. Cal evitar, doncs, aquesta mena de programes.

El marc jurídic estatal inclòs a la Llei Orgànica 1/1979, de 26 de setembre, de Règim Penitenciari, modificada en reiterades ocasions, no contempla gaire mesures en relació amb la perspectiva de gènere en el dret penitenciari, tampoc en relació a l'àmbit educatiu. De fet, l'article 56 conté una referència general a la necessitat d'adequar els programes de formació i les activitats educatives, culturals i professionals al sistema oficial.

Així mateix, el Reglament de règim penitenciari, inclòs al RD 190/1996, de 9 de febrer, en les disposicions 118 i següents, disposa que la programació d'aquestes activitats la determinarà el consell de direcció, i preveu tan sols una adaptació dels programes per als reclusos sobrestrangers per tal d'aprendre les llengües (el castellà i la llengua cooficial de la comunitat autònoma). Pel que fa a la formació bàsica, article 122, no hi ha igualment cap referència a la perspectiva de gènere ni a programes específics, perquè es vincula a l'educació general bàsica reglada, com tampoc no n'hi ha a les actuacions prioritàries i complementàries, article 123, on únicament trobem una al·lusió genèrica a la conveniència d'adaptar els programes a les persones amb problemes específics, més enllà del jovent i els col·lectius migrants; que

l'educació per la salut sigui un objecte d'atenció preferent; així com que l'objectiu sigui promoure el desenvolupament integral de les persones.

En canvi, el Decret 329/2006, de 5 de setembre, pel qual s'aprova el Reglament d'organització i funcionament dels serveis d'execució penal a Catalunya, preveu a l'article 9.6 que "es prestarà una especial atenció a aquells col·lectius de persones amb major risc d'exclusió social i, en concret, al de les dones, dels i de les joves, i de la població reclusa estrangera" en els projectes de participació ciutadana. Trobem aquí una referència explícita, doncs, a les dones i la necessitat de prestar atenció a les seves realitats. Cal, però, que el legislador expliqui en què consistirà aquesta especial atenció.

2.2. Marc teòric

2.2.1. Cap al *gender responsive approach* com a primer pas per donar una resposta integral a les dones preses

És important començar aquesta recerca tenint clar qui són les internes i perquè estan a la presó.

La «exclusión de la exclusión» es el perfil que sobresale cuando se estudia a las mujeres encarceladas [...] muchas de ellas ya fueron «excluidas socialmente» antes de estar condenadas y, una vez ya están encerradas, la cárcel las vuelve a excluir con sus políticas de aprisionamiento y castigo. En el lucrativo mercado internacional de las drogas, las extranjeras representan el eslabon más visible, débil y proclive a la criminalizacion de la gran cadena del narcotráfico. Ellas ejercen de correos y de mulas [...] y serán fácilmente perseguidas, judicializadas y mas castigadas (Almeda, 2017, p. 157).

Es el perfil de mujeres que no cumplen, que rechazan o que fallan en el cumplimiento de los requisitos que su rol y su posición social de mujer, pobre y de clase trabajadora le impone (ley social) y además transgrede la ley penal, las que la policía controla y detiene, los jueces condenan y la cárcel encierra. A su exclusión social, se le añade su propio rechazo por no acatar con los requisitos culturales que condicionan los estereotipos de su género femenino. Mujeres que cometen pequeños delitos, crímenes menores de poca monta, que

no crean alarma social, con condenas cortas, pero reiteradas, que entran y salen del sistema penal (Almeda, 2022, p. 7).

A les preses «socials o comuns» se les empresona per ser qui són: majoritàriament, dones pobres, sense recursos, que han comès infraccions menors de robatori o delictes relacionats amb la venda a la menuda de drogues o amb el contraban, persones excloses i abocades als delictes menors per la seva condició de marginació i exclusió social o per formar part de grups racialitzats, de minories ètniques, com la gitana, o de la població estrangera no comunitària, la majoria sense papers, etc. (Almeda i Camps, 2019, p. 3).

No será por tanto la infracción de una ley penal lo que acaba condenando o encarcelando a muchas mujeres, sino su situación de exclusión social que además se penaliza también por un sistema patriarcal que no acepta que se descarrilen del rol femenino que les toca” (Almeda, 2022, p. 7).

Pederson et al. (2022), en analitzar la literatura específica, conclouen, a més a més, que les dones internes, en comparació amb els homes, tenen més probabilitats de ser cuidadores primàries de criatures; tenen assolit un nivell d'estudis més baix, menys experiència laboral; pateixen nivells més alts de victimització i de problemes relacionats amb la salut mental.

Research suggests that substance abuse problems, victimization, mental health (especially depression and co-occurring disorders), unhealthy relationships, and family unification difficulties are particularly important among women in prison and should be targeted for treatment to provide a safer prison environment and more humane adjustment among female prisoners (Wright et al., 2012, p. 1.619).

De fet, les internes amb freqüència tenen símptomes de depressió i ansietat elevats. La principal resposta per acompanyar el seu benestar és mèdica, cosa que les converteix en un col·lectiu especialment sobremedicalitzat per suposats trastorns de les conductes, en una mesura superior a la que pateixen els homes cis en privació de llibertat (Almeda i Camps, 2019; Friedman, Tamburello, Kaempf, Hall, 2019; Hassan, Senior, Webb, Frisher, Tully, While, Shaw, 2016; Lamberton, Vaughn, 2022; Langner, Barton, McDonagh, Noël, Bouchard, 2003). De fet, hi ha una psicopatologització de les conductes de les

detingudes per part d'alguns professionals, sobretot quan aquestes transgredeixen els rols de gènere de la feminitat.

A més a més, com conclou un recent estudi realitzat a Catalunya, les dones en comparació als homes:

Tenen més traumes emocionals previs, moltes han viscut i han estat víctimes de violència de gènere ja sigui per les seves parelles o ex parelles o al llarg de la seva vida per altres familiars. A la vegada acostumen a tenir la càrrega familiar, són el pilar de la seva família al carrer. Per a les dones, l'estigma d'entrar a presó és doble i encara més si és consumidora de tòxics (Meléndez et al., 2023, p. 137).

Si les vies d'infracció de les dones empresonades són diferents de les dels homes, també ho són els serveis que aquestes necessiten. Malgrat això, els enfocaments de tractament solen estar estructurats al voltant de les necessitats dels homes (Penal Reform International, 2012), i deixen poc espai al paper que juguen els elements estructurals tant en les causes d'empresonament com en la pròpia vivència de la presó, i les polítiques i les pràctiques «responsives al gènere» continuen sent limitades (Pederson et al., 2022).

Aquesta escassa assumpció de la perspectiva de gènere és bastant sorprenent si tenim en compte que la crítica feminista als models androcèntrics del sistema penals és una realitat, especialment al Regne Unit, des de la mitat del segle passat:

La primera ola crítica y feminista de la Criminología de los sesenta ya cuestionaba las tesis lombrosianas y similares sobre las mujeres transgresoras, destacando la importancia de las causas sociales de la delincuencia, las respuestas diferenciadas de hombres y mujeres al proceso de encarcelamiento y el modelo androcéntrico del sistema penal construido desde y para la criminalidad masculina y el castigo a los hombres (Almeda et al., 2022, p. 3).

I que és ja fa més de 50 anys, a principi de la dècada de 1990, que es van dur a terme els primers estudis que analitzen contextos culturalment propers i que evidencien les discriminacions de les dones en els sistemes penitenciaris.

Cario, Pitch y sus colegas demuestran, con datos, reflexiones y argumentos, el carácter discriminatorio de las cárceles de mujeres francesas e italianas; la predominancia de los tratamientos penitenciarios diferenciales y estigmatizantes para las presas y los mayores y excesivos controles disciplinarios hacia sus conductas y resistencias a la autoridad (Almeda, 2017, p. 154).

De fet, encara avui en dia:

Les diferències amb les presons masculines comporten greus situacions discriminatòries, no solament perquè en diverses qüestions es tracti pitjor les dones que els homes, sinó també per la forma sexista que adopta aquest tractament (Almeda i Camps, 2019, p. 4).

Amb tot això, encara falten recerques sobre les violències masclistes a les internes per part dels professionals, encara que els resultats d'un estudi recent entre persones treballadores (Rodríguez et al., 2023), ens fan suposar que potser no es tracti d'una experiència esporàdica. De fet, en aquest es calcula que a Catalunya un 54% de les dones que treballen en el sistema penal van patir violència psicològica per part dels seus companys de feina; un 46%, violència psicològica sexual, i fins i tot un 7,6% assenyala haver estat víctima almenys una vegada de situacions de violència física (Rodríguez et al., 2023).

Resulta, llavors, urgent repensar el model penitenciari i, en particular, segons indica el nostre estudi, el model curricular dins de les presons, des d'una perspectiva feminista. De fet, algunes investigacions evidencien que els tractaments basats en un enfocament de gènere donen molts millors resultats que els generalistes (p. ex., Messina et al., 2010; Moles-López et. al. 2023).

Hem d'assumir, doncs, un *gender responsive approach*, entès com aquell que:

Crea un entorno que refleja una comprensión de las realidades de la vida de las mujeres y aborda las necesidades de las participantes, a través de la selección del personal y del lugar de ejecución del programa, de su desarrollo, contenido y material. Este enfoque es multidimensional y se basa en perspectivas teóricas que reconocen las trayectorias de las mujeres hacia el sistema de justicia penal, abordando una serie de factores sociales (como la pobreza, la etnia, la clase social y la desigualdad de género) y culturales.

También desarrolla intervenciones terapéuticas que trabajan cuestiones como el abuso, la violencia, las relaciones familiares, el uso indebido de sustancias y los trastornos concurrentes. Se trata de potenciar las fortalezas de estas mujeres en el tratamiento y en el desarrollo de aptitudes, con el objetivo de fomentar su autoeficacia (Carrillo i Moledo, 2020, p. 369).

Entenem, i en aquest sentit escrivim aquest treball, que l'assumpció d'aquesta perspectiva no és sinó un primer pas. El reconeixement i el desmantellament dels biaixos i les discriminacions institucionalitzades a fi de reformar la situació de les dones empresonades haurien de ser acompanyats per l'abolició de les penes de presó per a delinqüents no violents, per enfocaments restauratius de les cures i per la concessió de prioritat als drets dels nens (Beichner i Hagemann, 2022).

2.2.2. La irrupció de la interseccionalitat

Cal tenir present, però, que les dones no representen un col·lectiu homogeni i que és necessari donar respostes específiques a les seves diferents realitats.

Como ha ocurrido en diversas ocasiones en otros ámbitos de la criminología, cuando se busca incorporar perspectiva de género, se corre el riesgo de solamente prestar atención a aquellos aspectos propios de discursos tradicionales sobre la mujer (como la familia y la maternidad), asumiendo así una definición heterocis-normativa de 'mujer' y obviando además toda diversidad (ausencia de perspectiva interseccional), así como ignorando perspectivas más críticas que permitan abordar el fenómeno en toda su complejidad (p.ej. considerar la salud mental, sin atender a la sobremedicalización que se produce en prisiones)." (Manonelles, 2020: 64).

En aquest sentit en aquest treball ens situem en el marc de les propostes feministes i interseccionals (Potter, 2013; Bell, 2017) que:

Reconocen e incluyen nuevos ejes de discriminación que operan simultáneamente con el género en las diversas formas de castigo. [...] Estos enfoques permiten interrelacionar las grandes desigualdades estructurales del sistema de poder mundial, causadas por el patriarcado, el capitalismo –en su fase neoliberal y neocolonial–, y por el sistema de control social a las mujeres, tanto el control informal como el control formal y punitivo. De hecho, las cárceles son un reflejo claro del capitalismo patriarcal, porque son

androcèntriques, su fin es disciplinar y domesticar especialmente los cuerpos e identidades de las mujeres (Almeda et al, 2022, p. 11).

Es més, en aquest últim sentit operarien també algunes de les practiques educatives en el context de les presons:

“Individualized and psychologized notions of crime function in tandem with risk discourses to reduce gendered sociopolitical realities to a problem of the self, which can then be remediated though therapeutic intervention. The discursive framing of punishment as rehabilitation is dehumanizing to those caught in the carceral apparatus and activates a logic that justifies the existence, and expansion, of carceral institutions [...] the notion of therapeutic opportunity in this data operates as a “screen discourse” to provide a veneer of progressiveness/social justice, while simultaneously minimizing or erasing the importance of racialized, gendered, and economic oppression.” (Leotti, 2021: 312).

Ens hem de fixar, doncs, en les interseccionalitats més freqüents a les presons del nostre país –l’estrangeria, la maternitat, el consum de drogues i el fet d’haver sofert violències masclistes– i mirar d’entendre de quina manera afecten a la experiència de les internes i les polítiques educatives penitenciaries.

Com hem vist en el capítol anterior, són moltes les dones estrangeres a les presons catalanes, i encara més en presó preventiva, i aquestes pateixen:

Una major dificultat per accedir a permisos, un major ús de la presó preventiva, la manca de recursos de l’administració, la burocratització en el moment de sortir en llibertat, la incertesa respecte a qüestions com l’expulsió, els recursos amb els que comptarà al sortir, l’accés a l’habitatge, la gestió de sol·licituds d’ajudes de l’administració, etc, [...] aspectes capdals que discriminen i vulneren a la població estrangera i que té un impacte negatiu en la seva salut mental manifestant-se diverses formes com ara la desesperança, la desmotivació, l’ansietat, la depressió, el consum de psicofàrmacs entre d’altres.[...] La interna estrangera troba el seu procés de reinserció i integració social obstaculitzat per la normativa d’estrangeria que regula el tema administratiu (Cubells et al, 2023, p. 204-213).

D'altra banda, s'estima que a Catalunya al voltant d'un 72% d'intermes eren mares abans d'ingressar a la presó, i la gran majoria d'elles tenia fill(e)s menors i vivia amb ell(e)s abans de l'empresonament, per la qual cosa se senten angoixades i frustrades per l'afebliment del seu rol maternal (Navarro et al, 2023).

Pederson et al. (2022) mostren, a més a més, que les internes solen ser usuàries de drogues en major mesura que els homes, i és important que entenguin de quina manera això està interrelacionat amb els seus traumes i les experiències de violència prèvia. Diferents recerques mostren, per exemple, que les dones usuàries de droga han patit abusos sexuals de petites més freqüentment que els homes (MacDonald, 2013)

De fet, la quantitat de traumes i violències rebudes per les dones en la seva vida implica que el treball a les presons s'hagi de realitzar tenint cura no solament no revicimitzar-les, sinó d'entendre la manera en què aquesta experiència afecta negativament la seva autoestima i l'autoconfiança.

Most women prisoners had a low self-image and a lack of self-esteem with a fear of failing and a lack of independence. Additionally, the research suggested that many of the women interpreted the violence that they suffered (usually at the hands of a partner) as their own failure and blamed themselves for being a victim. [...] Many of the women who had experienced violence had a fundamental loss of confidence, trust and reliance and difficulties in developing trusting relationships in their personal lives and in job-related situations (MacDonald, 2013, p. 296).

2.2.3. La necessitat d'un canvi de paradigma formatiu i de rehabilitació per a les dones

En el context de les presons catalanes, les dones senten ser particularment discriminades en comparació als homes en l'àrea de la formació professional, així com en l'oferta i l'accés al treball (Melendez, 2023: 139).

Estudis previs ja mostraven, en aquesta línia, que:

Las mujeres presas, mayormente sin talleres en dónde ocuparlas o formarlas, máxime cosiendo, cocinando o limpiando, son controladas de manera estricta en su cotidianidad carcelaria, con firme disciplina y aplicación arbitraria de reglas insignificantes. (Almeda et al., 2022, p. 8).

Aquesta situació preocupa bastant a les internes, que consideren que:

El treball i la formació ocupacional a presó: és escassa, no adequada a la demanda real al carrer i molt mal pagada, fet que disminueix la motivació de les internes a participar-hi. [...] Reivindiquen més formació i més educació, que significa la valoració positiva que es fa d'aquest tipus d'activitat, doncs hi veuen una oportunitat de futur. Així mateix, destaquen que els tallers i cursos que s'ofereixen a dones són molt menys especialitzats que els que hi ha per homes a presó (Melendez, 2023, p. 138).

No obstant això, les internes, molt més que els homes, s'impliquen activament en els processos formatius, en els tallers i activitats laborals que se'ls ofereixen a la presó (Vicente, 2022). Si la formació és un element molt important per al creixement individual, en els processos de reinserció hem d'allunyar el focus de la gestió individual de les dones per entendre de quina manera les circumstàncies estructurals i materials marquen les seves condicions de possibilitat (Nevado, 2022).

Així, per exemple:

La inserció laboral resulta especialment difícil per a les dones immigrades per la manca de documentació i la impossibilitat de renovar-la abans del venciment dels antecedents penals. Aquest fet les estigmatitza i no permet que accedeixin a un lloc de treball regulat (Meléndez et al., 2023, p. 138).

La manca de papers fa impossible que puguin accedir a una feina en el marc de la legalitat. No accedir a la feina amb contracte laboral implica no tramitar i/o renovar el permís de residència. La manca de contracte laboral també impossibilita l'accés a un habitatge digne (Cubells et al., 2023, p. 212).

Seguint a Vasilescu (2019), malgrat el reconeixement que les experiències de les dones han de ser llegides des de la influència d'elements estructurals, «el sistema penal, en la seva majoria, ofereix com a solució intervencions individuals basades en una filosofia, la cognitiu-conductual, que responsabilitza cada persona de les seves fallades» (p. 19).

A més a més, com reconeix el programa psicoeducatiu per dones:

No obstant, la gran majoria d'investigacions informen que les intervencions eficaces [de tipus cognitiu-conductual] s'han portat a terme amb mostres masculines i no queda clar si, o en quina mesura, els resultats obtinguts poden generalitzar-se a les dones delinqüents (p. 16).

Considerem que, en el pla pedagògic, cal adoptar un enfocament propi de les pedagogies feministes que emfatitzi la dimensió educativa en termes de creixement personal i apoderament, en lloc de limitar-se a l'acció estrictament formativa, d'aprenentatge teòric o tècnic (Vicente, 2022). Aquesta proposta és coherent amb el canvi de tendència que ja s'està realitzant en el nivell internacional, on els programes per a les internes es basen més aviat en les premisses de la psicologia relacional i aborden l'actuació dels subjectes entesa en el context d'una xarxa de relacions interdependents (Carrillo i Moledo, 2020).

3. Contextualització

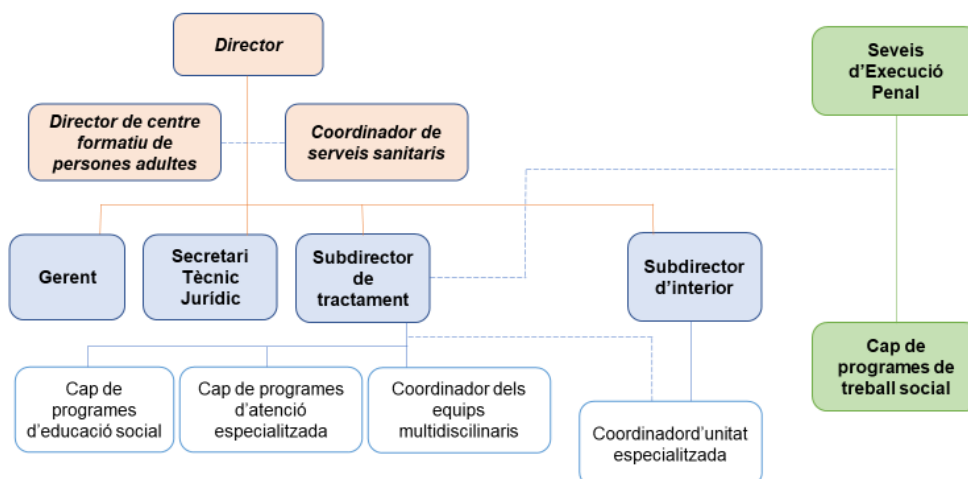
3.1. El model d'intervenció dirigit a les necessitats dels individus

3.1.1. Òrgans i serveis implicats en la rehabilitació i reinserció

El Departament de Justícia, a través de la Secretària de Mesures Penals, Reinserció i Atenció a la Víctima, s'encarrega de definir l'orientació de l'execució penal a Catalunya i d'implantar els plans i els programes per a la seva execució. Dins de la Secretaria, es troba la Direcció General d'Afers Penitenciaris, de la qual deriva la Subdirecció General de Programes de Rehabilitació i Sanitat, composta per: (1) Medi obert i serveis socials, (2) Clasificació, i (3) Rehabilitació (encarregat, entre d'altres, dels programes d'intervenció grupal).

Els programes que es dissenyen des del servei són implementats als centres penitenciaris a través de la coordinació entre diferents òrgans (Figura 1). Cada persona interna té un itinerari específic, que serà definit a partir de les seves necessitats i la seva tipologia delictiva (això s'explica amb major detall a l'apartat 3.1.3).

Figura 1. Centres penitenciaris òrgans unipersonals

Font: Elaboració pròpia a partir de Departament de Justícia, Direcció General de Serveis Penitenciaris (2011).

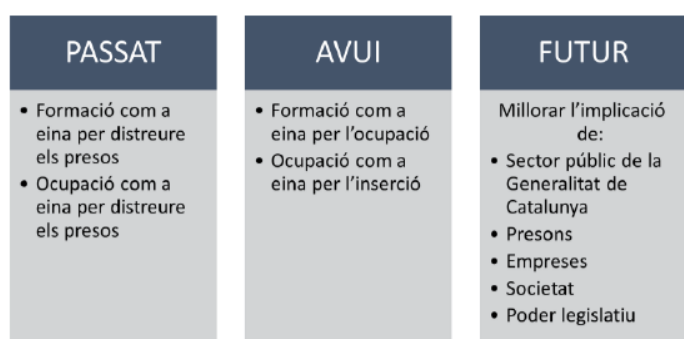
Segons el Model de Rehabilitació (2011, p. 42), dins de l'estructura general de les presons, es troben diferents òrgans o dispositius que intervenen directament en el procés de rehabilitació, i que són:

- Junta de Tractament: «Subdirector de tractament, secretari tècnic jurídic, coordinador de l'àrea sanitària, coordinador dels equips multidisciplinaris (si n'hi ha), cap de programes d'atenció especialitzada, psicòleg, jurista, director de centre formatiu de persones adultes, cap de programes de treball social i cap de programes d'educació social»
- Equip multidisciplinari: «Coordinador dels equips multidisciplinaris (si n'hi ha) o cap de programes d'atenció especialitzada, psicòleg, jurista, educador, docent, metge, treballador social, monitor ocupacional i/o insertor laboral, monitor esportiu i cap d'unitat o coordinador d'unitat especialitzada (i psiquiatre, infermer, pedagog i criminòleg en les unitats que en tinguin d'assignats)»
- Equip d'observació i diagnòstic: «Coordinador dels equips multidisciplinaris (si n'hi ha) o cap de programes d'atenció especialitzada, psicòleg, jurista, educador docent, metge, treballador social i psiquiatre, infermer, pedagog o criminòleg, si intervenen en l'estudi del cas»
- Consell educatiu: «Director, subdirector de tractament, director docent, cap de programes d'educació social, coordinador de formació ocupacional, caps de programa de cada àrea d'atenció especialitzada, dos CUSI/CAF, tres educadors, tres monitors (de tallers artístics, d'arts escèniques i/o d'esports), tres mestres, bibliotecari, un representant dels agents externs, cinc representants dels interns i pedagog»
- Comissions d'interns: «Almenys 3 interns, representants de les unitats de classificació de l'establiment i l'educador o l'empleat públic encarregat de les activitats de les quals hagin de tractar (comissions sectorials)»

Un altre organisme d'importància per aconseguir una rehabilitació o una reinserció adequada és el Centre de Iniciatives per a la Reinserció (CIRE), una empresa pública del Departament de Justícia que basa el seu model d'intervenció en el programa FOI: Formació, Ocupació i Inserció. Aquest

proposa canviar el model de formació tal com s'especifica en la següent representació (Figura 2).

Figura 2. Model de canvi del CIRE.

Nota: Extret del document de Càlcul SROI del CIRE (Stefanu i Gené, 2021)

El CIRE ofereix formacions per assolir certificats de professionalitat (amb reconeixement oficial a l'Estat i a la Unió Europea) i cursos específics orientats a formar les persones internes en les àrees on el CIRE desenvolupa la seva activitat productiva. Pel que fa a les formacions professionalitzadores, aquestes permeten assolir certificats de tres nivells. L'accés a un u altre nivell ve determinat per la formació prèvia de la persona. El nivell 1 no requereix formació prèvia, mentre que el 2 i el 3 requereixen comptar amb un certificat professional de nivell 1 o haver completat els estudis d'ESO o Batxillerat.

Actualment, a Wad Ras i al mòdul de dones de Brians 1, majoritàriament s'imparteixen formacions pertanyents a les següents famílies professionals:

- **Textil, Confecció i Pell:** (1) Reparació de calçat i marroquineria (N1); (2) Arranjaments i adaptacions de peces i articles en tèxtil i pell (N1); (3) Operacions auxiliars d'entapissat de mobiliari i mural (N1); (4) Cortinatge i complements de decoració (N1); (5) Operacions auxiliars d'ennobliment tèxtil (N1)
- **Imatge Personal:** (1) Perruqueria (N2); Bronzejat, maquillatge i depilació avançada (N3); Maquillatge integral (N3); Tractaments capil·lars estètics (N3); Perruqueria Tècnic-Artística (N3)
- **Aministració i Gestió:** (1) Operacions auxiliars administratives i generals (N1); (2) Operacions de gravació i tractament de dades i documents (N1); (3) Activitats de gestió administrativa (N2); (4) Comercialització i

administració de productes i serveis financers (N3); (5) Assistència documental i de gestió en despatxos i oficines (N3)

En relació a l'ocupació, compten amb tallers productius dins i fora de les presons; concretament, col·laboren amb «174 empreses dels sectors de l'automoció, l'elèctric, la confecció sanitària, la serralleria de mobiliari educatiu o la manipulació de paper o de productes alimentaris, entre d'altres» (Departament de Justícia, 2021: 172). A més, les persones internes poden ser ocupades en altres àrees de manteniment dins del centre (p. ex., neteja). Finalment, les persones en règim semiobert són ocupades en serveis exteriors com a part de la seva transició a la llibertat. Quant a la inserció, hi ha una borsa de treball i s'ofereix acompanyament individualitzat per a la cerca d'ocupació i assessorament per a persones estrangeres. D'acord amb la memòria del 2022 des del CIRE en els últims dos anys s'ha treballat amb les següents persones:

Taula 1. Ocupació, formació i inserció laboral del CIRE

	2020	2021
Persones ocupades	3.555	3.562
Persones formades	1.987	2.163
Persones ateses (borsa de treball)	2.630	2.898
Persones inserides (contractes)	997	1.153

Nota: Dades extretes de la Memòria de l'any 2022 del Departament de Justícia

3.1.2. Bases teòriques i models d'intervenció

L'actual Model de d'intervenció dirigit a les necessitats dels individus (Departament de Justícia, 2019) actualitza i supera el Model de Rehabilitació (Departament de Justícia, 2011) tot i mantenint-le l'enfocament general. Donat que la normativa del 2019, més curta, nombra alguns elements sense desenvolupar-los, en aquest apartat recorrim també al redactat del model 2011 per facilitar-ne la comprensió.

Les dues propostes esbasen «en models explicatius de la criminologia, que alhora es fonamenten en explicacions des de la vessant masculina de la delinqüència—en ser el gènere més quantitativament present a les presons i, per tant, al que més recursos es destina. Pel que fa a les dones, s'admet una adaptació curricular dels models d'intervenció» (Esquina et al., 2022, p. 17).

En aquest sentit, la intervenció educativo-rehabilitativa grupal que es proposa és principalment de tipus cognitiu-conductual, una aproximació que segons el model d'intervenció a les presons catalanes (2011):

explica la conducta problema i/o delictiva per la interacció entre les emocions, els pensaments i les conductes del subjecte, així com pels desencadenants i reforçadors externs, que recull del model del condicionament operant, els quals mantenen aquestes conductes al llarg del temps i les reforcen per les conseqüències «positives» que se'n deriven per a qui les emet (p. 11).

D'acord amb aquesta perspectiva, s'entén l'activitat criminal com un trastorn del comportament resultat de dèficits cognitius del subjecte que delinqueix.

Els programes que s'agrupen sota la denominació de desenvolupament del pensament prosocial parteixen del concepte que els trastorns del comportament són conseqüència de certes dificultats en el processament de la informació, de manera que existeixen pensaments automàtics (no controlats pel subjecte) que constitueixen distorsions en la manera d'interpretar les situacions, i se'n deriva una conducta inadequada. Ensenyant tècniques d'autoobservació d'aquestes distorsions, per fer interpretacions més racionals i ajustades a la realitat, es pretén que l'individu sàpiga respondre de manera alternativa a la conducta dissocial (Departament de Justícia, 2011 p. 22).

Per aquesta raó l'aposta es fa per a “teràpies cognitives com la reestructuració cognitiva (Beck i Freeman, 1990), la teràpia racional emotiva (Ellis, 1977) i la resolució de problemes (D'Zurilla i Goldfried, 1971)” (Departament de Justícia, 2019, p.8)

Amb aquesta visió centrada en els subjectes que delinqueixen es considera capdal per dissenyar intervencions suposadament basades en necessitat individuals (2019), d'acord amb el Model de Riscs – Necessitats – Responsivitat (RNR) d'Andrews i Bonta (2014)

El principi de risc parteix de la premissa que per a administrar una intervenció adequada a les característiques del individu és necessari una avaluació prèvia del seu nivell de risc. De manera que els subjectes amb un nivell de risc més alt haurien de rebre una intervenció més intensa.

El principi de necessitat suggereix que el tractament s'ha d'enfocar a les necessitats criminògenes de l'individu, és a dir, en els factors de risc dinàmics que presenta el subjecte.

El principi de responsivitat fa referència a que el tractament s'ha d'oferir de la manera que resulti més beneficiosa per l'individu atenent a les variables que puguin obstaculitzar el desenvolupament de la intervenció (p. Departament de justícia, 2019: 7)

En aquesta línia el model actual insisteix en la importància del disseny d'un Programa Individual de Tractament (PIT) en el que es configurin itinerari específic de formació.

Es determina quins són els objectius d'intervenció dels individus, a partir de l'avaluació exhaustiva dels seus principals factors de risc i necessitats criminògenes. A més, a més l'avaluació de la intensitat amb la que incideixen les diferents necessitats en l'individu permet aplicar intervencions de menor calatge amb un contingut de caire més educatiu (intervencions socio-educatives); intervencions més intenses i amb major contingut psico-educatiu (intervencions psico-educatives); i intervencions especialitzades per tipologies delictives amb subjectes que mostren dificultats particulars (intervencions específiques) (p. 8).

Element clau esdevé la motivació pel canvi de conducta i la prevenció de recaigudes que, basant-se en el model transteòric dels estadis de canvi de Prochaska i DiClemente (1992) i el model de Marlatt i Gordon (1985), busquen entrenar les persones en la detecció de situacions de risc, la prevenció de decisions aparentment irrellevants i l'adopció de respostes adaptatives.

S'ha de remarcar tanmateix que encara que s'esmenta freqüentment com a problemàtic el desajustament cognitiu, bona part del treball es centra en la conducta. Es considera que les persones preses han de ser capaços de disminuir la seva ira i activació fisiològica per aprendre a tenir interpretacions no distorsionades de la realitat, per lo qual es proposa «l'ús de tècniques pel maneig de l'ansietat com la inoculació d'estrès» (2019, p. 8).

Tanmateix, també s'afirma la importància de promoure aquests canvis d'acord amb enfocaments com el de l'Aprenentatge Social (Bandura, 1987):

La intervenció ambiental als centres penitenciaris els ha de configurar com a sistemes d'aprenentatge de pautes de comportament social, amb unitats específiques que facilitin l'efecte de modelatge, l'aprenentatge vicari (aprenentatge per observació de conseqüències positives en els altres) i la imitació de conductes socialment desitjables, ja que la finalitat és generar canvis en l'estil de vida (Departament de Justícia, 2011 p. 12).

En aquesta línia, sembla situar-se la referència al model de vida satisfactòria (MVS), una “perspectiva de atenció als necessitats vitals bàsiques i als drets humans com a eix central de l'actuació rehabilitadora” (2019, p. 7).

No obstant, la concepció de la vida satisfactòria i del procés per aconseguir-la queda associada a la visió cognitiu- conductual individualitzant les causes estructurals que porten a cometre el delictes.

De forma que les necessitats criminògenes serien indicadors dels errors que els individus cometem per arribar als seus objectius i metes. Per tant, des d'aquesta perspectiva el tractament dels delinqüents ha d'orientar-se a dotar-los de les eines necessàries per desenvolupar un estil de vida positiu i satisfactori (2019 p. 7)

En aquest sentit, detectem que hi ha una certa dissonància teòrica que pot portar a un abordament de la rehabilitació poc consistent.

D'acord amb el cap del Servei de Rehabilitació, els programes grupals associats al PMOC es basen en un enfocament cognitiu-conductual, mentre que l'atenció individualitzada és molt més eclèctica i el Servei té la porta oberta a l'experimentació d'enfocaments diferents sempre que mostrin la seva efectivitat i utilitat de cara a les persones preses.

3.1.3. Intervenció als centres penitenciaris: intervenció grupal i el Programa Marc d'Organització Curricular (PMOC)

El model d'intervenció es basa en tres àrees d'actuació: ambiental, grupal, i individual.

Tal com ens explica el cap del Servei de Rehabilitació, el PMOC té el seu origen en l'any 1994, quan el Servei pren consciència de la necessitat de tenir una planificació específica per a l'atenció curricular de les persones preses. Aquesta reorganització passa per diferents fases i moments de reconfiguració i millora del model. L'organització actual és la resposta a les modificacions realitzades el 2019. Amb la seva explicació aprenem que el Servei havia rebut l'encàrrec de l'ONU de participar, conjuntament amb investigadors de la UB, en el disseny d'unes propostes de programes per al sistema penitenciari algerià. En finalitzar aquest treball, van considerar pertinent aprofitar la feina feta per introduir aquestes mateixes propostes com element clau de la intervenció grupal als centres penitenciaris catalanes. Realitzen una implementació pilot dels programes a càrrec dels especialistes de la UB en què participen com a observadors els professionals de les institucions penitenciàries. Els i les observadores comenten les seves impressions sobre el programa, les quals porten a la modificació i la millora dels materials dissenyats prèviament.

Malauradament, no hem aconseguit tenir accés als resultats de les avaluacions d'aquesta prova pilot i tampoc tenim coneixement de les modificacions realitzades. Els documents analitzats porten data del 2019 i no especifiquen si són una segona versió millorada o si són els originals. Alguns dels professionals consultats en els grups focals ens han comentat haver participat en aquestes avaluacions pilot i haver enviat les seves opinions al Departament sense rebre cap feedback al respecte ni ser informats de canvis al programa realitzats a partir de la seva avaluació.

El cap del Servei de Rehabilitació ens comenta, a més a més, que el treball individualitzat amb les persones internes és un element fonamental i permet atendre les necessitats curriculars específiques de les persones més vulnerables que, per una o altra raó, tindrien més dificultat a gaudir dels programes grupals (p. ex., les que no tenen un coneixement del castellà ni el català). Tanmateix, considera que, per poder dur a terme una atenció individualitzada més completa, seria necessari més personal (actualment la proporció és aproximadament d'una psicòloga per cada 80 internes, i una educadora per cada 40) així com la possibilitat de realitzar una formació contínua de les persones professionals.

Tal com ens ha explicat el cap del Servei de Rehabilitació, la filosofia d'aquest és promoure la reinserció i la rehabilitació de les persones preses, és a dir, aconseguir que en sortir de la presó puguin tenir unes condicions de vida millors de les que tenien abans d'entrar-hi. Contemporàniament, ens comenta que, des del seu punt de vista, un altre dels elements importants de la seva tasca és la millora de la qualitat de vida de les persones internes. Amb aquesta finalitat el Servei s'orienta a:

- a) Organitzar, supervisar i avaluar els programes educatius.
- b) Organitzar, supervisar i avaluar els programes culturals, esportius i de lleure.
- c) Organitzar, supervisar i avaluar els programes d'intervenció i tractament.
- d) Coordinar tècnicament la formació reglada amb el Departament d'Educació.
- e) Coordinar tècnicament els programes sanitaris amb el Departament de Salut.
- f) Supervisar els projectes curriculars.
- g) Tramitar els expedients per a la subscripció de convenis i protocols amb entitats o institucions en relació amb aquestes matèries.
- h) Qualsevol altra funció de naturalesa anàloga que li sigui encomanada pels seus superiors jeràrquics.

Tal com pot observar-se a la Figura 3, el PMOC està format per 5 àmbits d'intervenció: formació de personis adultes; món laboral, salut i desenvolupament personal; context jurídic, social i cultural, i atenció especialitzada. Aquests àmbits es componen de programes i subprogrames (Taula 2).

Figura 3. Programa Marc d'Organització Curricular (PMOC)

Font: Departament de Justícia (2011)

Taula 2. Àmbits, àrees i programes del PMOC

Àmbit	Àrees	Programes
Àmbit de formació de persones adultes	Educació per a la cohesió i la participació social	<ul style="list-style-type: none"> • Llengua catalana • Llengua castellana • Cicle de formació instrumental
	Educació general i accés al sistema educatiu	<ul style="list-style-type: none"> • Cicle d'educació secundària • Cicle formatiu de grau mitjà • Preparació per a les proves d'accés • Cicles formatius (a través de l'Institut Obert de Catalunya, IOC) • Batxillerat (a través de l'IOC) • Carreres universitàries (a través de la UNED)
	Educació per adquirir competències transprofessionals	<ul style="list-style-type: none"> • Llengua estrangera (anglès, francès) • CompeTic (informàtica educativa)
Àmbit del context jurídic, social i cultural	Societat i ciutadania:	<ul style="list-style-type: none"> • Convivència en la diversitat • Educació viària • Desenvolupament sostenible

		<ul style="list-style-type: none"> • Apropament al medi social/penitenciari
	Promoció i difusió cultural	<ul style="list-style-type: none"> • Arts plàstiques, visuals i escèniques • Biblioteques • Oci i temps lliure • Alfabetització digital • Formació complementària
	Informació i suport jurídic	<ul style="list-style-type: none"> • Assessorament jurídic
Àmbit de salut i desenvolupament personal	Qualitat de vida	<ul style="list-style-type: none"> • Hàbits saludables / educació sanitària
	Activitat física i esport	<ul style="list-style-type: none"> • Col·lectius • Individuals • Dirigits • Formació en l'àmbit esportiu
	Competències per a la relació	<ul style="list-style-type: none"> • Habilitats i hàbits • Habilitats del temps lliure • Xarxa d'intercanvi de coneixements
	Desenvolupament del pensament prosocial	<ul style="list-style-type: none"> • Pensament prosocial (programes cognitius)
Àmbit del món laboral	Educació laboral per a l'ocupació, la formació i la inserció	<ul style="list-style-type: none"> • Informació i orientació laboral
	Formació professional ocupacional	<ul style="list-style-type: none"> • Formació en tallers productius • Formació en tallers de serveis • Formació ocupacional
	Ocupació/inserció sociolaboral	<ul style="list-style-type: none"> • Ocupació en tallers productius • Ocupació en tallers de serveis • Inserció sociolaboral • Ocupació en tallers exteriors
Àmbit d'atenció especialitzada	Conductes additives	<ul style="list-style-type: none"> • Drogodependències • Alcoholisme • Altres conductes additives
	Conductes violentes i de risc	<ul style="list-style-type: none"> • Violència sexual • Violència contra les persones • Violència de gènere • Delictes de trànsit
	Generalització al medi familiar i comunitari	<ul style="list-style-type: none"> • Intervenció grupal amb famílies • Relació i integració comunitària
	Intervenció en salut mental i discapacitats	<ul style="list-style-type: none"> • Intervenció en salut mental i discapacitats

Font: Departament de Justícia (2011)

Així doncs, cada persona interna pot estar subjecta a un o més itineraris, els quals es poden dividir en dos tipus d'intervencions:

- Primer nivell: correspon a una intervenció generalista i generalitzada a tota la població penitenciària. Coincideix amb tots els subprogrames principals de l'itinerari estàndard.
- Segon nivell: es tracta d'una intervenció especialitzada i específica per treballar necessitats concretes. Inclou els subprogrames principals dels itineraris específics.

Així, es poden trobar diferents itineraris: (1) estàndard: tots els programes de primer nivell; (2) associat a conductes addictives (drogodependències, alcoholisme o altres conductes addictives); (3) associat a conductes violentes i de risc (violència sexual, violència contra les persones, violència de gènere o delictes de trànsit); (4) associat a l'origen sociocultural; (5) associat a la sortida a l'exterior; (6) associat a la salut mental; (7) associat a la discapacitat intel·lectual.

Pel que fa a la perspectiva de gènere, estudis anteriors han evidenciat limitacions en el model adoptat, ja que «tots els programes d'intervenció, tractament, formació, treball, activitats culturals i d'oci que s'ofereixen són comparativament menors, menys variats i més precaris que els dels homes (Almeda, 2022) i que per exemple en els cursos de formació per a capacitació professional existeixen importants discriminacions. L'oferta no és suficient ni prou variada per garantir l'adquisició d'habilitats, alhora que en moltes ocasions les activitats segueixen perpetuant el rol de gènere» (Esquina et al., 2022, p. 18).

Avui en dia es considera les dones com un dels col·lectius d'especial atenció: «la legislació estableix també que cal separar les persones als centres penitenciaris per sexes. Als centres penitenciaris per a dones es prioritza la intervenció psicopedagògica i s'optimitzen els nivells d'escolarització/formació. A més, es dedica especial atenció a prevenir conductes problemàtiques en l'àmbit de la salut, estabilitzar la conducta institucional i potenciar

l'autoorganització i autoregulació de les internes» (Departament de Justícia, 2024).

3.2. Les dones a les presons catalanes

Les internes representen, a l'octubre de 2023, un 6% aproximadament del total de persones empresonades a Catalunya.

Taula 3. Perfil sociodemogràfic de persones empresonades a Catalunya

Penats	Espanyols	Homes	3.143
		Dones	274
	Estrangers	Homes	2.846
		Dones	106
Preventius	Espanyols	Homes	541
		Dones	34
	Estrangers	Homes	1.058
		Dones	44

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades del [Departament de Justícia, Drets i Memòria](#).

Si bé entre les que tenen condemna les estrangeres són aproximativament la meitat que les espanyoles, com es mostra a la taula hi ha una sobrerrepresentació de dones estrangeres en preventiva, on són més que les autòctones (entre els homes, la desproporció és encara major).

Taula 4. Edats dones empresonades a Catalunya des de 2022

18-20	6	1,3
21-25	37	7,8
26-30	44	9,2
31-40	152	31,9
41-50	122	25,6
51-60	83	17,4
61-70	27	5,7
>70	5	1,1
Mitjana edat	41,6	

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades del [Departament de Justícia, Drets i Memòria](#).

El gruix de les internes tenia, a final de 2022, una edat compresa entre 31 i 50 anys, amb una mitjana poc superior als 41 anys.

D'acord amb Meléndez et al. (2023), “[u]n 15,3% de les [208] dones que han respost el qüestionari refereixen no tenir estudis, un 34,6 compta amb l'educació obligatòria, mentre que un 32,2% té estudis post obligatoris i un 15,4% té estudis universitaris [...] les dones immigrants són les que tenen un

nivell d'estudis superior" (p. 42). No és forassenyat pensar, tanmateix que entre la mitat de les preses que no han contestat al qüestionari el nombre de persones sense estudis o amb estudis molt limitats sigui superior.

Les dones es distribueixen entre les següents presons: Puig de les Basses (Figueres), Mas Enric (Tarragona), Brians 1 (Sant Esteve Sesrovires), Wad Ras (Barcelona) i Ponent (Lleida). La presó de Wad Ras és l'única que és exclusivament de dones. La resta són mòduls en presons masculines. El major nombre de dones es concentra a les presons de Wad Ras i Brians 1.

4. Estudi empíric: metodologia i detalls de la implementació

Per abordar aquesta temàtica amb respecte a les dones recluses, la recerca que proposem es basa en la perspectiva dels coneixements situats de Donna Haraway (1995), i en l'experiència metodològica adquirida en el Seminari Interdisciplinari de Metodologia de Recerca Feminista (Biglia, Bonet, 2017). El nostre compromís se situa en la visibilització dels processos de discriminació interseccional, amb mètodes i tècniques respectuoses amb l'experiència de les participants. Per aquesta raó, creiem fonamental escoltar i aprendre dels diferents agents implicats i estimular processos col·lectius de detecció de necessitats amb les dones preses, basats en dinàmiques participatives i expressives o artístiques.

Per realitzar aquest estudi hem configurat un equip de treball amb persones amb una àmplia experiència en la recerca educativa, el disseny de material pedagògic sobre violències de gènere i el treball amb l'administració pública per donar resposta a les problemàtiques actuals. Som totes expertes en el tema de les violències masclistes i en les pedagogies feministes. A més a més, comptem amb un filòsof del dret, que s'encarregarà d'encabir la proposta educativa en el context penitenciari, i amb una experta en perspectiva decolonial, que ens ajudarà a preparar unes recomanacions no etnocèntriques.

4.1. Objectius

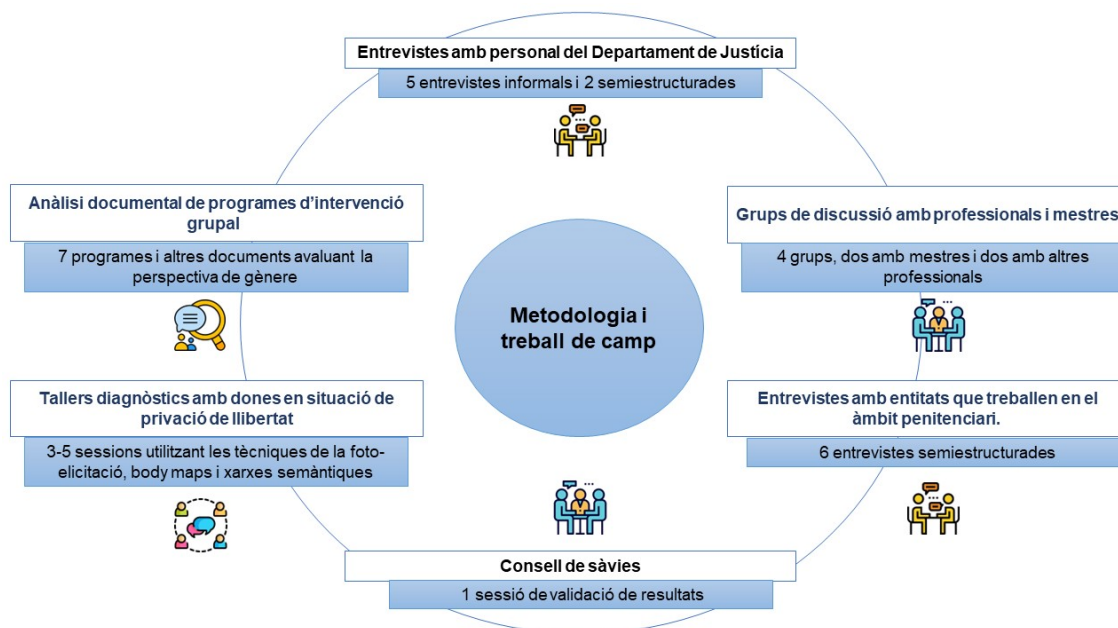
Dissenyar recomanacions situades i amb un enfocament interseccional per organitzar l'oferta d'activitats, d'aprenentatges i de suport i orientació a les dones que compleixen una condemna.

1. Identificar els punts forts i dèbils de l'actual model de formació, així com les seves possibilitats de millora.
2. Detectar les necessitats educatives de les dones que tenen contacte amb la presó.
3. Entendre les especificitats de les més joves i de les que estan en processos de criança per enfortir la seva autonomia i capacitat de cura.

4. Comprendre la millor manera d'acompanyar les preses en un procés d'apoderament de cara a la seva desinstitucionalització.
5. Identificar els coneixements i els recursos de qui s'ocupa de les formacions i de l'assistència socio-educativa de les dones empresonades en matèria de perspectiva de gènere.
6. Repensar les millors pedagogies educatives en els processos d'aprenentatge per a dones en privació de llibertat.
7. Entendre de quina manera convé abordar el treball de les violències de gènere.
8. Abordar críticament l'exercici i la relació de/amb la violència de les dones preses.
9. Definir competències transversals per a una formació integral de les dones que passen per un procés de privació de llibertat.
10. Dissenyar recomanacions per a l'abordatge educatiu des d'un enfocament interseccional.
11. Validar els coneixements produïts en la recerca amb un grup de sàvies.

4.2. Metodologia, mostreig i treball de camp

Figura 4. Resum metodologia i treball de camp

Font: Elaboració pròpia

4.2.1. Anàlisi documental de programes d'intervenció grupal en el context de la presó

Finalitat: entendre les competències que es treballen per promoure el benestar i el procés de desinstitucionalització de les preses, així com de quina manera (i fins a quin punt) s'hi està incloent la perspectiva de gènere i interseccional.

Mostreig: s'han analitzat els següents programes:

1. d'intervenció en drogodependències;
2. d'intervenció psicoeducativa;
3. d'intervenció psicoeducativa amb dones privades de llibertat;
4. d'intervenció socioeducativa;
5. d'intervenció en violència general;
6. d'intervenció en violència sexual.

A més a més, s'han analitzat el (7) *Programa marc del model de participació i convivència dels centres penitenciaris de Catalunya*, i algunes de les línies guia dels programes del CIRE (8).

Justificació del mostreig: la selecció s'ha realitzat amb el suport del CEJFE per identificar els programes més utilitzats i rellevants a què accedeixen les internes. Hem inclòs els que s'implementen d'acord amb l'itinerari estàndard (2, 3, 4) i els de segon nivell que, buscant oferir atenció especialitzada, depenen de la tipologia delictiva de les internes (1, 5, 6). S'hi ha afegit el 7 perquè la seva finalitat (apostar per la participació) era coherent amb el marc teòric escollit en aquesta investigació. El programes del CIRE inclosos en la mostra són els que ens ha facilitat aquest Centre.

Procediment d'anàlisi: atès que alguns programes (1, 3, 5, 6) tenen una base teòrica i després es divideixen en fases per analitzar-los, s'han omplert dues fitxes.

En la primera hem destacat i avaluat els elements generals del programa, o sigui:

- Bases teòriques
- Estructura/forma
- Objectius del programa
- Continguts
- Aspectes metodològics
- Avaluació del programa
- Avaluació de l'aprenentatge

Per a cadascun d'aquests elements, ens hem fixat en uns indicadors específics que ens serveixin per entendre fins a quin punt la perspectiva de gènere i interseccional havia estat inclosa en el programa.

Per exemple, per a l'element «bases teòriques» ens hem preguntat:

- S'exposen de manera clara les bases teòriques sobre les quals se sustenta el programa?
- Es parteix específicament de pressupostos sexistes o androcèntrics?
- Les teories utilitzades són considerades com feministes o amb perspectiva de gènere (autores feministes)?
- Es treballa a partir d'alguna teoria interseccional i/o es fa referència a necessitats de grups específics?

Les preguntes relatives a cadascun dels elements es poden consultar en l'Annex I.

En la segona fase, per a tots els programes que estaven dividits per fases, hem analitzat per a cadascun d'ells els següents elements:

- Estructura forma
- Objectius específics
- Continguts
- Aspectes metodològics
- Avaluació del programa
- Avaluació de l'aprenentatge

Novament, per a cadascun d'aquest elements hem creat una sèrie de preguntes guia que ens servissin per a l'avaluació; per exemple, basant-nos en la pedagogia feminista ens preguntàvem respecte als aspectes metodològics de cada taller:

- És la dinàmica del taller majoritàriament participativa?
- Inclou algunes recomanacions metodològiques per adaptar el taller a les necessitats i les característiques de la població destinatària?
- Aquestes recomanacions tenen algun tipus de perspectiva de gènere i/o interseccional?
- Són pràctiques?
- Són teòriques?
- De quina manera s'hi inclou el treball amb les emocions?
- Es tenen en compte les cures a l'hora de gestionar el grup?

Les preguntes relatives a cadascun dels elements es poden consultar en el l'Annex II.

Per als programes que solament comptaven amb una fase (2, 4), s'ha omplert una sola fitxa amb els elements no repetits per a les dues anteriors.

Finalment, a fi d'analitzar el programa marc de participació i convivència (que no preveu mòduls amb formació directa), s'ha partit dels mateixos indicadors però s'ha realitzat una anàlisi més holística. Els programes proporcionats pel CIRE, per la seva banda, no estan analitzats en detall perquè tan sols disposàvem d'una fitxa descriptiva de cadascun d'ells. Tanmateix, basant-nos en la fitxa i en la memòria de les activitats del CIRE, hem inclòs en aquest document les informacions que hem pogut recol·lectar.

Agraim a la Dra. Anna Zapsi de la EUSA, que ha col·laborat en l'anàlisi dels programes.

4.2.2. Grups de discussió amb professionals que treballen dins de la presó

Finalitat: comprendre les realitats i les necessitats d'educadors i psicòlegs de les institucions penitenciàries i mestres que imparteixen formació en la presó, així com la seva opinió respecte als processos educatius actuals i la detecció que fan de les necessitats de les internes. Era molt important recollir les experiències d'aquelles persones treballadores que tenen una relació molt estreta amb la vida quotidiana de les internes i que coneixen de primera mà el PMOC.

Mostreig: hem realitzat un mostreig per conglomerat simple. Hem escollit els conglomerats de dues institucions penitenciàries: Wad Ras (l'única presó catalana exclusivament de dones) i Brians 1 (presó amb mòdul de dones). Hem contactat amb professionals que ens han ajudat organitzar aquests grups. Els grups han estat gravats.

Grups de discussió amb mestres

Contingut: el guió de les preguntes estava dividit en els següents blocs: (0) contextualització; (1) les preses (com les perceben); (2) pràctica pedagògica i continguts; (3) mes enllà de la pràctica i de les necessitats docents, i (4) valoracions i propostes de millora.

Detall de la implementació:

- Gr1: Wad Ras, 21 de juny de 2023: 3 mestres;
- Gr2: Brians 1, 28 de juny de 2023: 5 mestres.

Perfil: professionals del Departament d'Educació

Grups de discussió amb psicòlogues, educadores socials i altres professionals

Contingut: el guió de les preguntes estava dividit en els següents blocs: (0) presentació i aproximació general al currículum; (1) les preses (com les perceben); (2) explorant els àmbits específics del PMOC, i (3) valoracions i propostes de millora. Les entrevistes van ser gravades amb el consentiment de les persones participants per a les posteriors transcripció i anàlisi.

Detall de la implementació:

- Gr1: Wad Ras, 21 de juny de 2023: 3 professionals participants;
- Gr2: Brians 1, 28 de juny de 2023: 8 professionals participants.

Perfil: educadores socials, psicòlogues, treballadores socials, juristes, infermeres, etc.

4.2.3. Tallers diagnòstics amb dones en situació de privació de llibertat

Finalitat: identificar continguts i metodologies que s'adaptessin a les necessitats i les característiques de dones en privació de llibertat, amb la finalitat de millorar el currículum d'activitats penitenciàries amb tècniques participatives que permeten un apropament ètic a la recerca tot defugint lògiques extractivistes i que afavoreixen un procés de creixement col·lectiu.

Objectius específics:

- OE1. Explorar quines són les necessitats de les dones en els àmbits contemplats en el currículum d'activitats.
- OE2. Elaborar propostes per a la millora del currículum des de les pròpies veus de les participants.
- OE3. Explorar l'adequació de tècniques participatives per a la intervenció amb dones en l'àmbit de les presons.

Mostreig: la selecció de les participants va ser realitzada per part del personal penitenciari d'acord amb els criteris que van considerar més rellevants, entre els quals la disponibilitat horària. Tanmateix, en el grup de Wad Ras, algunes internes que no pertanyien al grup seleccionat s'hi van anar afegint de manera voluntària.

Detalls de la implementació:

En un primer moment, havíem organitzat els tallers en tres sessions de dues hores, però un parell de setmanes abans de començar ens van comentar que finalment podíem utilitzar una franja horària de només una hora a Wad Ras i una hora i mitja a Brians 1. Llavors, vam haver d'adaptar a l'últim moment els continguts perquè hi hagués un principi i un final de les sessions, i ampliar els

dies per poder incloure tots els continguts, amb una organització lleugerament diferent de les dinàmiques en les dues institucions. Finalment, aquestes es van organitzar de la següent manera:

- T1: Wad Ras, 5 sessions d'una hora aproximadament entre el 17 i el 21 de juliol de 2023.
- T2: Brians 1, 4 sessions d'una hora i mitja entre el 10 i el 26 de juliol de 2023.

En la primera sessió es va donar molta importància a la presa de contacte entre les dones i les investigadores, o sigui, a la creació del grup, tot creant un clima distès en el qual es poguessin sentir còmodes i acollides. Es va fer una benvinguda amb una explicació breu i clara del projecte en què es va destacar la importància de la seva participació per recollir propostes de millora dels programes i les activitats curriculars. Després de la presentació personal amb algunes fotografies tant de les participants com de nosaltres, vam pactar les normes ètiques i vam recollir els acords sobre la dinàmica de treball per a les sessions del taller, tot posant l'accent en la confidencialitat i el respecte. Totes les sessions van tenir una petita fase de tancament, amb una mini dinàmica corporal de concentració, consciència i relaxació, bé amb una roda de salutacions o bé amb una reflexió final. Malauradament, a Wad Ras, per l'elevat número de dones, la sala tan petita i el poc temps, aquest treball va ser massa breu. La sessió final ens va servir per poder tirar els fils del treball realitzat, sistematitzar col·lectivament els coneixements produïts i agrair a les participants el temps dedicat (amb un petit regal simbòlic).

Perfil: a Wad Ras, 16 dones d'edats molts variades (dels 18 als 65 aprox.), majoritàriament estrangeres (no comunitàries) i/o racialitzades; cap de primera llengua catalana. Moltes eren provinents del grup de drogodependència i vàries havien patit violències de gènere. La meitat aproximativament eren mares (dues, també àvies).

A Brians 1, 6 dones d'edats diferents (entre 20 i 58 anys aprox.), de diferents procedències: una d'ètnia gitana, dues llatinoamericanes, tres persones nascudes a Catalunya, de les quals només una tenia el català com a primera

llengua. Un parell d'elles tenien experiències de drogodependència. La meitat eren mares, i una d'elles estava preparant-se per sortir de la presó.

Modalitat: volíem afavorir la construcció d'un relat propi sobre les necessitats educatives i vam escollir dinàmiques interactives i projectives per facilitar la implicació i l'interès de les dones empresonades en el diagnòstic de les seves necessitats, així com recol·lectar material de primera mà. Això ens va permetre connectar amb elles alhora que propiciar un espai de comoditat. Aquest tallers participatius diagnòstic va ser facilitats per dos professionals en co-presència i caracteritzats per:

- Incloure en cada sessió dinàmiques per a la creació del grup i el respecte de normes ètiques
- Tenir una flexibilitat i una atenció constant a les necessitats contextuais de les participants
- Oferir una adequada atenció col·lectiva i individual (importància de ser dues persones)
- Reconèixer els sabers de les internes i prestar atenció a les diferències
- Utilitzar tant com fos possible algunes dinàmiques corporals
- Fer ús d'un llenguatge senzill però no infantilitzant

Continguts: explorar tres qüestions principals que travessen els eixos del PMOC: (1) relacions interpersonals i comunitàries; (2) salut, i (3) àmbit formatiu i laboral.

Dinàmica dels tallers:

Per tal de detectar les necessitats específiques de les dones per a cadascuna de les tres àrees curriculars seleccionades, vam proposar una dinàmica central per propiciar la participació i recollir les propostes. Durant la sessió, es van anar recollint en paper o a la pissarra les conclusions col·lectives, guiades per preguntes de les facilitadores només si feia falta i de les quals hem pogut extreure les valoracions i les propostes de millora.

- a) Quant a les relacions interpersonals i comunitàries, vam preparar una fotollicitació, la qual consistia en imatges relacionades amb la idea de comunitat dins i fora de la presó, amb una certa varietat de representacions.
- b) Respecte a la salut, vam fer un mapa corporal (*body map*) individual i col·lectiu. En ell, les internes van marcar les seves dolències i o necessitats, primer de forma individual i, després, amb un mapa gran amb la silueta d'una de les participants.
- c) Finalment, vam treballar l'àmbit formatiu i laboral amb un exercicis anomenats xarxes semàntiques, on les internes pensaven les paraules que associaven al terme «formació/treball» en tres moments temporals: passat, present i futur.

En concret:

- a) El treball sobre relacions interpersonals i comunitàries es va realitzar utilitzant com a suport imatges seleccionades per nosaltres que permetien tenir un ventall de possibles relacions i interaccions dins i fora de la presó. Es va buscar que hi hagués una representació de certa diversitat cultural, així com diferents tipus d'interaccions. Per facilitar el debat, es va calcular que podria haver-hi fins a tres rondes de participació amb preguntes específiques que donessin peu a la reflexió col·lectiva.
  - Primera ronda, aproximant-nos: Per què has triat aquesta foto? Què representa per a tu? I per a les altres? Com connecteu aquestes imatges i el que representen amb la vostra vida? Quines barreres hi trobeu?
  - Segona ronda, els programes (a partir del que elles ja haguessin comentat): Com abordeu aquestes qüestions en els tallers que feu aquí? Per exemple, parleu de les relacions amb els vostres fills? I amb els vostres pares? Parelles? I les relacions entre vosaltres i/o amb les professionals, etc.? El que feu en aquests tallers, us està ajudant a millorar i sentir-vos millor en les vostres relacions? Si és així, en quin sentit?
  - Tercera ronda, aprofundint: Us agrada com s'aborden aquestes coses o us agradaria que es treballessin d'una altra forma? Creieu que aquests tallers que feu us ajuden a relacionar-vos millor? Creieu que realment tindran un

efecte positiu en les vostres vides quan sortiu d'aquí i estigueu de tornada en els vostres barris/comunitats?

Conforme anaven parlant, es col·locaven les imatges en paper continu per fer un mur de reflexions conjuntes. Aquestes idees al costat de les imatges s'escriuen amb retoladors i *post-its* de diferents colors. S'hi deixava espai per a la seva creativitat i agència.

- b) El tema de la salut el vam explorar amb uns mapes corporals individuals i col·lectius. Ens interessava partir de conceptes comuns de salut, per això vam proporcionar a les participants un full perquè hi escrivissin les tres paraules que associessin amb «salut». Això ens va permetre veure les diferències entre les internes quant a la concepció de la salut i acordar una visió compartida més complexa que les individuals. Vam començar, doncs, a treballar amb els materials.
- Vam distribuir uns fulls amb la silueta d'una persona representada des del davant i el darrere a fi que cada participant pogués localitzar benestars, dolències i sensacions corporals a la seva figura. Les investigadores vam guiar el treball amb frases com «hi ha dies que estem alegres perquè ens ha passat alguna cosa que ens posa contentes; on sentiu aquesta alegria normalment?». O, per situar el malestar: «Si un dia parlem amb la família i ens diuen que alguna cosa no va bé, on sentim aquesta preocupació?». Tot seguit, vam posar en comú l'experiència de les persones que van voler compartir-la.
  - A continuació, vam demanar a una de les participants que s'estirés sobre el paper continu per dibuixar una silueta gran amb un cos real. Les dones, van haver d'anar posant en comú els seus malestars i negociant com situar-los a la figura. Una vegada reconeguts i situats, les participants havien de fer-se les següents preguntes i posar les respostes amb *post-its* al voltant de la figura en diferents colors: Què necessitaríeu per sentir-vos millor? (rosa). Què us agradaria que us ensenyessin en les activitats que feu en relació a la salut? (groc). I en les atencions que rebeu? (verd). En el cas de Wad Ras, aquesta part es va haver de desplaçar a l'última sessió).
- c) Volíem permetre a les participants explorar les pors/barreres en relació a l'àmbit de la formació per al treball, tant dins com fora de la presó. La

dinàmica de xarxes semàntiques va ser dissenyada per explorar com se sentien les participants fent aquestes activitats formatives i conèixer-ne l'experiència laboral passada (abans d'entrar a la presó), present (dins de la presó) i futura (com imaginaven la seva vida laboral en sortir de la presó). Cada participant havia d'escriure en *post-its* les primeres paraules (emocions, pors, expectatives, qüestions a millorar, paraules vinculades a una experiència) que els vinguessin al cap en relació al tema «formació/treball» en els tres moments temporals. En la posada en comú, vam situar els *post-its* en el paper continu tot fent-ne agrupacions (per exemple: por/angoixa/incertesa) a partir de les quals es poguessin construir línies de relació entre totes prenent com a base els moments temporals, les emocions o el que sorgís d'elles. Un cop identificades les xarxes semàntiques i les seves relacions, vam llançar les preguntes següents: Què necessitaríeu per afrontar aquest procés millor? Quin tipus de programes i activitats creieu que us vindrien bé per poder afrontar aquest procés?

4.2.4. Entrevistes amb entitats que treballen en el àmbit penitenciari

Finalitat: aprofundir en la comprensió de les necessitat de les internes i conèixer les formes de treballar amb elles de les associacions.

Mostreig: intencional. Gràcies a les informacions de les persones que ens han ajudat amb la coordinació del treball de camp en presons, així com als professionals de Wad Ras, vam enviar un correu electrònic per contactar amb 16 associacions. La impossibilitat de quadrar un horari comú ens va portar a proposar entrevistes individuals. Finalment, van accedir-hi un total de 6 entitats, amb les quals es van realitzar entrevistes en profunditat.

Continguts: històric de col·laboració amb els centres penitenciaris; necessitats curriculars de les internes; modalitat de treball pedagògic experimentat; coordinació amb la institució i amb altres associacions, i propostes de millora. El detall de la implementació pot consultar-se en la següent taula:

Taula 5. Detall de la implementació

Nom de l'entitat	Format de l'entrevista	Data
ACATHI	Presencial	26/9/23

CEDRE	Presencial	26/9/23
Fundació Ared	Presencial	28/9/23
Fundació SETBA	Presencial	27/9/23
FAGIC	Online	2/10/23
Tata Inti	Online	5/10/23

Font: Elaboració pròpia

Perfil de les entitats:

ACATHI

- **Àrea d'especialització:** LGTBQA+, dones trans.
- **Breu descripció:** és una entitat que brinda assistència legal, suport psicosocial i orientació educativa i laboral a persones migrants i refugiades LGTBQA+. Comencen a col·laborar amb les presons l'any 2000 arran d'una carta que una noia trans gitana va enviar a les organitzacions LGTBQA+ demanant ajuda per a poder accedir al tractament hormonal dins del centre. En aquest moment, comencen una atenció individualitzada a les persones LGTB, sobretot en l'àmbit de la salut i l'acompanyament, que ha anat derivant en intervencions més àmplies en els últims anys.

CEDRE (Associació per a la Promoció Social)

- **Àrea d'especialització:** activitats socioculturals i voluntariat.
- **Breu descripció:** associació sense ànim de lucre sorgida de la iniciativa d'un grup de persones voluntàries i de les iniciatives promogudes des dels Caputxins de Sarrià en el marc de l'acció solidària i social en el tercer i quart món. Comencen a treballar dins de les presons l'any 1999, majoritàriament fent acompanyament a joves a la presó de Quatre Camins. Actualment han començat a col·laborar a Wad Ras amb activitats socioculturals de sortida fora de la presó i voluntariat (p. ex., banc d'aliments).

Fundació ARED

- **Àrea d'especialització:** formació i reinserció de dones privades de llibertat.

- **Breu descripció:** neix en el taller de confecció de Wad Ras, el Centre Penitenciari de Dones de Barcelona. Teresa Rodríguez va iniciar el projecte amb cinc dones privades de llibertat i alumnes d'un curs de confecció amb l'objectiu d'oferir-los formació i afavorir-ne la reinserció. Actualment, han ampliat es seves activitats a altres col·lectius de dones en condicions de vulnerabilitat i es dediquen a la formació, a la reinserció, i a l'acompanyament psicosocial, i compten amb una empresa pròpia d'inserció i un centre especial de treball.

Fundació SETBA

- **Àrea d'especialització:** art i acció social.
- **Breu descripció:** consideren l'art com a poder transformador de la societat i, des d'aquí, realitzen projectes socials amb diferents col·lectius, entre els quals es troben dones privades de llibertat. Concretament, compten amb un projecte de fotografia participativa que desenvolupen des de fa pocs anys amb dones als centres penitenciaris de Wad Ras i Brians 1.

FAGIC (Federació de Associacions Gitanes de Catalunya)

- **Àrea d'especialització:** comunitat gitana.
- **Breu descripció:** comencen a col·laborar amb la presó l'any 2014 fent una recerca que consistia en un mapatge de la població gitana en els centres penitenciaris de Catalunya. Posteriorment, van començar a acompanyar les necessitats de les persones de la comunitat que estaven a la presó fins a dia d'avui, en què realitzen també tallers i altres activitats grupals així com processos de mediació.

Tata Inti

- **Àrea d'especialització:** criança respectuosa i maternitat.
- **Breu descripció:** Tata Inti és una cooperativa de treball d'iniciativa social, sense ànim de lucre, que té com a principal objectiu aportar el seu granet de sorra en fer d'aquest un món més jugable, vetllant per al dret al

joc dels infants. Actualment, realitzen un projecte d'acompanyament als nens de la unitat de mares de Wad Ras.

4.2.5. Consell de sàvies

Finalitat: per tal de mantenir un enfocament interseccional i tenir en compte les necessitats específiques de col·lectius diferents, al final de de la recerca vam consultar el consell de sàvies perquè ens assessorés en la interpretació de les dades.

Mostreig: intencional.

Perfil de les sàvies

Sra. Paula Ezkerra. Treballadora sexual, feminista i incansable activista pels drets de les dones en diversos col·lectius com a Putes Indignades, Putes i Aliances, i altres. Integrant de la Unió Sindical de Treball Sexual i sindicalista de la secció de treball sexual de la Intersindical Alternativa de Catalunya. Ha estat coordinadora de diferents recerques sobre les necessitat de les treballadores sexuals com ara: «Desde dentro», sobre les necessitats de les treballadores sexuals en relació als espais públics; «Lo obvio i lo obtuso»... Actualment col·labora amb la doctora Ana Clua, de la UOC, en el projecte de recerca videodocumental sobre economies excloses.

Dra. Florencia Brizuela González. Doctora en Dret i Ciències Polítiques, és investigadora del Seminari Filosofia i Gènere de la Universitat de Barcelona i forma part de la Xarxa Jurídica Antiracista de T.I.C.T.A.C. S'especialitza en drets humans, feminismes, interculturalitat, antiracisme i interseccionalitat. Realitza formacions, informes i recerques vinculades amb aquestes temàtiques. Entre les seves publicacions cal esmentar: *Una mirada interseccional dels violències masculistes* (Departament de Treball, Afers Socials i Famílies, Direcció General de la Generalitat de Catalunya, 2019); «Genealogies antiracistes de la interseccionalitat» (*Revista de Catalunya*, 2020); *Estudi del concepte de vulnerabilitat en la jurisprudència en el delicte de tràfic d'éssers humans* (Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada, 2020);

Feminismes antiracistes per a l'Acció Social (Universitat Oberta de Barcelona, 2021).

Sra. Raquel Sánchez García. Psicòloga social i clínica. Màster en Psicoteràpia Analítica Grupal, Univ. Deusto i URV. Especialista en feminismes, esquizoanàlisi, violències, identitats LGTBIQ+, salut mental comunitària. Professora col·laboradora en Psicologia Social a la UOC. Treballa en l'atenció psicològica en qüestions com les violències masclistes, diversitats i dissidències corporals, sexuals i relacionals i l'anticapacitisme. Imparteix formacions i tallers sobre psicologia crítica amb perspectiva interseccional, tallers de vídeo participatiu amb col·lectius de dones privades de llibertat, joves migrants, etc. Forma part de l'associació d'acompanyament terapèutic «A cel Obert», i de l'associació «Las Mirillas», audiovisual per a la transformació social. Una producció de narratives visuals per a la transformació social des de la perspectiva feminista. I una formació en metodologies participatives i creació audiovisual com a eina de transformació social, en col·laboració amb EICA, GATS, RAI, Palau Alòs, CP Brians i amb el suport de l'Ajuntament i la Diputació de Barcelona.

Detalls i dinàmica de la implementació:

Reunió presencial el 13/11/2023 al Departament MIDE de la Universitat de Barcelona; la senyora Ezkerra participa en videoconferència. En la primera ronda, les tres sàvies ens parlen de les necessitats educatives de les dones, amb especial èmfasi en les dones migrades, les gitanes, les treballadores sexuals, les dones amb diversitat funcional, les drogodependents i les dones amb malestar mental. Seguidament, els presentem els resultats provisionals de la nostra recerca i, especialment, les propostes dissenyades, i debatem amb elles com millorar-los.

Aquesta sessió es va gravar; tanmateix, no es presenten els resultats principals de les entrevistes en un apartat específic sinó que les contribucions d'aquests experts s'utilitzen en diferents punts del informe, com ara la contextualització i les conclusions.

4.2.6. Entrevistes a personal del Departament de Justícia

Finalitat: situar-nos en els marcs actualitat de la formació impartida, e identificar punts forts i febles del sistema en vigor axis com àrees de millora.

Tipologia: entrevistes en profunditat i semiestructurades.

Mostreig: intencional u opinàtic.

Detalls de la implementació:

Abans de començar la fase empírica de la recerca, així com durant la implementació del treball de camp, hem tingut diferents converses informals que ens han servit per recollir informacions contextuals per entendre el funcionament del sistema penitenciari i de la administració que el gestiona. Agraïm des d'aquí la disponibilitat d'aquestes persones que han estat informants clau per comprendre l'entramat sobre el qual hem treballat. A la taula següent hem identificat els càrrecs i les dates aproximades d'aquests contactes i debats (alguns telefònics, altres per videoconferència).

Taula 6. Entrevistes informals

Càrrec	Format	Data
Directora de Formació i Inserció CIRE	Videoconf.	18/5/2023
Técnica del Servei de Rehabilitació y Moderadora de la CoP de Referents de Gènere als Centres Penitenciaris	Videoconf.	25/5/2023
Docent en Wad Ras i directora CFA Concepció Arenal	Telèfon	4/6/2023
Subdirector de Tractament en Wad Ras	Telèfon	8/6/2023
Cap de programes d'atenció especialitzada de la Unitat de Dones de Brians 1	Telèfon	19/6/2023

Font: Elaboració pròpia

D'altra banda, pels coneixements específic que tenen, vam realitzar dues entrevistes semiestructurades a informants clau. Aquestes són:

- Cap del Departament d'Inserció del Centre d'Iniciatives per a la Reinserció (CIRE), delegada per part de la directora de Formació i Inserció (CIRE). 09/11/2023.
- Cap del Servei de Rehabilitació, Secretaria de Mesures Penals, Reinserció i Atenció a la Víctima. 15/11/2023.

Aquestes dues entrevistes van ser gravades; tanmateix, no es presenten els resultats principals de les entrevistes en un apartat específic sinó que les contribucions d'aquests experts s'utilitzen en diferents punts de l'informe, com ara la contextualització i les conclusions.

4.3. Qüestions ètiques

Totes les participant en la investigació van ser informades de la finalitat de la mateixa i van donar el consentiment firmat per a les gravacions d'àudio i, en el cas de les internes, per a la utilització dels documents produïts durant els tallers. A l'Annex III es poden trobar els models de consentiment informat utilitzats.

5. Resultats

5.1. Els programes d'intervenció

Presentem aquí els principals resultats de les anàlisis de cadascun dels programes considerats, tot fent especial referència a les informacions útils per a la introducció de la perspectiva de gènere en els mateixos i incloent-hi algunes recomanacions específiques (quan aquestes no són generalitzables a altres programes).

5.1.1. Programa d'intervenció en drogodependències

Bases teòriques

Es basa en el model transteòric del canvi de Prochaska i DiClemente (1992) i el model de prevenció de recaigudes d'Alan Marlatt, tots dos elaborats en les dècades de 1980 i 1990.

El primer es desenvolupa més àmpliament, mentre que del segon s'esmenta que entrena l'individu en estratègies de control, sense especificar quines.

La tècnica de prevenció de recaigudes parteix de la base que el subjecte ja ha completat un tractament en què s'ha eliminat la conducta problemàtica. A continuació, l'individu identifica les possibles situacions que poden posar-lo en risc per a la repetició de la seva conducta problemàtica. Un cop reconeguts aquests riscos, s'entrena l'individu pas a pas en estratègies de control que pugui utilitzar per fer-los front (p. 13).

Quant a la perspectiva de gènere, no s'han trobat referències a teories vinculades al gènere i el seu impacte en el consum de substàncies. Tampoc s'aborda com la pertinença a determinades identitats socials (p. ex., nivell socioeconòmic, raça/ètnia, neurodivergències, etc.) pot tenir un impacte en el consum i en els factors de risc o de protecció.

Estructura i forma

Aquest programa conté 21 sessions dividides en 6 blocs: (1) inici del programa específic (1 sessió); (2) registre autobiogràfic (1 sessió); (3) el funcionament de la conducta addictiva (3 sessions); (4) analitzem i treballem el consum (8 sessions); (5) prevenció de recaigudes (7 sessions); (6) tancament del

programa (1 sessió). Els blocs/sessions inclouen els diferents conceptes abordats juntament amb les bases teòriques del programa.

Hi ha una adequada seqüenciació d'activitats; no obstant això, considerem prematur abordar el registre autobiogràfic en el segon bloc, quan encara no s'ha gestat una cohesió grupal forta, ja que pot suposar que les persones participants no se sentin còmodes per compartir aspectes personals amb la resta de les companyes. S'aconsella ajornar aquesta activitat fins després d'haver creat cohesió grupal.

A vegades s'hi utilitzen conceptes i llenguatge molt tècnics, que poden estar poc adaptats per a persones que tinguin dificultats amb l'idioma i necessiten ser modificats per la persona professional que imparteix les sessions.

Algunes explicacions teòriques són excessivament extenses per al context (B3, Sessió 3), i algunes de les activitats escrites tenen una complexitat mitjana-alta, superior al nivell de lectoescriptura general. Així, per exemple, en l'activitat 3 es proposa un full d'avaluació de continguts amb un redactat no directe:

La tolerància a la droga és... (a) La necessitat de consumir una quantitat notablement superior de la substància per aconseguir els mateixos efectes que amb els primers consums. (b) La necessitat de consumir una quantitat notablement inferior de la substància per aconseguir els mateixos efectes que amb els primers consums. (c) La necessitat de consumir la mateixa quantitat de substància per continuar aconseguint els mateixos efectes que amb els primers consums (p. 27).

Els factors de risc són... (a) Les característiques individuals, ambientals, laborals, etcètera, que augmenten la probabilitat de l'aparició o el manteniment d'una conducta inadequada. (b) Només les característiques individuals i ambientals que disminueixen la probabilitat d'aparició o manteniment d'una conducta inadequada. (c) Totes aquelles característiques innates de l'individu que provoquen directament la realització de conductes inadequades (p. 28).

Objectius

El programa compta amb un objectiu general i nou objectius específics.

L'objectiu general està formulat de manera molt generalista: «aprofundir en el

tractament de les drogoaddiccions», cosa que podria perfilar-se. En termes generals, els objectius específics plantejats són assolibles en una intervenció a mitjà termini; malgrat tot, cap d'ells no està fonamentat en una perspectiva de gènere/interseccional.

D'altra banda, alguns dels objectis específics se solapen entre si, com, per exemple, l'OE8, «Prevenió de recaigudes en la conducta de consum», amb l'OE9, «Aprentatge d'estratègies per a la prevenió de futurs consums», mentre que d'altres hi són descrits tant en termes operatius (OE5: «Anàlisi...») com en forma de resultats (OE9: «Aprentatge...»).

Els objectius operatius que s'inclouen a cada activitat són en ocasions massa amplis per poder ser realment assolits amb una sola dinàmica o activitat, i requeririen una profundització i un treball més complexes. Per exemple, l'objectiu 4 de la sessió 2, activitat 2 (p. 33), «Aprendre a auto-observar-es» és un procés lent que requereix pràctica i no es pot assolir simplement amb una activitat de registre autobiogràfic. No s'ha trobat cap objectiu operatiu que tingui perspectiva de gènere o interseccional.

Continguts

Parteixen d'un enfocament conductual i se centren en las pautes de consum desenvolupades pel subjecte. Si bé és positiu que les sessions es focalitzin a partir de l'experiència individual, es responsabilitza el subjecte del canvi sense tenir en compte els elements estructurals.

No s'hi presenten continguts que siguin sensibles al gènere o altres identitats socials, ni com aquestes impacten en les drogodependències. Hi ha molt pocs exemples i, quan n'hi ha, aquests són molt generals. Per exemple:

- En l'activitat 3 de la sessió 11 (p. 76) es planteja un cas pràctic, però no es té accés al contingut de les històries de Jaume i Joan (tots dos noms masculins).
- En l'activitat 2 de la sessió 10 es proposen només exemples en relació a consums molt intensos i toxicomanies severes (p. 73-74).

- En l'activitat 2 de la sessió 20 (p. 105) no s'inclouen les pautes de la visualització.

Convindria afegir-hi exemples per facilitar la implementació d'una meditació guiada i pautes específiques i molt concretes per a les internes.

Aspectes metodològics

Les explicacions teòriques es van combinant principalment amb activitats escrites individuals, que en alguns casos van acompanyades per posades en comú. Moltes de les activitats individuals són per verificar que les persones hagin retingut les nocions teòriques abordades. A pesar que en termes generals el programa no està travessat per una lògica participativa, hi ha algunes tasques col·laboratives, com ara *role-playing*, o que parteixen de la pròpia experiència. Per exemple, en la sessió 8 (p. 62) es busca identificar factors de risc i protecció des de les veus i les experiències de les persones participants mitjançant dos debats grupals.

Les recomanacions metodològiques solen ser generals i, encara que algunes van en la línia d'elaborar exemples basats en el propi grup, estan més enfocades a l'aprenentatge de qüestions teòriques que a les pròpies dinàmiques. Alguns exemples:

El professional pot iniciar el joc per que sigui més fàcil i l'entenguin millor/Es recomana que el professional n'afegeixi i en creï de noves en funció del nivell del grup (p. 20-22).

En l'apartat de «Recursos» es donen algunes propostes de preguntes sobre les diferents variables. Es recomana que el professional n'afegeixi i en creï de noves en funció del grup / Aquestes preguntes han d'anar adreçades a que els participants responguin indirectament als conceptes de les variables (p. 41).

És important que el professional emfatitzi la importància de conèixer totes les conductes prèvies a la conducta de consum. És a dir, tant els pensaments com els propis comportaments (p. ex.: comprar, demanar diners, anar al bar, anar a un altre lloc per consumir, tancar la porta, etc.) (p. 65).

El treball amb emocions es presenta només en les sessions finals, quan es presenten estratègies concretes de prevenció de recaigudes. En aquest últim bloc es treballa amb tècniques corporals, tot connectant amb les sensacions corporals i les estratègies per calmar el sistema nerviós, generant espais per expressar emocions i sensacions. Considerem que aquest tipus de practica és molt positiu i necessari, i hauria d'introduir-se paulatinament des de molt abans en el curs per permetre connectar amb els aspectes corporal i emocional i obtenir beneficis directes de les formacions.

Avaluació

L'avaluació dels aprenentatges es realitza amb un pre-test/post-test escrit de complexitat mitjana-alta i de durada extensa (40-90 min). No es tenen en compte les possibles dificultats en relació amb l'idioma, ni de lectoescriptura o nivell educatiu. Tampoc s'avalua el procés del subjecte sinó únicament l'adquisició de nocions.

Després de l'examen es fa una activitat participativa de construcció d'un mural sota la premissa: «Què m'enduc d'aquest programa?», amb una durada de 30 minuts.

5.1.2. Programa d'intervenció psicoeducativa

Bases teòriques

Cada mòdul presenta un bon apartat de justificació de conceptes. L'M2, «Para i pensa», parteix d'una aproximació cognitiu-conductual i descriu el model ABC, la reestructuració cognitiva, les distorsions cognitives, la responsabilitat social i el desenvolupament de valors.

L'M3, «Gestionant el meus sentiments», se centra en la dimensió emocional i proposa models terapèutics centrats en l'experimentació de les emocions i la regulació de les mateixes a través de tècniques de relaxació. Per això, es proposa la teràpia somàtica amb cavalls (o gossos), la qual:

[...] es basa en **la immersió en el cos per treballar les emocions a través de les sensacions**. Això comporta l'establiment d'un nou llenguatge, d'una nova atenció i coneixement d'un mateix. Fer canvis provoca respecte, por a la

incertesa, por a un mal més gran del que ja se sent. La teràpia somàtica amb cavalls ajuda la persona a anar integrant aquest mal, que aglutina tota l'esfera personal, i l'ajuda a entendre'l i anar integrant-lo com una part més de la vida (M3, «Gestionant el meus sentiments», p. 2).

L'M4, «El nou jo», es focalitza en el desenvolupament d'habilitats socials, de comunicació i de vida. També en aquest mòdul es presenten les bases teòriques de forma ben fonamentada i s'aposta per la teràpia de solució de problemes per a la construcció d'habilitats de vida (Zurrillo & Goldfried, 1971).

L'M5, «Preparant la vida en comunitat», se centra en el desistiment delictiu i inclou un esquema visual del procés de recaiguda (Garrido & Beneyto, 1996), que ve complementat amb un text que exemplifica de manera clara possibles situacions de risc/protecció:

Tot i això, poden sorgir situacions que poden suposar riscos per a la recaiguda delictiva en forma d'estímul condicionats associats a la conducta problema (per exemple, una trobada amb el seu «camell» del barri, l'escena d'uns nens que juguen al carrer, una trobada amb un antic amic amb qui cometia delictes). Davant d'aquests riscos, el subjecte pot adoptar decisions aparentment irrellevants, que són opcions de resposta aparentment «inofensives», però amb què en realitat s'estaria exposant a possibles situacions de risc (per exemple, per a un extoxicòman saludar al «camell» que prèviament li venia la droga; per a algú que ha estat condemnat per un delictes d'abús sexual a menors, parlar amb els nens que estan jugant, o anar a fer una volta amb l'amic amb qui cometia delictes) (M5, «Preparant la vida en comunitat», p. 2).

A pesar que les bases teòriques són extenses i estan ben justificades, no s'hi han trobat referències relatives a la perspectiva de gènere en el text. Per exemple, en l'abordatge de les distorsions cognitives no hi ha una perspectiva generitzada i, en el cas de les dones, podria tenir efectes positius que estiguessin centrades en problemàtiques travessades pel gènere (p. ex., les creences d'autocrítica estan més presents en dones).

Si bé en algunes activitats (p. ex., S3, S7 - Mòdul 2) es requereix a les participants identificar i exemplificar el model ABC a través de textos on apareixen persones estrangeres o migrants, no s'aprofundeix en les seves

realitats. Les realitats de subjectes pertanyents a altres grups minoritzats no són tingudes en compte i no hi ha exemples on apareguin persones trans, no binàries o diversament hàbils. Podem concloure que la perspectiva interseccional no està articulada.

Estructura/forma

El programa es compon de 5 mòduls:

- M1. «Creu en el canvi», 6 blocs: (1) Inici del mòdul (1 sessió); (2) Autobiografia (1 sessió); (3) Motivació per al canvi (2 sessions); (4) El que m'ajuda a canviar (6 sessions); (5) El camí per fer (1 sessió); (6) Tancament del mòdul (1 sessió).
- M2. «Para i pensa», 6 blocs: (1) Inici del mòdul (1 sessió); (2) El model ABC (4 sessions); (3) Reestructuració cognitiva (7 sessions); (4) Responsabilitat social (2 sessions); (5) Desenvolupament de valors (9 sessions); (6) Tancament del mòdul (1 sessió).
- M3. «Gestionant el meus sentiments», 5 blocs: (1) Inici del mòdul (1 sessió); (2) Educació emocional (1 sessió + una opcional); (3) Autocontrol emocional (10 sessions); (4) Les emocions dels altres (empatia) (6 sessions); (5) Tancament del mòdul (1 sessió).
- M4. «El nou jo», 5 blocs: (1) Inici del mòdul (1 sessió); (2) Habilitats socials (6 sessions); (3) Habilitats de comunicació (7 sessions); (4) Habilitats de vida (9 sessions); (5) Tancament (1 sessió).
- M5. «Preparant la vida en comunitat», 7 blocs: (1) Inici del mòdul (1 sessió); (2) Què he canviat i què hauria de canviar (2 sessions); (3) Mantenim el desistiment (5 sessions); (4) *Market place* (1 sessió); (5) Anàlisi DAFO (1 sessió); (6) Ja hem avançat, però hem de seguir (1 sessió); (7) Tancament (1 sessió).

La seqüenciació d'activitats està plantejada amb un sentit lògic, i aquestes estan ben connectades entre si. Els blocs també tenen continuïtat. No obstant això, cal assenyalar que a vegades hi ha algunes activitats semblants (p. ex.,

M2, «Crec en el canvi», S20-S22) i els objectius del bloc es podrien aconseguir proposant menys activitats i aprofundint més en elles. Quant al llenguatge, es manté el masculí genèric i les adaptacions queden subjectes al criteri del professional.

Objectius

No hi ha objectius generals o específics ni del programa ni dels mòduls, amb la qual cosa el programa manca d'una estructura clara, la qual cosa pot portar a pèrdues de focus. Els objectius de les activitats estan ben escrits, són assolibles i estan en línia amb les bases teòriques del programa.

No s'han identificat objectius que tinguin una perspectiva de gènere o interseccional en les activitats del programa.

Continguts

En termes generals, els continguts no fan referència a com el gènere afecta l'experiència de les persones entorn de les temàtiques que s'aborden. Tot i això, és positiu que en els exemples apareguin persones amb noms que poden ser associats a múltiples cultures, gèneres (fins i tot no normatius) i/o preferències sexuals:

Afham, Afiq i Nasim són molt bons amics i sempre estan junts. Els tres van al mateix treball i juguen al futbol junts. Avui l'Afham ha vist com en Nasim agafava diners de la bossa de l'Afiq mentre aquest es dutxava. L'Afham, quan ho ha vist, ha pensat que... (M2, «Para i pensa», p. 42).

La Laia ha conegut un grup de gent nou. Els vol caure bé perquè els troba interessants i li agradaria formar part del grup. Un cap de setmana que queden, la conviden a casa d'una de les noies a fumar cànnabis. A la Laia no li fa gràcia això de fumar cànnabis, però decideix anar-hi perquè pensa que, si no... (M2, «Para i pensa», p. 43-44).

La Marta s'ha aixecat de molt mal humor. No ha dormit gens bé i no ha pogut descansar. Mentre esmorza amb la seva xicota, aquesta li recorda que a la tarda ha d'anar a comprar un regal per a un nebot, ja que ella no pot. La Marta, tot i que sabia que avui hi havia d'anar, reacciona enfadada, negant-se i dient-li

a la seva parella que hi vagi ella, que mai fa res i sempre l'envia a ella a fer-ho tot. Per aquesta raó, tenen una discussió bastant forta just abans de marxar a treballar (problema). Quan arriben a casa a la nit, està encara de tant mal humor que és incapaç de resoldre el problema (M3, «El nou jo», p. 82).

Els múltiples materials audiovisuals que complementen les activitats serveixen per fer reflexions entorn dels temes tractats. No obstant això, atès que no són materials propis sinó presents a *Youtube*, en alguns casos ja no es troben disponibles (M2, S22, Act. 3; M3, S13, Act. 1; M4, S9, Act. 1, M4, S22, Act. 3), igual que ocorre amb altres programes. Alguns dels vídeos utilitzen un llenguatge visual antic que resulta anacrònic (M5, S3, Act. 2). Positivament destacable és la utilització de la pel·lícula *Gran Torino* (M2, S18), ja que suposa una ruptura amb la dinàmica general de les sessions i és una pel·lícula on s'aborden estereotips culturals de manera profunda, la qual cosa pot donar lloc a debats interessants. No obstant això, tal com està plantejada l'activitat, no es dedica gairebé temps al debat ni a la reflexió. Només s'hi contempla una intervenció per part de l'educador on s'explica el més destacat de la pel·lícula. Per tant, l'activitat no té una lògica participativa.

Aspectes metodològics

Es combinen activitats pràctiques amb explicacions teòriques i dinàmiques corporals d'una manera bastant ben equilibrada, encara que el predomini d'una o altra tipologia d'activitat sigui variable entre els mòduls. En el primer mòdul es proposen principalment activitats individuals amb posada en comú; en el segon predominen en canvi les activitats grupals. Finalment, en els mòduls 3 i 4, es proposen treballs corporals per a la regulació emocional (p. ex, respiració diafragmàtica, mindfulness) i *role-playing* per a l'entrenament d'habilitats socials i de comunicació.

En tots els mòduls es repeteix l'activitat de «Respectem les normes» (igual que en altres programes, com ara el de drogodependències o el socioeducatiu), en la qual es van definint col·lectivament acords ètics i de convivència. Aquesta activitat és extremadament important, però, considerant que es repeteix en molts programes, seria interessant que no es partís sempre de zero, sinó que s'hi proposés la millora i l'adequació dels acords específics de cada grup. El fet

de demanar als interns que transcriguin al seu quadern aquest acords ens sembla, d'altra banda, una mica infantilitzant.

S'hi ofereixen algunes recomanacions clau per a la facilitació de les activitats:

És important que es contemplin totes les opcions i que els participants siguin conscients especialment dels beneficis que té per a ells el canvi i els inconvenients de mantenir la conducta (M1, «Creu en el canvi», p. 26).

És important que el terapeuta posi èmfasi en la idea que no és un examen per avaluar les seves capacitats, que no hi ha respostes bones ni dolentes. La finalitat principal d'aquesta activitat és que els participants vegin quin és el seu grau d'autoestima i que es conscienciïn sobre els aspectes que han de treballar per a millorar-la (M1, «Creu en el canvi», p. 35).

Aquestes preguntes no han de considerar-se com un full d'avaluació en sí: només són propostes. Es recomana que el terapeuta n'afegeixi i en creï de noves en funció del nivell del grup (M1, «Creu en el canvi», p. 9)

No obstant això, les recomanacions no aborden l'adaptabilitat de les dinàmiques a la població destinatària ni ofereixen claus per a la gestió de possibles conflictes que poden originar-se a partir del material proposat. Per exemple, els textos S7, M2, «Per a i pensa», podrien donar peu a situacions de xenofòbia i racisme, i els textos S5, M5, «Preparant la vida en comunitat», podrien desencadenar actituds LGTBIQ+fòbiques, però en tots dos casos no es troben recomanacions per al seu abordatge.

Avaluació

Es fa una avaluació dels coneixements inicials sobre el tema amb una activitat a partir de les següents instruccions que es donen al professional:

S'explica als participants que hauran de contestar una sèrie de preguntes que se'ls facilitaran. Cal que se'ls remarqui que només es busca conèixer el seu nivell de coneixement, que no es tracta d'un procés d'avaluació que influeixi en el seu resultat a la finalització del mòdul (p. 9).

El full d'avaluació de continguts pot consultar-se en el primer bloc de cada taller. Els aprenentatges estan avaluats a través de la comparació dels resultats d'un qüestionari pre-post.

5.1.3. Programa d'intervenció psicoeducativa amb dones privades de llibertat

Bases teòriques

El programa es focalitza en delinqüència femenina (factors de risc); maternitat a la presó (Unitat de Mares); competències psicosocials; afectivitat i violència; resiliència i apoderament; salut sexual, i el retorn a la comunitat. En les bases teòriques s'aborden tots ells amb una mirada multidisciplinària i transversal, al mateix temps que s'utilitza la perspectiva de gènere.

S'hi fa esment (sense majors detalls) de la importància de realitzar un intervenció especialitzada per a dones transsexuals i neurodivergents, a la violència de gènere, a la maternitat i a les dones embarassades. No obstant això, s'hi presta poca atenció a l'origen ètnic i l'orientació sexual de les dones.

Fer una intervenció especialitzada i integral amb dones embarassades a la presó i dones amb nadons als departaments de mares dels centres [...] Fomentar la intervenció en àmbits on les dones són especialment vulnerables: transexuals, malalties mentals (p. 8).

Un altre element destacable és que s'hi aborda la diferenciació entre la delinqüència masculina i la femenina, i els factors de risc que hi condueixen, tal com s'observa en el següent fragment:

No obstant, no s'han analitzat amb precisió quins són els efectes criminògens específics que poden tenir aquests factors en les dones ja que alguns estudis han evidenciat que certs factors afecten de forma diferent en funció del gènere (Hipwell i Loeber, 2006; Redondo et al., 2011). Per exemple, la pobresa (Andrews et al., 2008; Holtfreter, Reising, i Morash, 2004) o alguns conflictes interpersonals (Farrington & Painter, 2004), especialment els produïts a les llars, afecten en major proporció a les dones que als homes (Rettinger & Andrews, 2010) (p. 11).

Sí bé es dedica un apartat específic a programes considerats eficaços en l'àmbit penitenciari, s'hi assenyalen com aquests estudis s'han realitzat únicament amb població masculina.

No obstant, la gran majoria d'investigacions informen que les intervencions eficaces s'han portat a terme amb mostres masculines i no queda clar si, o en quina mesura, els resultats obtinguts poden generalitzar-se a les dones delinqüents (Palmer et al., 2014). La majoria d'estudis demostren que els tractaments que atenen als principis de Risc, Necessitat i de Responsivitat, àmpliament acceptats per a les intervencions amb delinqüents, presenten millors resultats (fins a un 30%; Blanchette, 2002; Gobeil, et al., 2016) pel que fa a la reducció de la reincidència (p. 16).

S'hi resalta de quina manera la mirada de gènere ha de ser present per a comprendre les experiències de les dones privades de llibertat. Per exemple:

Una altra problemàtica específica més enllà del delicte que exposa la literatura i que està prenent rellevància és la **problemàtica toxicològica**, la qual s'ha d'atendre des de la complexitat del fenomen i des d'alguns aspectes que en són freqüents en la població femenina: consum de substàncies com a conseqüència de la victimització, de la vinculació a entorns i a amistats, molt freqüentment a homes, consumidors, [...] Així mateix, en relació a l'**atenció sanitària** de les dones, és necessari encara introduir la perspectiva de gènere en aquest camp. Les dones requereixen d'una atenció especialitzada (ginecologia, obstetrícia, nutrició, tractament del dolor...) i requereixen també d'informació bàsica sobre la salut física i psicològica pròpiament femenina, i sobre la salut afectivo-sexual i reproductiva de les dones. Es necessiten també actuacions i intervencions en les que es faciliti informació en relació a la identitat de gènere i a la orientació sexual (p. 65).

Estructura/forma

La comprensió del programa està facilitada per la presentació inicial d'un resum de la seva estructura i del contingut dels 7 mòduls (50 sessions), acompanyada d'una taula (apartat 3.5.3, p. 35-45).

Mòdul 1 – Presentació i cohesió grupal (2 sessions)

Mòdul 2 – Socialització i gènere (5 sessions)

- Mòdul 3 – Competències psicosocials bàsiques (24 sessions)
- Mòdul 4 – Responsabilitat, violència i empoderament (8 sessions)
- Mòdul 5 – Prevenció de la salut sexual i reproductora de les dones (3 sessions)
- Mòdul 6 – Dona i mare (5 sessions)
- Mòdul 7 – El retorn a la comunitat (3 sessions).

En tractar-se d'un programa específic per a dones, s'hi utilitza el femení per referir-se a les internes. No obstant això, quan es parla de professionals, es fa ús del masculí, per la qual cosa no es pot considerar totalment inclusiu. El llenguatge utilitzat és bastant senzill i, quan és més complex, es treballa amb tècniques —el joc de rol, materials audiovisuals, etc.— que ajuden a la seva comprensió. Les activitats tenen una estructura generalment participativa i amb una adequada seqüenciació per a aconseguir els objectius.

Objectius

Es defineixen un total de 5 objectius generals i 12 específics, acompanyats d'uns altres de tipus terapèutic per a cada mòdul i de caire operatiu per a cada activitat. L'estructura d'objectius resultant és bastant complexa i podria simplificar-se.

No obstant això, els objectius estan ben formulats i molts compten amb una perspectiva de gènere explícita:

Donar eines per detectar i evitar situacions de violència de gènere i fomentar la resiliència [...] Treballar l'acceptació, la superació i l'empoderament personal en situacions crítiques (p. 21).

Ser conscients de com l'amor romàntic i els seus mites afecten i distorsionen les relacions interpersonals (p. 45) [...] Questionar el concepte de sexualitat com un factor únicament biològic (p. 47).

Continguts

També els continguts es basen en la perspectiva de gènere. Alguns dels continguts i exemples estan molt arrelats en la realitat penitenciària i posen el focus en les condicions estructurals que porten les dones a delinquir.

Maria té 27 anys i està complint una pena privativa de llibertat condicional i ha d'assistir a un grup de seguiment tots els dimarts de 19 a 21 hores. Maria té tres fills petits al seu càrrec i està separada. Ha de pagar lloguer i despeses. La seva família no resideix a la mateixa ciutat. El pare dels nens passa una manutenció mínima i no ho fa de manera regular. Està treballant però la situació de l'empresa és molt delicada i estan fent retallades. Maria té por a perdre la feina si demana sortir una hora abans els dimarts (Activitat 21, p. 216)

Tenint en compte l'elevada presència de supervivents de violències de gènere entre la població penitenciària femenina, es dedica un mòdul a treballar-les (Mòdul 4). En les activitats que el componen trobem interessants casos pràctics.

Per exemple, en l'activitat 7, «Relats de violència», es presenten tres històries fictícies, dues d'elles sobre violència masclista en el marc de la parella i una sobre agressió sexual a la infància narrada per la dona adulta que ho va patir:

Yo empecé con mi pareja cuando tenía 16 años y el 27. Era una representación «de libro» del amor romántico, y yo me sentía completamente enamorada. De esta manera comienza su relato esta mujer de 32 años, pero al momento matiza que todo eso era una gran mentira que ella creyó. «Lo primero fueron los insultos, el desprecio... Pero cuando estaba embarazada de cinco meses comenzó la auténtica pesadilla. Empezó a pegarme de manera habitual». Esto fue cuando apenas llevaban dos años de relación, pero antes de todo ello, su pareja ya se había dedicado a quitarle el valor, las ideas y la voluntad. «Me separó de mi familia y de mis amigos, de todo lo que era mío, hasta que me aisló completamente (p. 268).

Mi primer beso fue con el hermano de mi padre, un hombre que en ese entonces tenía más de cuarenta años y que tuvo que pararme sobre su cama para poder alcanzar mis labios con los de él. En ese entonces yo tenía tan sólo ocho años. Y durante los dos años que seguirían a este desconcertante evento, él continuó abusando sexualmente de mí, despojándome de mi inocencia con actos cuyos recuerdos hasta el día de hoy me obsesionan y avergüenzan. Todo comenzó como un inocente juego, con caricias afectuosas, con regalos y tentadoras propuestas e invitaciones que cualquier niña de esa edad quisiera recibir. Y, de hecho, en un comienzo, disfruté no sólo de la compañía y regalos de mi tío, sino que también de todos los novedosos «juegos» que él ideaba.

Era nuestro secreto, éramos cómplices de nuestros actos, y cuando él no me buscaba a mí era yo quien andaba tras él. Aún no logro dilucidar en qué momento estos juegos pasaron a ser inapropiadas (p. 270).

Aquests relats en primera persona poden ser molt útils per treballar les violències –encara que la terapeuta haurà de ser extremadament acurada, ja que poden desencadenar respostes fortes en aquelles dones que hagin patit violències similars–. Com a limitació, cal destacar que no hi ha exemples de violències més subtils i, cosa que no ajuda a desemmascarar el sistema cisheteropatriarcal en què aquestes es desenvolupen i manté la violència en l'excepcionalitat dels casos més greus.

D'altra banda, no hi ha exemples o continguts que abordin en profunditat les discriminacions interseccionals que poden estar vivint les preses. Per exemple, no s'hi aborda l'orientació sexual ni les realitats trans*, encara que aquestes es nomenin en la justificació del programa («Fomentar la intervenció en àmbits on les dones són especialment vulnerables: transexuals, malalties mentals», p. 8).

Tampoc el contingut fa referència a les necessitats o les vivències específiques de la població migrada, encara que en un exemple les protagonistes tenen noms no autòctons («Akram i la seva neta Bashira», p. 202), ni es presenten visions i interpretacions multiculturals de la realitat, ni s'aborda el racisme.

Aspectes metodològics

Aquest programa es basa en una pedagogia participativa amb activitats pensades específicament per a cada mòdul. A més, s'hi estimula la reflexivitat individual a través de l'escriptura del «Diari de camp», i la col·lectiva per mitjà del fet de compartir opinions i vivències. En la majoria dels mòduls s'inclouen força dinàmiques de grup i debats col·lectius, sobretot en el segon, que és el més ric en aquest sentit. Aquesta forma de treballar es complementa en el tercer mòdul amb activitats dirigides a l'adquisició d'estratègies de regulació emocional (p. ex., relaxació de Jacobson, meditació guiada) i *role-playing*. El treball que es proposa en aquesta línia no és puntual (com passa en altres programes), sinó que pretén tenir més profunditat amb la finalitat no només d'identificar, comprendre i aprendre a controlar les emocions, sinó també de

fomentar autoestima, empatia, respecte i motivació per al canvi. Interessant també és l'ús que s'hi fa de l'eina DAFO al Mòdul 7.

Hi ha un apartat en el qual s'aclareixen qüestions metodològiques (3.5.1. Estructura i metodologia, p. 31), la qual cosa aporta claredat. Totes les sessions segueixen un mateix patró pedagògic que està ben detallat:

A nivell metodològic, les sessions estan dissenyades de la següent manera: (1) Breu recordatori dels aspectes més rellevants de la sessió anterior i espai obert per aclarir dubtes o altres qüestions que plantegin les participants. (2) Definició dels continguts a treballar i dels objectius que es pretenen assolir. (3) Exposició psicoeducativa (teòrica) breu per part dels professionals sobre els continguts que es treballaran. No es pretenen exposicions magistrals sinó que la informació pugui facilitar l'assimilació de les dinàmiques i la interiorització dels continguts tractats. (4) Activitats i dinàmiques de grup. Aquestes són la part fonamental de les sessions. Els professionals escolliran aquelles dinàmiques que els puguin resultar de més utilitat en relació al nivell del grup i a la responsivitat de les internes, i a la seva experiència. (5) Tancament de la sessió: destacar allò que ha estat més rellevant i reforçar les idees clau. (6) Finalitzada la sessió, es recomana donar activitats per realitzar entre les sessions, així com es poden recomanar lectures per ampliar els coneixements i la reflexió sobre els continguts treballats. En aquest sentit, és important poder donar continuïtat al treball realitzat en la sessió durant la setmana (especialment si el programa s'aplica a raó d'una sessió setmanal) i de manera individual. Amb aquestes tasques entre sessions es pretén millorar també la capacitat d'*insight* i la motivació de canvi. (7) Les internes també hauran de realitzar un diari de camp de cada una de les sessions, que formarà part de l'avaluació final (p. 31-32).

És positiu, a més, que s'hi especifiquin les habilitats necessàries per a la bona implementació del programa. És igualment positiu que s'hi ofereixin recomanacions en relació amb la gestió de les relacions de poder degudes als rols específics de les educadores en el context de les presons:

Rol professional en institucions penitenciàries. En el treball dins d'un centre penitenciari el professional assoleix dos rols: per una banda és l'expert en la matèria a impartir i el conductor del grup però a la vegada és un membre de la

institució. Així, el professional es troba en una posició asimètrica respecte a les membres del grup que provoca un conflicte d'interessos entre la proximitat (necessària per tenir la confiança dels participants) i el manteniment de la imatge de professional de la institució (que requereix un major distanciament respecte al grup). Per això és convenient adoptar una posició en què s'evitin situacions de proximitat excessiva i una posició massa freda o distant o autoritària (p. 62).

És també molt positiu que cada activitat inclogui observacions/recomanacions per enfortir la dimensió de gènere:

En les presentacions es poden demanar referències sobre com són elles com a dones (després es poden treballar els adjectius que vagin apareixent) (p. 72).

Es poden treballar les emocions atribuïdes i permeses segons el sexe. Exemple: l'home pot expressar la ira (valentia, vigor) però no la tristesa (debilitat) - Es pot treballar la tríada P-E-C en una mateixa situació en funció del sexe (com actuarien els homes i les dones davant d'una mateixa situació) (p. 144).

Es poden treballar els continguts de la sessió amb pensaments i creences relacionades amb estereotips i rols de gènere. Exemple: tots els homes són violents; totes les dones són afectuoses (p. 146)

Avaluació

Aquest programa compta amb una avaluació que combina elements qualitius amb altres de quantitius i proposa ser realitzada en diferents moments i no només es limita a mesurar els aprenentatges explícits de les participants, sinó també el funcionament mateix de les sessions.

S'aconsella realitzar una entrevista inicial tant per a l'anamnesi com per motivar les participants. S'indiquen, a més, un conjunt d'escales (p. ex., l'escala de conductes-objecte o l'escala d'inadaptació, p. 26) per si fos necessari complementar la informació.

Per a l'avaluació de seguiment, les persones que implementen el programa han d'emplenar en cada sessió una d'observació (Figura 5) que pot servir per identificar limitacions en el programa, així com adaptacions necessàries.

Figura 5. Reixeta d'observació per a cada sessió.

	0	1	2	3	4	5
Hem aconseguir treballar els objectius de la sessió?						
Aquests han estat els adequats al grup?						
S'ha seguit el ritme proposat?						
El grup ha demostrat interès pel tema tractat?						
Han participat activament?						
Les activitats proposades han estat les adequades pels interessos i coneixements del grup?						
Han fet suggeriments de millora o canvis del programa proposat?						
Han demanat més informació / lectures / perllongar la sessió...?						
Com a formador estic satisfet de la sessió?						
Percebo que la sessió ha estat útil per la tasca rehabilitadora?						
<u>Observacions:</u>						

Font: Extreta del Programa d'intervenció psicoeducativa amb dones privades de llibertat (p. 366)

Al mateix temps, les internes són convidades també a emplenar un diari de camp responent per cada sessió, preferiblement per escrit, a les següents preguntes: «(1) Com m'he sentit en la sessió? (2) Què he après i per a què crec que em serveix? (3) Quina idea/sensació/coneixement vull recordar?» (p. 30).

Es destaca positivament el següent aclariment entorn de l'adaptabilitat de l'activitat:

En cas que no sàpiguem escriure, o si així ho desitgin fer, poden expressar les seves sensacions o percepcions amb dibuixos o símbols que il·lustraran a la llibreta i que després explicaran als professionals (p. 30).

S'hi suggereix, a més, realitzar una avaluació individualitzada de cada participant així com un seguiment post-intervenció sense oferir molts detalls sobre aquest tema.

Pel que fa al seguiment post-intervenció, s'ha de valorar la necessitat de donar continuïtat a la intervenció i als canvis que aquesta ha generat, de manera

individual o amb la inclusió en altres programes de tractament disponibles, o a través d'un itinerari de retorn a la comunitat (p. 30).

Finalment s'invita les persones que han conduït l'activitat a avaluar el seu propi procés omplint un petit qüestionari i recollint l'evolució de cadascuna de les participants, en un procés que combina les respostes a un qüestionari amb una «entrevista individualitzada d'avaluació final i de tancament. En aquesta entrevista s'ha de significar el diari de camp elaborat per les internes [...] Pel que fa a l'avaluació de les participants, s'ha de valorar el canvi experimentat per cada una d'elles en relació a la situació inicial avaluada i en relació al canvi del conjunt del grup» (p. 31).

5.1.4. Programa d'intervenció socioeducativa

Bases teòriques

Si bé cada taller compta amb una part introductòria on s'exposen superficialment els conceptes que s'abordan, no es defineixen clarament les bases teòriques i no hi ha referències bibliogràfiques.

Molts dels continguts tenen a veure amb les relacions de gènere, assumint però una visió binària (p. ex., no es mencionen realitats intersexuals en el Taller Sexe-Gènere) i heteronormativa (p. ex., mètodes anticonceptius molt enfocats a relacions heterosexuales en el Taller d'Educació Afectiu Sexual).

De vegades, com és el cas del Taller d'Educació per a la Salut, no es té en compte la influència dels factors estructurals. Per exemple, no s'hi aborda la influència de la pobresa en el consum d'aliments poc saludables i es vincula l'obesitat únicament a l'alimentació:

Totes les societats demostren diàriament la necessitat de seguir una alimentació equilibrada com un mitjà, el més senzill, d'assolir i gaudir d'un bon benestar personal i fisiològic. Nombroses malalties tenen una estreta relació amb la nostra dieta. Algunes poden ser degudes a l'escassetat de certs nutrients, mentre altres (i això és molt més freqüent en països com el nostre) es deuen al contrari: a l'abundància d'aliments juntament amb una vida sedentària. Això condueix a les societats a l'obesitat i a moltes altres patologies

associades, com és el cas de certs tipus de diabetis, hipertensió, alteracions dels lípids sanguinis, etc. (p. 1).

De manera similar, s'enuncia que un descans adequat i una actitud positiva són fonamentals per aconseguir un estat òptim de salut, com si tothom pogués disposar de les hores de descans que necessita:

Quan no es pot aconseguir un descans adequat, existeix propensió a patir problemes de salut, entre els quals el més comú pot ser l'estrès. Per tant, és molt important tenir en compte que un adequat descans acompanyat d'una actitud positiva és la millor manera de tenir una vida saludable (p. 4).

La poca sensibilitat de gènere és clara en aquest exemple, en el qual no es tenen en compte, per exemple, les càrregues de cura de les dones (especialment de classes populars), que solen combinar el treball remunerat amb les feines de casa i la cura de persones dependents sense tenir temps per al propi descans.

Estructura/forma

El programa es compon de cinc tallers dividits en diferents sublocs:

1. Taller d'educació sexe-gènere, compost per 6 blocs: (a) Presentació i cohesió grupal; (b) Sexe i gènere; (c) Estereotips de gènere; (d) Rols de gènere; (e) Diversitat sexual; (f) Desigualtat i discriminació.
2. Taller d'educació per a la prevenció del consum de drogues, compost per 5 blocs: (a) Presentació i cohesió grupal (3); (b) De què parlem quan parlem de drogues? (5); (c) Patrons de consum: ús, abús i dependència (5); (d) L'impacte social de les drogues (3); (e) Dinàmica de la toxicomania (3).
3. Taller d'educació emocional, compost per 6 blocs: (a) Presentació i cohesió grupal (3); (b) Intel·ligència emocional: què són les emocions? (7); (c) Coneixement emocional (6); (d) Els senyals de les emocions (5); (e) Autoconeixement emocional (5); (f) Gestió emocional (6).

4. Taller d'educació per a la salut, amb 6 blocs: (a) Presentació i cohesió grupal (3); (b) Com crear, mantenir o eliminar hàbits? (5); (c) Alimentació (5); (d) Activitat física; (e) Descans (5); Higiene personal (4).

5. Taller d'educació afectivo-sexual, amb 6 blocs: (a) Presentació i cohesió grupal (3); (b) Sexualitat (3); (c) Aspectes biològics i resposta sexual (4); (d) Sexe segur (6); (e) Comportaments sexuals de risc i conseqüències més comuns (5); (f) Molt més que sexe: l'afectivitat sexual (3).

S'utilitza majoritàriament el masculí genèric (p. ex., «els participants»), exceptuant alguna ocasió com ara en el bloc de «Rols de gènere», en el qual l'explicació que la professional ha de donar contempla tant el masculí com el femení:

Recorda que et diuen de ser nen/a... Què et diu la teva mare, la teva àvia, tiets, el teu pare, avi, germans, cosins...? Què esperen tots ells de tu? Què diuen a la teva família que ha de fer un nen/a i que no ha de fer? (p. 47).

La seqüenciació de les activitats és bastant clara, però en alguns blocs trobem un nombre elevat d'activitats que no compten amb temporalització (p. ex., el bloc d'estereotips de gènere, p. 35).

Objectius

No es presenten objectius ni del programa ni dels tallers. Els únics objectius que es presenten estan vinculats a les activitats.

Gairebé tan sols en els tallers sobre sexe-gènere i d'educació afectiu-sexual apareixen objectius que tenen en compte la perspectiva de gènere:

Conèixer la diferència entre els conceptes de sexe i gènere [...] Aprendre a diferenciar entre allò innat i allò après (Taller Sexo-Género, Bloque Sexo-Género, p. 19).

Analitzar les discriminacions i els seus efectes tant en homes com en dones (Taller Sexo-Género, Bloque Desigualtat i discriminació, p. 72).

Aclarir el concepte de sexualitat com a quelcom més que l'aspecte biològic [...] Relacionar l'educació sexual amb la construcció d'identitat, de gènere, les orientacions sexuals, l'autoestima i les relacions afectives en un marc cultural i històric (Taller d'educació afectivo-sexual, Bloc Sexualitat, p. 29)

Continguts

Com a element positiu cal destacar que moltes activitats utilitzen exemples o casos pràctics. No obstant això, els protagonistes masculins són molts més que els femenins i aquests últims tendeixen a aparèixer de manera estereotipada.

Per exemple, en l'Activitat 3 del Bloc «Els senyals dels emocions», del Taller d'educació emocional, es presenten 5 històries en què l'únic personatge femení representa l'alegria amb l'arribada de la maternitat.

L'Antonia cada dia fa el mateix. S'aixeca, es dutxa, es vesteix, s'arregla, esmorza i agafa el metro per anar a treballar. Avui, de camí al treball, rep una trucada de la seva filla Helena. Ella s'estranya, i decideix agafar-lo. La seva filla li diu de quedar per dinar ja que li ha d'explicar una cosa molt important. L'Antonia, es queda pensativa, però decideix esperar al migdia per veure què li ha de dir la seva filla. A migdia es troba amb la seva filla al seu restaurant preferit, ca la Rosalia. Dinen totes dues xerrant de varies coses. Als postres, la seva filla Helena li comenta que està embarassada, que serà àvia! L'Antonia somriu i alhora comença a plorar. Felicita la seva filla i li fa una forta abraçada (p. 60).

Aquesta mirada androcèntrica és present també en els continguts entorn de la sexualitat, que parteixen d'una lògica binària/heterosexual, tal com pot observar-se en el següent fragment d'una activitat de *role-playing*:

Per poder-ho fer d'una manera més real, el professional pot donar instruccions individualment a cadascun dels membres de la parella i/o grup, sense que ningú més del grup sàpiga el paper que durà a terme. No només es poden donar directrius del que han de fer, sinó també trets de personalitat (ets feble, autoritari, estàs enrabiada, etc.). Cal tenir en compte que un dels membres hauria de fer de dona. Per facilitar-li el rol, se li pot donar instruccions sobre el caràcter del personatge, què fa i com se sent (Taller d'educació afectivo-sexual, Bloc «Molt més que sexe: l'afectivitat sexual», p. 82).

De fet, el fet d'anomenar com a diversitat les preferències sexuals no heteronormatives així com les adscripcions genèriques no binàries, acaba implicant (in)voluntàriament que el normal és tenir preferències heteronormatives i una adscripció cisgenèrica. Des d'una perspectiva de gènere, això hauria de modificar-se.

Els personatges LGTBQIA+ dels exemples del bloc sobre «Diversitat Sexual», del taller sobre sexe i gènere, són variats (home gai, home bisexual, dona trans). No obstant això, es troben a faltar referències a opcions més invisibilitzades com l'asexualitat, entre altres.

La Laura (el seu nom original és Raül) és una noia trans. Està pensant a abandonar el seu treball perquè a la seva empresa alguns companys se'n burlen i l'amenacen, i a més no se li permet entrar al bany de dones.

En David és un jove gai de 26 anys, i ningú no coneix la seva veritable orientació sexual. Fa un parell d'anys que surt amb en Kevin; tots dos es presenten a les altres persones com bons amics de la infància. En David ha decidit explicar-ho a la seva família, i ara que tots junts estan xerrant al menjador de la casa pensa que aquest és el moment...

En Guillem és un home de 30 anys a qui li agraden les dones i els homes. En aquest moment està sortint amb l'Alejandra, de qui se sent molt enamorat però pensa que és important explicar-li que és bisexual. Es troben en un bar i en Guillem li comença a parlar sobre això...

Queda poc acurada la inclusió en aquest apartat d'adscripcions genèriques no binàries, així com resulta poc sensible l'aclariment del nom de naixement de la dona trans del primer exemple.

També hi ha afirmacions poc adequades, com per exemple:

L'objectiu final del contacte sexual és l'orgasme (Fals): Avui dia l'accepció de l'acte sexual s'ha ampliat moltíssim. Actualment existeixen pràctiques sexuals que no necessàriament han d'acabar en penetració i, per consegüent, en un orgasme. És el denominat *petting*, que consisteix en l'acte d'acariciar, besar, tocar i/o masturbar, etc. És a dir, donar plaer a la teva parella sense necessàriament arribar a l'orgasme; simplement excitant-se (p. 18).

Fa la impressió que l'orgasme és assolible simplement a través de la penetració. O també:

A diferència dels homes, les dones poden gaudir de dos tipus d'orgasme: orgasme vaginal (fruit de la penetració) i l'orgasme clitorià (per estimulació del clítoris) (p. 45).

En aquest cas, es limiten i se segmenten artificialment les zones erògenes que permeten aconseguir orgasmes.

En un altre ordre de coses, cal esmentar que poden trobar-se diferents materials audiovisuals, cosa ofereix un cert dinamisme en les activitats. No obstant això, molts dels vídeos són *links* a YouTube i, en el moment de les anàlisis, alguns ja no es troben disponibles.

Finalment, cal destacar que hi ha alguns materials molt poc adequats, com un vídeo de animació grassofòbic en el Taller d'educació per a la salut, del bloc d'Alimentació (p. 37), que ironitza sobre la incapacitat d'actuar de suposats animals grossos.

Aspectes metodològics

El programa proposa majoritàriament activitats grupals (o en parelles) per treballar els continguts, entre les quals trobem pluges d'idees o debats. Conté algunes explicacions teòriques, però són poques i breus, la qual cosa considerem positiva en tant que les explicacions teòriques extenses poden resultar poc atractives i estar poc adaptades al context. El nombre d'activitats individuals no és elevat i, quan hi apareixen (majoritàriament en el mòdul 1 i 3), solen anar acompanyades de posades en comú.

Algunes de les activitats amb parts escrites poden resultar complexes per a persones amb dificultats de lectoescriptura. Per exemple, és complicada l'activitat 4 del bloc «Patrons de consum: ús, abús i dependència», en el Taller d'educació per a la prevenció del consum de drogues, en la qual es proposa un test que les participants han d'emplenar i autocorregir-se per analitzar el seu propi patró de consum (p. 42-46).

S'ofereixen algunes claus importants per a la facilitació del grup, per exemple:

És important que el professional promogui la circulació de la paraula i que tots els participants expressin i justifiquin la seva opinió. Però, alhora, no s'han d'anticipar conclusions o opinions i cal donar temps perquè tots els participants es puguin expressar, per després poder treballar els conceptes i les idees que sorgeixin [...] Es poden abordar els diferents conceptes, mites i prejudicis després de cada frase, o no dir res i abordar-los grupalment al final. Aquesta opció és la més recomanable, ja que no interromp la dinàmica del joc. (p. 11).

O, també, recomanacions sobre com tenir en compte algunes característiques de les persones participants:

Cal destacar que en els casos de policonsums, és important realitzar una reflexió individual per a cada tipus de droga, així com una reflexió grupal per tal de conèixer si els patrons de consum de les diferents drogues es relacionen o són independents (p. 39).

Finalment, s'han trobat dos exemples en el Taller d'educació per a la salut de recomanacions específiques que se situen en la realitat de la presó:

És important que el professional observi que els hàbits dissenyats són adequats a les necessitats de cada participant. També és important que la conducta-objectiu sigui realista d'aconseguir, d'acord amb les circumstàncies de la presó (Bloc d'Alimentació, p. 39).

És important que el professional observi que els hàbits dissenyats són adequats a les necessitats de cada participant. També és important que la conducta-objectiu sigui realista d'aconseguir, d'acord amb les circumstàncies de la presó (Bloc d'Higiene Personal, p. 79).

Quant a les tècniques utilitzades, destaquen les dinàmiques de relaxació proposades en el Taller d'educació emocional, concretament en el bloc de «Gestió Emocional» i les dinàmiques més corporals que es realitzen, per exemple, a l'activitat 4 del bloc «Els senyals dels emocions»:

S'organitzen petits grups o parelles dins del grup de participants i el professional dona les següents instruccions: *Pensa en algun company que no voldries tenir al costat teu (és molt pesat, és impertinent, és brut...) i centra't en*

l'emoció que sents. Quina cara poses? Com notes el cos? Quin to muscular tens? Com notes cada part del teu cos? En quina posició estàs? Quin moviment tens ganes de fer? Ara, representa aquesta emoció (com et sents davant d'aquesta persona) modelant-te com si fossis una estàtua (p. 52).

Avaluació

Només hi ha una activitat d'avaluació inicial dels coneixements sobre els continguts dels tallers.

5.1.5. Programa d'Intervenció en violència general

Bases teòriques

El programa manca de marc teòric. En el seu lloc es presenta simplement un llistat de conceptes que s'hi abordaran: biografia, definició de violència, diferència entre la violència i l'agressivitat, classificació de les conductes violentes, Model ABC, ira, disparadors de la ira, corba de la ira, tipus de factors de risc, mecanismes de defensa, tipus de mecanismes de defensa, anàlisi funcional de la conducta delictiva, passos per a la regulació emocional, tècniques per a la regulació emocional, distorsions cognitives, actes-instruccions, conseqüències per a les víctimes de delictes violents, víctimes secundàries i informe de responsabilitat.

Les referències estan més actualitzades que en altres programes (p. ex., drogodependències) i són extenses.

Així i tot, no s'hi ha trobat cap referència a teories que incloguin el gènere o la interseccionalitat. Es tracta d'una visió d'enfocament psicologizant i criminalístic, a pesar que s'hi mencionen alguns elements contextuais (p. ex., factors de risc o disparadors) que influeixen en les conductes violentes.

Estructura/forma

El programa es compon de 7 blocs: (1) Inici del programa específic (1 sessió); (2) Autobiografia delictiva (1 sessió); (3) El funcionament de la conducta violenta (4 sessions); (4) Analitzem i treballem el delicte (3 sessions); (5)

Deixem d'exercir la violència (13 sessions); (6) Prevenció de recaigudes (3 sessions), i (7) Tancament del programa específic (1 sessió).

S'hi utilitza el masculí genèric i el llenguatge a vegades té tendència nosològica o jurídica, per tant està poc adaptat a la població destinatària. Per exemple, el «Full d'avaluació de continguts» que s'utilitza en la primera sessió pot ser difícil d'emplenar per persones que no compten amb una trajectòria educativa o que no parlen l'idioma.

A més, és bastant extens i es basa en continguts de caràcter conceptual/teòric:

Segons l'Organització Mundial de la Salut, la violència és... (a) l'ús deliberat de la força física o psicològica contra una altra persona que causi o que tingui moltes probabilitats de causar lesions, mort, danys psicològics, trastorns del desenvolupament o privacions; (b) l'ús de la força contra qualsevol ésser viu sempre que se li causi la mort; (c) l'ús deliberat de la força física o el poder contra una altra persona que causi lesions, mort, danys psicològics o trastorns del desenvolupament; (d) l'ús deliberat de la força física o el poder contra un mateix, una altra persona o un grup, que causi o que tingui moltes probabilitats de causar lesions, mort, danys psicològics, trastorns del desenvolupament o privacions (p. 30).

És positiu que s'hi donin indicacions sobre la temporalització per a la implementació de la intervenció, la qual cosa permet una organització clara del temps.

No obstant això, a vegades els temps poden ser poc realistes, especialment si es té en compte el nivell general de lectoescriptura de les internes (p. ex., full d'avaluació de continguts en 20 minuts, p. 26).

Finalment, el bloc «Deixem d'exercir la violència» està compost per 13 sessions, i està molt descompensat en comparació amb altres blocs, cosa que fa entendre que aquest programa aquesta pensat per a homes i no per a la població femenina.

Objectius

S'hi presenten un objectiu general i un conjunt d'objectius específics en els quals s'aborden els diferents conceptes de la justificació: tractament de la conducta violenta; emocions personals i la pròpia biografia delictiva; principals factors de risc i mecanismes de defensa; anàlisi funcional de la conducta violenta i el delictes; aprenentatge de tècniques per a la gestió de la ira; desenvolupament d'empatia; responsabilització de la conducta i prevenció de recaigudes (p. 20).

En termes formals, estan ben plantejats, exceptuant-ne alguns que no estan escrits en infinitiu (objectius específics 4, 5, 6, 7, 8).

Cada activitat té un conjunt d'objectius operatius. Alguns d'ells, se solapen entre si i podrien reduir-se, per exemple:

Reflexionar sobre els efectes negatius dels comportaments violents; adonar-se que la conducta violenta té més conseqüències negatives que positives; veure quines conseqüències poden tenir les conductes en les altres persones (p. 62).

La perspectiva de gènere o interseccional no és explicitada en cap objectiu i no s'hi aprofundeix en com la socialització generitzada ens educa en l'expressió o el control de l'agressivitat i la violència. És important assenyalar que, si bé el programa «es destina a homes que estan complint condemna per un delictes contra la llibertat» (p. 20), aquest no és exclusiu per a aquests, malgrat que està molt poc adaptat i, en la nostra opinió, és poc aconsellable per a les internes.

Continguts

Alguns dels exemples reflecteixen experiències quotidianes de les persones internes i/o els seus protagonistes tenen perfils i llenguatges semblants als de la majoria de la població penitenciària (p. 109 i p. 115):

Exemple 1 (S16, Act 2):

Intern (disparador): Què, no ha vingut la teva estimada? Ha, ha... Babau!

Paco:

1. M'adono dels senyals que m'avisen que m'activo (contracció muscular, respiració ràpida...)

2. Aplico un reductor (respiració diafragmàtica)

Intern: Però mira que ets babau, pensar que vindria... Ha, ha!

Paco:

1. Autoinstrucció: Està buscant que perdi els papers. No li donaré aquest gust.

2. Respon: Havia de provar-ho, no? Ha, ha.

Exemple 2 (S18, Act. 2): El treballador social del centre comunica a l'intern que acaba de perdre una feina perquè no ha superat el període de proves. L'intern s'havia esforçat molt a fer-ho bé. Primer, es farà el modelatge de l'actuació incorrecta i, després, de l'actuació correcta. Seguidament, s'obre un breu període de discussió centrat en les diferències entre ambdues situacions, la correcta i la incorrecta.

No obstant això, els personatges són gairebé exclusivament masculins, especialment quan es demana: «Classifica les següents conductes segons si són violentes o d'agressió». Quan hi ha una dona, aquesta expressa agressivitat en defensa pròpia: «La Paula va passejant pel bosc de nit quan, de cop i volta, sent que algú li toca l'esquena. Ella es gira i dona un cop de puny al noi que té darrere» (p. 30).

Amb això es reforça la idea que les dones que exerceixen o han exercit violència, com algunes de les internes, no són plenament femenines, mentre que, al mateix temps, l'expressió de la violència tendeix a ser normalitzada en la població masculina.

Finalment, en aquest programa cal destacar totes aquelles activitats el contingut de les quals està orientat a desenvolupar empatia cap a la víctima del delicte (S20, S21, S22). Concretament, les possibles visites de persones que hagin sofert delictes d'aquesta índole poden tenir efectes de reparació del mal en les víctimes i reducció de la reincidència en les persones que han exercit la violència.

Aspectes metodològics

Les dinàmiques proposades estan basades majoritàriament en activitats escrites o en altres tasques a desenvolupar de manera individual que parteixen d'una concepció pedagògica tradicional (p. ex., es realitza un examen escrit en la primera sessió) i són poc participatives, encara que incloguin generalment una breu posada en comú. S'han trobat algunes activitats que inclouen estratègies de regulació emocional basades en la respiració (2 activitats), en la visualització i el *mindfulness* (2 activitats) i algunes de *role-playing* (4 activitats) per posar en pràctica algunes habilitats, però de manera breu.

Les explicacions teòriques tendeixen a ser extenses (20 minuts, p. ex., p. 140-141). No obstant això, hi ha alguna proposta pràctica interessant. Per exemple, en l'activitat 3 de la sessió 3 (p. 43), les persones participants han de realitzar una reflexió personal sobre la seva conducta delictiva i l'exposició de les mateixes al grup és voluntària. La no obligatorietat de compartir, coherent amb la pedagogia feminista, ofereix una sensació de respecte a la intimitat de les persones internes i afavoreix que puguin percebre's en un espai còmode i segur.

No hi ha recomanacions per a la implementació de la perspectiva de gènere o interseccional; no obstant això, sí que es comparteixen idees per a adaptacions al grup:

En el cas que hi hagi més d'un delicte, s'haurà d'escollir el violent. I si tots fossin violents, el participant ha d'escollir el que consideri més representatiu (p. 39).

En cas que els participants no puguin identificar algun tipus de distorsió en el delicte, se'ls demana que pensin en alguna situació en què s'enutgessin. Si, tot i així, no identifiquessin algun tipus de pensament, es demana que posin un exemple inventat però en un altre color (p. 98).

Avaluació

S'hi fa una avaluació dels aprenentatges a través d'un pre/post-test teòric-conceptual amb el «Full d'avaluació de continguts».

A més, es realitza una activitat de tancament que podria utilitzar-se per sistematitzar els aprenentatges percebuts:

El professional reparteix un *post-it* a cadascun dels participants i dona la consigna que en ell han d'escriure una frase que resumeixi el que s'enduen d'aquest programa. Els participants han d'anar llegint les frases un per un i argumentar perquè han escollit aquesta frase (p. 151).

5.1.6. Programa d'intervenció en violència sexual

Bases teòriques

Les bases teòriques estan organitzades en un sentit lògic. Comencen amb un apartat sobre educació sexual (alteracions de la conducta sexual, els mecanismes de defensa, els factors de risc i de protecció del delictes sexual), seguit d'un altre sobre les modificacions de l'impuls sexual i, finalment, se centren en l'empatia amb la víctima. S'hi fa referència també a les víctimes secundàries o indirectes. Acaben amb la presa de responsabilitat del delictes. La visió que es presenta és clarament psicologitzant.

S'hi aprofundeix en els factors ambientals o personals/subjectius que poden conduir a cometre un delictes d'aquestes característiques, tot donant a entendre que hi ha perfils de persones més propenses a cometre un crim d'aquesta mena.

És bastant rellevant que, en un tema com és la violència sexual, no es faci referència a anàlisis o teories feministes i/o que es reconeixin els mandats de gènere i la masculinitat hegemònica com un element important en la problemàtica de la violència sexual.

Estructura/forma

El programa es compon de 3 blocs d'una sola sessió, i un, el tercer, en el qual es concentra gairebé tot el treball amb 25 sessions: (1) Inici del programa específic; (2) Autobiografia delictiva; (3) Analitzem i treballem el delictes; (4) Tancament del programa específic.

S'hi utilitza el masculí genèric i a vegades un llenguatge complex com, per exemple, en el full d'avaluació de continguts (p. 25-28).

Objectius

Es presenta un objectiu general i 13 específics en els quals s'aborden els diferents conceptes que es presenten en les bases teòriques: conducta violenta i conducta sexual, distorsions cognitives, factors de risc i mecanismes de defensa, impuls sexual, empatia cap a la víctima, habilitats socials i responsabilització de la conducta delictiva. Finalment, cada activitat té un conjunt d'objectius operatius.

En els objectius s'introdueixen temàtiques no abordades a nivell teòric, com ara la comunicació sexual o l'anàlisi funcional de la conducta (aquesta última apareix en altres programes, però no en les bases teòriques d'aquest). Alguns objectius no estan expressats en infinitiu (del 8 al 13).

Els objectius proposen una lectura de les violències sexuals de caràcter criminològic i psicologitzant, i no coherent amb una proposta sensible al gènere que identifica les relacions de poder i el sistema cisheteropatriarcal en la base d'aquestes violències.

Continguts

En aquest programa trobem diversos casos pràctics. A la sessió 3 es demana a les participants que opinin respecte a conductes sexuals:

Normalment, quan una dona amb la que t'estàs enrotllant et diu que no vol seguir més enllà, s'està fent l'estreta [...] Els nens no són capaços de decidir si volen tenir relacions sexuals amb un adult o no [...] L'ús de la força en una relació sexual amb una prostituta no és violació, ja que això forma part de la seva feina (p. 38).

En l'activitat 1 de la sessió 8 es proposen exemples de publicitat on hi ha sexualització de menors i/o dominació i violència (p. 56) i que poden donar lloc a un debat sobre les relacions de poder i les seves implicacions en l'exercici i el

manteniment de la violència sexual. A aquest fi, s'hi brinden unes preguntes guia per a la persona implementadora:

El terapeuta convida els interns a reflexionar: quin rol es dóna a la dona? Quina imatge es dóna d'una violació? Creieu que s'està frivolitzant l'acte de l'agressió sexual? Creieu que és un bon model de sexualitat? Creieu que pot tenir influència sobre com homes i dones veuen una agressió sexual? Se us acut algun altre exemple similar a aquest? (p. 53).

També es presenten múltiples exemples d'agressions sexuals a infància i adolescència en contextos d'oci (p. ex., banys de discoteca) bastant comunes. Els personatges que cometen el delictes són tots homes, exceptuant el cas en què és una dona qui abusa d'un menor (sessió 11, p. 69, «La Sarai»).

Finalment, cal assenyalar l'impacte positiu que poden tenir les activitats que es destinen al desenvolupament d'empatia cap a la víctima i la presa de responsabilitat del delictes. Es planteja la possible visita de víctimes primàries o secundàries per enfortir els aprenentatges i aprofundir en l'empatia.

Aspectes metodològics

El programa està assentat en un model pedagògic de aprenentatge a través de casos pràctics (exemplificació i identificació d'aspectes teòrics a través d'històries), anàlisis racionals de la conducta, etc. A pesar que hi trobem algunes activitats grupals, el programa està més basat en una lògica d'aprenentatge individual, amb moltes activitats que la persona ha de realitzar en solitari acompanyades de breus posades en comuns.

En destaquem positivament les activitats de *role-playing* per a la pràctica d'habilitats socials (sessions 23 i 24, p. 113, 116), així com les estratègies concretes que es brinden en la sessió 19 de «sensibilització encoberta» per al control d'impulsos.

Quant a les recomanacions metodològiques, aquestes es focalitzen en propostes relacionades amb característiques de personalitat o tipologia delictiva de les participants, amb poques explicacions pel que fa a les justificacions d'aquestes:

En cas d'interns amb trastorn de personalitat psicopàtic o límit, s'haurà de procurar no integrar més d'un subjecte per grup i neutralitzar els intents dels interns de liderar el grup. A més, en aquest cas la tasca grupal s'haurà de reforçar amb una intervenció individualitzada més extensiva. Es recomana, a més, que els participants hagin participat prèviament en els següents mòduls de tractament: Mòdul 1. «Creu en el canvi»; Mòdul 2. «Para i pensa», i Mòdul 3. Gestionant els meus sentiments (en aquest últim és obligatòria la seva participació prèvia) (p. 13-14).

Cal que les parelles que es formin amb interns amb el mateix tipus de delictes (abús a menors/discapacitats – abús/agressió sexual a adulta). Si hi ha problemes per nombres imparells, es farà un grup de tres. El terapeuta guiarà i supervisarà els interns en aquesta activitat per tal d'ajudar-los a identificar les seves distorsions (p. 57-67).

Avaluació

L'última sessió del programa es dedica a fer l'avaluació dels aprenentatges amb un examen escrit de continguts temporalitzat en 70 minuts. Es fa la recomanació d'adaptar l'examen al grup:

En l'apartat de «Recursos» es donen algunes propostes de preguntes sobre el programa. Aquestes preguntes no han de considerar-se com un full d'avaluació en si: només són propostes. Es recomana que el terapeuta n'afegeixi i en creï de noves en funció del nivell del grup (p. 131).

Després de l'examen, es realitza una petita ronda sobre quins han estat els principals aprenentatges.

5.1.7. Programa marc del model de participació i convivència dels centres penitenciaris de Catalunya

És un model d'organització funcional dels centres penitenciaris que pretén afavorir processos de participació coordinada de tots els agents de la presó. Es basa en tres pilars: (1) el PIT; (2) l'organització ambiental, i (3) el PMOC.

Bases teòriques

El document manca d'un apartat teòric i en la Introducció posa el focus en la importància de la participació (sense definir a quina accepció es refereix específicament) i com aquesta pot contribuir al Model de Rehabilitació dels Centres Penitenciaris en tres àmbits (p. 1):

Retornar a la societat ciutadans que hagin recuperat l'autonomia, el sentit de la responsabilitat i la capacitat de decidir, amb la finalitat que tornin a formar part activa de la comunitat. Aprofitar el capital humà amb una visió positiva del sistema penitenciari.

Acollir i oferir als interns experiències positives de viure sense violència, que facilitin nous aprenentatges per a la convivència de manera autònoma i sense dependències.

Responsabilitzar l'intern del seu procés, per mitjà de la participació en l'organització i la gestió del propi sistema organitzatiu de la unitat de convivència, així com de l'organització i l'ocupació del dia a dia. Aprendre a tenir un rol actiu i compromès amb el seu projecte vital i en relació amb el seu entorn (p. 1).

S'hi esmenta, a més, que això es basa en tres eixos de treball: el centrat en la persona, l'orientat a la reinserció postpenal, i el pla funcional dels centres penitenciaris.

No s'hi fa referència a com els rols de gènere i els diferents eixos de discriminació poden afectar la participació dels subjectes. No s'usen teories de participació feministes.

Estructura/forma

L'estructura del document és clara i permet entendre el funcionament de la proposta. Té 7 apartats, que són: (1) Introducció: missió i valors; (2) Marc legal; (3) Agents que hi participen, (4) Elements del model; (5) Estructura; (6) Mecanismes de participació; (7) Implementació, i (8) Avaluació.

S'hi descriuen els agents implicats així com les seves funcions, tot destacant la importància de la coordinació per a una adequada implementació. Per exemple:

[E]l pla general d'activitats del centre i les modificacions que es produeixin han de ser coneguts per la comunitat d'agents que hi intervenen. A aquest efecte, s'han de publicar els horaris d'atenció individual i grupal de tots els professionals i informar trimestralment els interns, les famílies, les entitats i els professionals (p. 9).

A aquest efecte, es planteja una estructura organitzativa que contempla els següents espais de coordinació/treball: el consell de direcció; la junta de tractament; l'equip multidisciplinari; la coordinació dels àmbits de rehabilitació i règim interior, i les reunions de casos.

S'hi proposa un model representatiu que gestiona la participació des de dalt.

Objectius

L'objectiu «és aconseguir una governança més eficaç i eficient augmentant la qualitat de vida i el respecte als drets dels interns i millorant la seva motivació, la prevenció de la institucionalització i el suport social de la comunitat a l'execució penal» (p. 2).

Per a això, s'hi proposa un conjunt d'objectius específics que s'orienten a millorar la convivència dins del centre, però també a establir xarxes comunitàries externes i a implicar les famílies en el procés de rehabilitació/resocialització.

Els objectius estan ben escrits i no se solapen. No obstant això, no presenten perspectiva de gènere o interseccional explícita. Per exemple, no s'hi aborda com la pertinença a determinades identitats socials pot limitar als processos de participació.

Continguts

El text es limita a esbossar les funcions de cadascun dels agents i com s'han de relacionar entre si. No hi ha exemples ni activitats concretes.

Manca d'una perspectiva de gènere/feminista interseccional explícita. No s'hi ha trobat cap apartat on s'abordin qüestions relatives al gènere.

Destaquem com a positiva la importància que es dona en els continguts al paper de la família en el procés de rehabilitació, atès que la literatura científica posa èmfasi en la major importància que aquesta té per a les dones privades de llibertat i com la proximitat amb ella té efectes molt positius en la seva reinserció.

Aspectes metodològics

Tractant-se d'un document organitzatiu, no hi ha un disseny pedagògic, encara que s'hi donen algunes recomanacions d'intervenció, com ara en l'apartat de «Comissions de mòdul» (6.2.4):

Dinamitzar les activitats que els interns proposin de manera voluntària, amb temes diversos; recollir propostes de millora per al funcionament de l'activitat (p. 24).

O encara, mostrant en aquest cas una atenció a les necessitats de col·lectius específics:

Buscar estratègies per facilitar la comunicació als estrangers que no tinguin els seus familiars al territori, o les persones sense sostre ni suport social, per tal que puguin mantenir-hi el vincle (p. 5).

Avaluació

S'especifica que les implementacions hauran d'estar sotmeses a unes avaluacions contínues en les àrees de:

la millora de la qualitat de vida, el clima social i la qualitat en la gestió. Aquestes tres grans àrees s'avaluaran a través del Quadre de comandament (p. 34).

No obstant això, no s'hi especifica com o qui haurà de dur a terme aquesta avaluació ni en què consisteix aquest Quadre de comandament (p. 34).

5.1.8. Els programes del CIRE

A efectes d'avaluació, el treball realitzat pel CIRE incorpora la metodologia SROI (Retorn Social de la Inversió) que centrat a:

[...] millorar el benestar incorporant costos i beneficis socials, mediambientals i econòmics. L'SROI mesura el canvi en formes que són rellevants per a les persones o les organitzacions que l'experimenten o contribueixen amb ell. Explica com es genera el canvi mesurant els resultats (*outcomes*) socials, mediambientals i econòmics, i usa termes monetaris per representar aquests *outcomes*. Això permet calcular la ràtio cost-benefici. Per exemple, una ràtio de 3:1 indica que una inversió d'1€ genera 3€ de valor social (p. 9).

L'anàlisi realitzada per Yanna Stefanu i Jaume Gené (2021) apunta que, amb el programa FOI, per cada euro que s'inverteix en la reinserció laboral dels interns, s'obté un retorn de 6,52 €. Malgrat això, l'anàlisi no aprofundeix en les diferències de gènere, encara que s'hi especifica que:

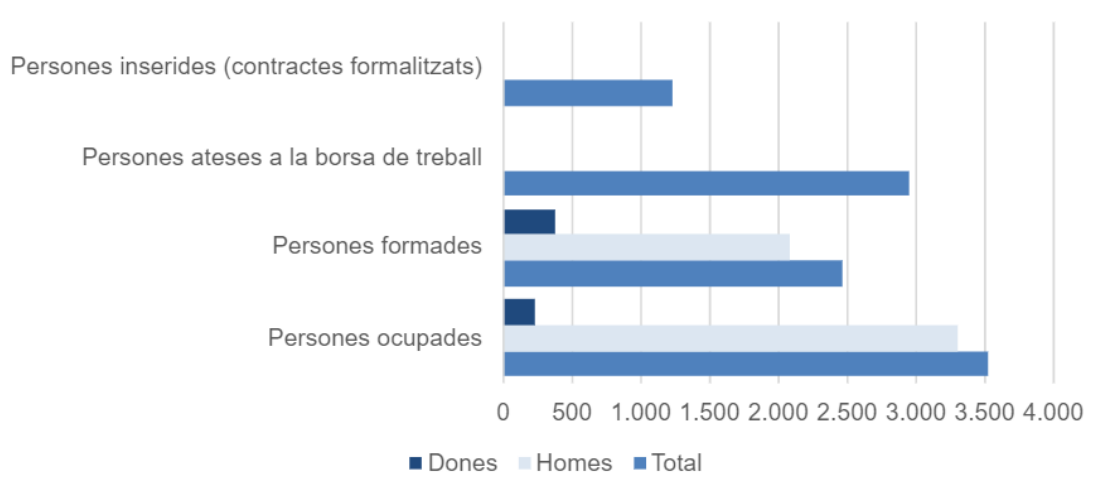
L'itinerari és el mateix per a homes i per a dones, però les dones representen un percentatge molt inferior al d'homes a presó, i hem considerat identificar-les com una part interessada independent per les majors dificultats que es presenten en el seu accés a determinats serveis: de formació i ocupació, el qual, és més limitat actualment (p. 24).

És positiu en aquest sentit que des del 2020 algunes de les dades del CIRE es recullen desagregades per gènere (encara que en les memòries del Departament de Justícia aquesta desagregació no apareix).

De fet, entre els objectius del Pla Estratègic 2022-2025 del CIRE hi ha «promoure la vàlua professional com a màxim criteri equitatiu per garantir la igualtat d'oportunitats i no discriminació» (p. 3), que té com a subobjectius específics de perspectiva de gènere «garantir la igualtat d'oportunitats i no discriminació en els processos de formació, incorporació, mobilitat i promoció professional», i «establir itineraris formatius adaptats als col·lectius vulnerables (dones, joves, estrangers sense arrelaments ni recursos exteriors, persones amb discapacitats, entre d'altres)» (p. 3).

Les dades actuals mostren, però, que les dones participen més freqüentment en la formació que no pas en programes d'ocupació, mentre que entre els homes es dona la situació oposada. No es disposa de dades desagregades respecte a la borsa de treball ni a la formalització de contractes.

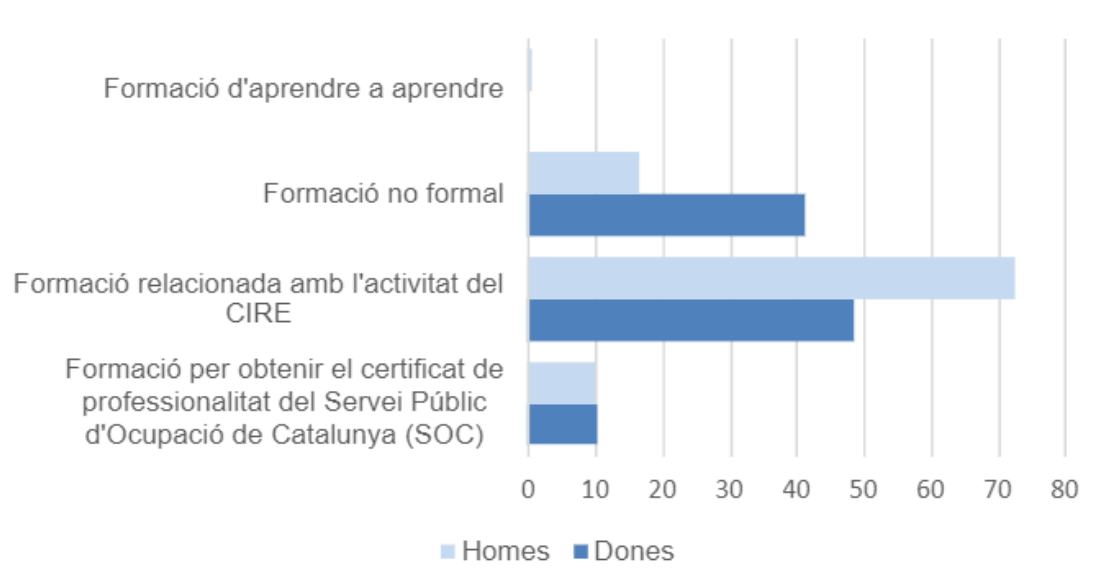
Gràfic 1. Interns que participen en els programes del CIRE diferenciats per sexe

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades del CIRE

D'altra banda, de les 372 dones formades, poc menys de la meitat ha realitzat una formació relacionada amb l'activitat del CIRE, i més d'un 40%, una de no formal. Aquest patró és diferent del de la població masculina, que fa molts menys cursos no formals.

Gràfic 2. Percentatge de tipologia de formacions segon sexe 2022

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades del CIRE

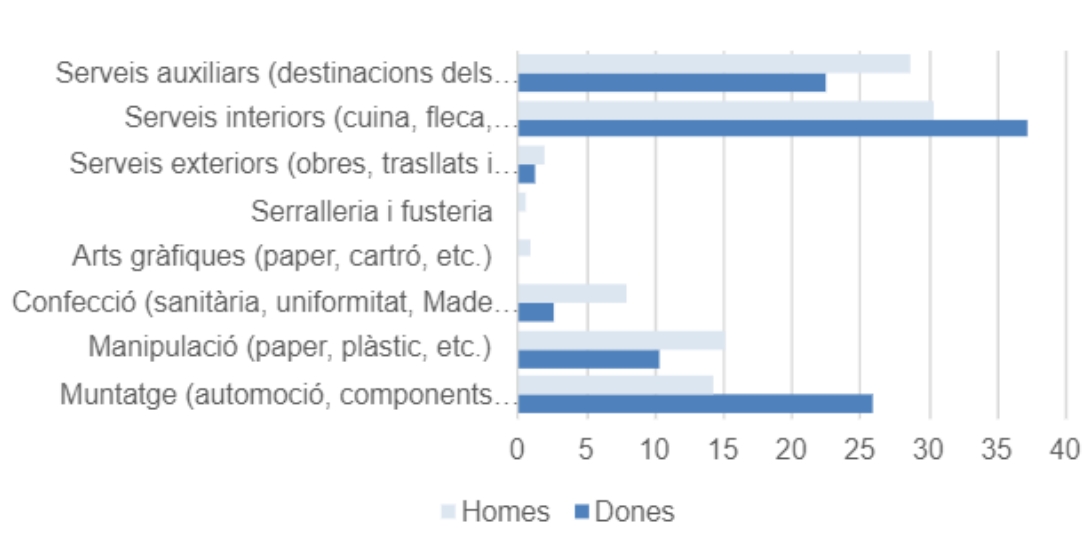
D'acord amb el que ens van comentar les nostres informants, actualment en el Centre Penitenciari de Dones de Wad Ras i a Brians 1 s'està impartint la següent formació:

- Serveis auxiliars de perruqueria
- Operació de gravació i tractament de dades i documents
- Retocs i adaptacions en peces i articles en tèxtil i pell
- Activitats auxiliars en floristeria

Tots els programes estan relacionats amb professions feminitzades (perruqueria, sastreria, secretaria i comerç al detall).

Les diferències continuen en el àrea d'ocupació. Com mostra aquest gràfic els homes tenen més àrees de treball i es reparteixen més entres les tipologies de treball. El gruix de les dones en canvi estén ocupades principalment ens serveis interiors i en menor mesura en feines de muntatge i serveis auxiliars.

Gràfic 3. Percentatge de persones ocupades per activitat segon sexe

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades del CIRE

L'any 2020, el CIRE va posar en marxa dos programes entrelaçats entre si (Nou Camí i Fem Camí), en els quals han participat 15 dones, per millorar la inserció laboral de les internes. D'acord amb la persona entrevistada del CIRE, aquestes intervencions són importants perquè moltes dones, especialment les que venen d'altres contextos culturals, no estan prou apoderades per inserir-se

en el món del treball remunerat i necessiten un suport específic en aquest sentit.

Aquests programes són l'evolució d'una primera experiència realitzada el 2018 per part de la Fundació Quiero Trabajo «per treballar la seguretat i l'autoconfiança, competències essencials per afrontar entrevistes de feina [i] millorar les seves possibilitats d'aconseguir una feina que les faci sentir-se dignes, útils i independents econòmicament» (Departament de Justícia, 2019). En aquesta experiència van participar 12 internes.

El primer dels dos programes, Nou Camí, va consistir en una Intervenció Assistida amb Animals (IAA), en aquest cas, gossos:

Aquest programa sorgeix de la necessitat de canviar la manera d'intervenció amb dones (donades les especificacions d'aquest col·lectiu) diferenciant-la de la dels homes. Aquest programa es basa en potenciar l'autonomia (fugint de «l'assistencialisme») mitjançant l'autoconeixement que indueix al canvi (Fitxa «Un Nou Camí»).

Després d'aquest programa, va sorgir Fem Camí com a segona fase en la qual es buscava reforçar els coneixements adquirits a través d'un procés de mentorització amb treballadors voluntaris del Banc Sabadell per aprendre a elaborar un CV o familiaritzar-se amb l'entorn digital per buscar feina, entre d'altres.

Pel que fa a les competències personals i l'apoderament a l'hora de la recerca de feina que s'haurà assolit en aquesta primera part, veiem important poder aprofitar aquesta embranzida per tal d'aprofundir en l'acompanyament emocional, promovent la seva pròpia autonomia, i la creació d'un major vincle entre elles mateixes i la societat (Fitxa «Fem Camí»)

Les fitxes de descripció dels programes compten amb diferents apartats en què s'aborden breument objectius o metodologia, però no hi ha informació sobre l'impacte ni avaluació d'aquest.

Tampoc queda molt clara la perspectiva de gènere del programa, ja que sembla basar-se en una visió de les internes com a dones poc apoderades que

han de trencar amb els mandats de gènere per poder entrar en el món masculinitzat del treball remunerat, un supòsit que no té del tot en compte que les dones que cometen actes delictius estan normalment trencant imperatius de gènere.

En l'entrevista que ens van facilitar des del CIRE se'ns va comentar que es té coneixement de quantes persones estan realitzant pràctiques en el marc de les formacions que realitzen. Malgrat això, no compten amb estadístiques de quantes d'aquestes persones acaben finalment trobant feina. Disposar d'aquestes dades seria molt útil per poder avaluar quin tipus de programes han ajudat més a les dones a trobar ocupació i, d'aquesta manera, poder decidir quins d'ells han de ser potenciats i quins potser no són tan rellevants.

5.2. Opinions de mestres i professionals de tractament

5.2.1. Mestres

Importància de la formació reglada i de la coordinació

En primer lloc, les mestres consultades, van destacar la importància de la formació reglada dins del context penitenciari i la seva sensació que no està prou valorada.

Ninguno de los que gestiona dirá que la formación no es importante [...] ¿Cómo se gestiona esto? Pues mientras haya que luchar contra el dinero, contra los programas, contra no sé qué, pues esto no va a tener solución. Aunque nadie dirá que formarse no es importante, [...] es verdad que la gente no ha entrado aquí a sacarse una titulación. El objetivo no es entré en la prisión para sacarme el graduado, no mientras estás aquí, a ver qué...

No hagas doblar a las chicas en talleres, aunque necesitan el dinero, no sé. Facilitar un poquito de... acuérdate de ir a la escuela, ¿no? Estás son muy poquitas, y algunas a lo mejor vendrían más o hacer un trabajo [X] y no y [X] Cuando van a módulo a hacer clases de autoformación con las chicas ya las animan a ir a la escuela. Pero claro, si solo nos animan ellas ¿no? Y si queda ahí, pues no pasa nada, pero si hubiera más movimiento de las funcionarias, vengas a la escuela, no sé qué, no sé cuántos. Acompañada en aquí la

funcionaria, pues les... las acompaña. No sé, yo creo que las mujeres necesitan un acompañamiento no solo de la escuela en el tema.

A més, esmenten tenir relacions complicades amb el Departament de Justícia, perquè a vegades se'ls han exigint tasques que queden fora del seu treball.

[...] es Ensenyament [...] que marca lo que yo tengo que hacer y como no me lo va a venir a decir Justicia [...] Justicia quería todoterrenos... que maestros cubrieran otras cosas, y yo me siento muy cómoda en Educació y no quiero que Justicia interfiera en lo que hacemos

En aquesta línia, van posar de manifest que el seu treball es veia afectat per la falta de coordinació entre els diferents equips.

En no tener que compartir actividades... Que la misma interna tú no la tengas que estar compartiendo con el programa de tratamientos de toxicomanías a las 12:00h del mediodía. Con talleres [...] con cocina... hoy sí, mañana no. Con el psicólogo a las 9h de la mañana, que es cuando tú la tienes en clase. Con el criminólogo a las 11h [...] La gente que entra al centro, nosotros las llamamos para ver que pueda establecer la evaluación inicial [...] Tuve una señora que hizo la prueba en 2 días, una prueba que se hace en una hora y media.

A més, perceben que les activitats s'organitzen sobre la base de les necessitats del personal de Justícia, en detriment de les del personal d'Educació.

[...] La Toxicomanía la va a dar fulanito por la mañana [...] A fulanito le gusta trabajar a las 12. Pues venga a ver qué grupo ponemos aquí [...] O sea que fíjate hasta qué punto nos coordinamos. Ahora resulta que ese educador va de tarde; ahora nosotros cambiamos nuestra organización. Ellos no la cambiarán nunca, ellos no te van a preguntar ¿a qué hora tienes el FI3? Porque la Toxicomanía no debería ir a la misma hora que FI3, porque casi todos los que van a FI3 necesitan ese programa y no lo van a preguntar ¿eh? Claro que sí, pero dirán: «tienen que hacer Toxicomanías». O cambiamos nosotros o nos desaparecerán de la clase.

De manera similar, consideren que hi ha poca coordinació entre formació i treball i assenyalen la necessitat de coordinació entre diferents agents penitenciaris amb la finalitat que les internes puguin accedir a totes les activitats (tant formatives com laborals).

Si desde el módulo pudieran trabajar mañana y tarde también, mejoraría la asistencia.

En aquest sentit, com a experiència positiva però costosa de coordinació, les mestres de Brians compten una intervenció que van fer perquè les dones poguessin anar cap a les aules abans que els homes i així reduir la incomoditat que algunes d'elles tenien en sentir-se mirades.

Claro, eso también es una cosa... Al principio del curso, traían hombres y las últimas, las mujeres. Desde el equipo directivo tuvimos que estar ahí picando piedra para que trajeran primero a las mujeres [...] Salían ellas, todas las miradas para ellas, claro. Es inevitable. ¿Cómo evitar eso?

[...] Le pedimos, por favor, que fueran ellas siempre las primeras en entrar y en salir.

D'altra banda, van fer referència a condicions estructurals (sobretot en el cas de Wad Ras) i la falta de recursos, i a l'impacte que tenen en el seu acompliment professional. Aquests impactes a vegades són negatius per les pròpies condicions en què han de fer classe (p. ex., sorolls).

Porque necesitaríamos no estar en el módulo de la cocina pasando el carro continuamente con un ruido tremendo; no estar al lado de los teléfonos, que algunas, yo creo que las oirían en su casa sin teléfono [...] no estar delante de un lavabo que se usa para fumar, que es horrible, ¿vale? ¿Y entonces? Bueno, pues estamos viviendo así.

Claro, ¿qué necesitaríamos? Pues otra prisión. Si tú me preguntas, yo te contesto esto: pues necesitaríamos otra prisión [...] Aquí las aulas las tenemos todo lo acogedoras que podemos, pero están como están. Son aulas antiguas. Son... bueno, pues el mobiliario lo proporciona Justicia; el material educativo lo proporciona Ensenyament, y luego nosotros estamos comprando cosas que vemos que necesitamos con los 1.000€ que nos proporciona Ensenyament para todo el curso.

I és una presó exclusivament de dones [...] a més, una presó que es va construir no pensant en que fos una presó. Això ens condiciona tot, des de tenir habitacions de 6 persones [...] Això amb homes seria una bomba [...] Jo crec que hi ha tota una part de l'estructura que ens condiciona molt.

Sabes que el mantenimiento es duro, porque es un mantenimiento diario [...]
Un par de ordenadores se te van al traste, pues ya te quedas colgado.

No obstant això, a Wad Ras esmenten que el fet que hi hagi poques zones comunes on les internes puguin passar el dia té com a resultat que moltes més accedeixin a formacions reglades, encara que tinguin un interès relatiu en elles.

Bueno, si no vol perquè... però bueno, pues no ho farà. Potser està en una presó més gran i podrà estar-se al pati si vol tota l'estona, o tot el dia al gimnàs, i aquí no podrà. Llavors no, no, això ens fa... ja a nosaltres ens va bé.

No obstant això, les mestres esmenten que a Wad Ras la situació és tranquil·la, ja que les internes tenen un perfil no conflictiu.

[...] luego aquí la gente conflictiva no está; lo es que... no aquí... Si hay alguna que genera mucho conflicto, se va a Brians... Es que no se puede tener aquí; es que ni siquiera el aislamiento de abajo es decente.

Hi ha uns elements específics de gènere que les mestres consideren rellevants en l'anàlisi de les oportunitats de rehabilitació de les internes.

En primer lloc, creuen que la constància en l'assistència a la formació reglada es veu afectada per les pitjors perspectives d'ocupació que tenen les internes respecte als homes.

No funciona igual un módulo de *dones* que un módulo de *hombres*... pues no sé si hubiera un trabajo más de... de fomentar más la salida de la escuela, favorecer no a nivel de talleres, ¿no? Pues no.

Destaquen que hi ha una divisió sexual de la formació i el treball molt marcada que es veu de manera clara en les ofertes formatives dels certificats de professionalitat que s'imparteixen. Així, per exemple, a les presons masculines de joves:

No se les ocurre poner [...] para que ellos se saquen Peluquería y Barbería, cuando se apuntarían seguro [...] Vamos a ver... Si hay un montón de peluquerías de este tipo fuera, de gente que las monta porque se arreglan la barba, el pelo y no sé qué y es este tipo de población; pero no, tampoco se nos va a dar la opción dentro.

Encara que consideren que amb freqüència la diferenciació es justifica amb altres argumentacions, sense tenir en compte el gènere, com, per exemple, que no es poden fer determinats treballs perquè les dimensions del centre no permeten fer entrar les màquines.

Unes altres consideren que en la seva majoria aquesta divisió respon a les peticions de les pròpies dones:

Es que pones Informática y Electricidad y tampoco van, y esto yo lo he visto [...] hay que ver qué quieren las usuarias. Tú pones el de Peluquería y se llena. Ellas quieren. Pones el de Informática y, ya no porque es Ofimática, ya es un rollo y cuesta llenarlo un montón. Lo entiendo. Como filosofía está muy bien, pero también sé lo que pasa cuando tú pones un monitor de otra cosa.

Aquesta divisió sexual del treball també pot observar-se en els sous que reben les persones internes pel treball que exerceixen. Són sous molt baixos que, a més, en alguns casos ho són fins i tot més per a les dones.

És molt *penoso*... La que ens està ajudant a nosaltres i igual està que la poses una estona amb una senyora analfabeta que no hi ha manera. I t'està organitzant una mica l'armari, *pues* no es troba que sigui tan penós i, per tant, en aquest centre... Però espera't... Cobren 60€ quan jo vaig venir... que el 88 cobraven 10.000 pesetas.

Pero ya también las auxiliares. Y un auxiliar, auxiliares, aquí cobran 60€ al mes. En Brians 1, en el mismo trabajo, los señores están cobrando 200.

D'altra banda, destaquen la precarietat a què moltes de les internes estan exposades i com això afecta a la formació reglada, pel fet que prefereixen treballar i guanyar un sou que estudiar.

La filosofía... Tendría que cambiar la estructura entera. Las señoras tendrían que tener la posibilidad de trabajar y estudiar.

Están igual porque, si la gente tiene que optar entre estudiar y trabajar, siempre van a trabajar. Es normal. Yo haría lo mismo, ya está, porque soy adulto y no he entrado aquí a formarme. He entrado porque tengo una deuda con alguien, con la sociedad, con la víctima.

Una de les mestres plantejava la possibilitat que les formacions tinguessin una retribució amb la fi motivar les persones a estudiar.

Si l'educació a tots els centres s'adapta, sempre hauràs de batallar amb la possibilitat de guanyar diners, i ja està... Per què no pagaran per estudiar? ... [si li diguessin] vols fer una FPI, et dirà sí, però jo estic fent el CIRE i [si li diguessin] estudia que, si vas traient *lo* que puguis guanyar en el CIRE, t'ho paguem perquè estudis, que seria *lo* ideal.

Entre els elements positius destacats, les mestres esmenten que Wad Ras és un dels pocs centres on s'intenta implementar el Programa de Participació i Convivència i que compta amb un clima bastant bo.

[...] som l'únic centre que encara mantenim el model de governança que es va impulsar des de fa molts anys, el model de participació i convivència [...] Jo crec que, ara per ara, potser som l'únic centre que funciona una mica amb aquest model de participació [...] El tenim consolidat: el grup de gestores de culturals, el grup de gestors d'acollida, i moltes activitats autogestionen elles.

De fet, no és comú que es donin discriminacions o violències per la pertinença a identitats dissidents.

Claro que tenemos a ver el tema de la LGTBfobia aquí... Pues es muy fácil, porque es que tenemos mujeres de todo tipo, y entonces, esto aquí se vive mejor de lo que se vive en la calle. Tenemos mujeres trans, tenemos mujeres de todo tipo. Y están normal en clase todas, ¿no?

Algunes mestres consideren que la gestió dels conflictes podria fer-se sense intervenció del funcionariat, cosa que amb interns de gènere masculí de Brians 1 no podria fer-se.

Preferimos arreglar nosotros la situación y que no tengan que entrar [los funcionarios], evidentemente, siempre y cuando no ha habido ninguna agresión física. Claro, si ha sido verbal y tal que eres una hija de tal... Bueno, ¡qué le vamos a hacer! Intentamos solucionarlo y que incluso lo solucionamos, porque algunas veces nos ha pasado y coges una, va para afuera, y la otra la dejas dentro.

[...] la mayoría de ellos son agresivos, además están mazados. Van al gimnasio todo el día y no están controlando que me den un puñetazo. No es que no. No

funcionamos así. Están aquí los funcionarios que su rol es poner orden. Ya está. Tú lo intentas, ¿no?. Te apartas.

Finalment, van donar algunes opinions sobre la falta d'adaptació dels programes de formació per a les internes.

Yo fui a la presentación de esos programas y [...] lo primero que les pregunté si habían tenido en cuenta las cuestiones de género, y dijeron que no, claramente. O sea, solo hay un programa específico.

Los programas que vienen de Justicia son para coeficientes altos. Vaya, que yo no los entiendo, [...] y luego todos están mirando de cara a delitos masculinos. No tienen visión de delitos femeninos, y claro, [...] muchas de ellas no se sienten identificadas. ¿Qué pongo? ¿Aquí qué pongo? Y se repiten y se repiten [...] Claro, pero para mí que los hacen gente que está estudiando derecho...

Tiene que ser algo más más cercano, más cercano [...] Sí, quizá como menos escrito y como más una actividad, sí, más dinámica.

Les internes: especificitats i necessitats

Les mestres consideren que les internes experimenten i expressen les emocions de manera diferent dels homes, en gran manera per la càrrega de cura que tenen i per la discriminació que recau sobre elles.

Son mucho más emocionales. A veces eso es más difícil. [...] Recuerdo hacer en el mismo grado escolar: ecuaciones de segundo grado con hombres y aquí no pasas de la resta. [...] El tema de la maternidad, barra, paternidad bastante diferente [...] Algunos hombres, o la mayoría, si están en la escuela, están en la escuela; si van a hacer deporte, a hacer deporte... Y las mujeres... el problema de que ha llamado por teléfono y le han dicho que el niño tiene yo qué sé, varicela, y ya van todo el día...

[...] la mayoría de estas mujeres tienen una doble victimización, que es la que sufren o la han sufrido fuera, independientemente de su delito; tienen unas mochilas normalmente mucho más grandes que los hombres. Entonces, claro, emocionalmente no es lo mismo tratar con una mujer que con un hombre. Una mujer, cuando entra aquí con su familia, es diferente a cuando entra un hombre y tiene su familia fuera [...] Muchas mujeres tienen a sus hijos o a sus hijas en acogida, con abuelos, con el padre [...] Entonces tiene una carga emocional muy grande, y esto a nivel de aula, pues se nota, ¿no? Ellas tienen un mal día

y tú lo sabes porque ese día te responden mal, no paran de hablar, llaman la atención, lloran... Luego tienen lo bueno, pues que se disculpan ¿no? [...] «Lo siento, pero es que estoy así, estoy así». Necesitan expresarte cómo se sienten, ¿no? Por eso es más complicado trabajar con las mujeres. [...] Los hombres pues vienen aquí se comportan mejor porque que tienen como una necesidad de quiero quedar bien delante de los profesores y las profesoras, quiero que se vea de mí que soy bueno, [...] y ellas son como más transparentes: yo soy así y no tengo porque engañarte, de ninguna manera. [...] Muchas veces los hombres, cuando estás haciendo una conversación sobre homosexualidad o sobre machismo, «yo pienso esto y pienso lo otro», y luego, pues a lo mejor algún comportamiento fuera que se contradice mucho con lo que está diciendo en el aula, porque la necesidad de quedar bien y de que tú le veas con buenos ojos... «Yo no soy un maltratador»; «yo no soy un violador» [...] Las mujeres no se esconden de nada, son más transparentes.

A més, les històries de vida de les internes estan travessades per nivells molt elevats de violència, raó per la qual tenen una gran necessitat d'espais per parlar i poder expressar les seves emocions (p. ex., tutories), i això afecta a les mestres.

[...] a veces me ha venido una chica explicando... Es lo que dice [X], que pum, viene y explota, y te explico toda mi vida y todo lo que he vivido, y te está explicando una historia de vida que estás flipando, que no lloras porque no puedes llorar delante de ella, ¿no?

[las tutorías son un] espacio que ellas, pues agradecen ¿no? Sobre todo [...] son muy demandantes las mujeres.

Algunes consideren que, per poder expressar aquestes vivències, les internes necessiten professionals dones amb les quals sentir-se còmodes.

Incluso nosotras muchas veces hemos pedido por favor que haya educadora en interior mujer, porque [...] era una demanda de ellas, [que] decían «no hay ninguna educadora mujer», que hay cosas que...

No obstant això, aquesta obertura emocional és també interpretada positivament, ja que facilita poder fer un treball més profund i pròxim:

Cuando hay en clase chicos y chicas, con las chicas es mucho más fácil hablar de este tema, al menos a mí me lo ha parecido.

Cuando te quieres acercar a ellas, también se dejan y se abren, y te explican y lo que sienten ¿no? [...] Tú haces una tertulia con mujeres y empezar a vivir temas ahí. [...] Esto, en general, con hombres no pasa; [con ellas] llegas a hablar cosas bastante íntimas.

Valoren positivament, a més, que els comportaments violents siguin poc comuns i que els conflictes siguin de baixa durada i intensitat.

[las mujeres tienen] mejor comportamiento [...] y hay menos incidencias que acaben con régimen disciplinario, menos actos violentos [...] Si en hombres hay algún conflicto, va a terminar con alguna agresión; en mujeres, no. En mujeres se están chillando y a los dos minutos se están dando abrazos y ya son súper amigas; es más explosivo, pero no acaban en actos violentos. No hay una situación complicada [o] grave.

Així, els itineraris penitenciaris solen tenir un millor pronòstic i tendeixen a aconseguir permisos i el tercer grau abans que els homes.

Por estadística, salen antes de permiso [...] acceden antes al tercer grado y [...] a la libertad condicional. Hacen el recorrido lógico penitenciario mucho antes que los hombres [...] Las expectativas de reinserción son más altas que las de los hombres. [...] También a nivel delictivo es muy diferente. [...] Los tipos delictivos no tienen nada que ver. Las mujeres, contra la salud pública y robos... y en el caso de los hombres, robos con violencia, intimidación, homicidio...

Pràctica pedagògica i perfil de les mestres

Un dels elements que destaquen és la necessitat de flexibilitat de les mestres. Les escoles, en el context penitenciari, són extremadament canviants i, per ensenyar en un entorn inestable, les mestres han de tenir l'habilitat d'adaptar-se constantment a les exigències que van apareixent.

He tenido horas que [...] ha empezado con 20 y hemos acabado con 8, ¡en una hora!

Es difícil, ¿eh? [...] Una persona rígida y muy organizada en prisiones no es un sitio, o sea, sí porque no va a conseguir llevar a cabo una programación estándar. No va a conseguir que todo el mundo la esté atendiendo [...] Hay días que no quieren trabajar en grupo y te lo has de manejar para conseguirlo. [...] Un maestro, un poco disperso, va mejor aquí [risas].

El grupo puede ser muy cambiante de una semana a otra; es decir, puedes tener un grupo que diga guau, cómo estoy de bien y tal, y a la semana siguiente dices: jo, otra vez clase con este grupo.

De la mateixa manera, materials i dinàmiques han de ser modificades en funció de les característiques del grup (p. ex., diferents procedències o cultures) així com de com es trobin cada dia, i cal mantenir sempre una atenció molt individualitzada.

Si tienes en un aula una alumna china, una alumna magrebí y una alumna de la Europa del Este, [aunque] el nivel escolar sea el mismo [...], las maneras de enseñar son muy diferentes, porque los conocimientos previos y culturales ya son distintos, con lo cual el mismo material [no funciona], es muy individualizado.

Individualitzem bastant, perquè, clar, que si no, què fas? [Per exemple,] a nivell TIC, tot *lo* que és treball amb ordinador, [...] tu no et poses allà... pots fer un exercici i pots... És com, com un descobriment.

També és fonamental deixar espais per a l'expressió de les pròpies opinions sense judicis valoratius, encara que no sempre sigui una cosa fàcil.

Hablamos de todo [...] Seguramente escucharás muchísimas barbaridades, pero [...] o acabas rodando por el patio con ellos, porque lo que dice es una maldita locura, o lo aceptas, lo encajas y intentas, bueno, pues ir jugando y que se pueda debatir y que se pueda hablar, como mínimo que se puedan hablar las cosas, aunque de mente sigan estando súper cerrados [...] No juzgar y dejar que se abra el debate.

Amb tot això, donen importància a un enfocament col·laboratiu i participatiu:

Hi ha grup que li agrada treballar en grup, treball cooperatiu... Pots crear dinàmiques; [...] pots fer projectes, [però també] pot ser que se'ns desmunti aquest i després ja se portin com una que vol treballar sola i no hi ha manera que no que treballi en grup.

Intentem treballar amb un de manera molt col·laborativa i cooperativa [...] Una altra cosa és que un bon dia arribes a l'aula i allò està totalment desmuntat i llavors t'has de replantejar una altra manera de treballar. És quan... La veritat és que la flexibilitat és a tot, a totes les parts de l'ensenyament.

Una altra característica que consideren fonamental és l'horitzontalitat i la proximitat.

También hacemos tutorías en cafetería. [...] Ahora están más chicas trabajando en la cafetería. Vas a sacar tu café y también se hacen tutorías [...] O cuando voy al mediodía [...] Venga, vayamos a trabajar juntas aquí ya.

La mayoría de maestros somos, de entrada, pues bastante *punky*, bastante divertidos; es decir, no transmitimos nunca una imagen de maestro dinosaurio de cara a los alumnos, eh. Entonces es del rollo, mira, yo, que quizás para ti soy una persona dignamente entretenida con la que te lo puedes pasar bien haciendo clase.

Quant a les dificultats, van destacar, en primer lloc, les relacionades amb la falta de classificació interna, sobretot en el cas de Wad Ras, on la falta d'intimitat influeix en com les dones arriben a l'aula i en el desencadenament de conflictes.

Este es un centro muy pequeño, muy viejo, con una convivencia de señoras que están a veces a 6 por habitación, cada una de su padre y de su madre. [...] Salen de la habitación y vienen a nuestra actividad trayéndose sus problemas, los añadidos, la pelea que han tenido, [y] nosotros andamos, pues bueno, toreando esto, aplacando, intentando hacer una buena acogida de todas, que se reintegren, que quieran estudiar un poquito, porque está claro que no han venido aquí a sacarse una titulación, esto es así.

Una altra dificultat que van mencionar va ser el tema de les drogodependències i la seva afectació a l'aprenentatge:

Gente con una toxicomanía muy, muy fuerte que involuciona [...] pues en acción instrumental cuatro; a la siguiente entrada pasa a 3; a la siguiente entrada para, claro, porque esas es que esto anda fundido por un tema de salud.

Finalment, a Brians, on les mestres treballen amb grups mixtos, senten que a vegades la falta de formació en temes de gènere influeix a l'hora d'afrontar situacions masculistes en què no saben molt bé com actuar per por de les reaccions que això pugui generar en els interns.

A nivel de claustro, no se trabaja casi nada de de género [...] Aquí tenemos muchos perfiles de personas con delitos de malos tratos; es muy complicado, porque no sabemos nosotras cómo actuar delante de la respuesta más machista [...] No tenemos unas herramientas.

Bueno, y ya no sólo que no nos lo creamos, sino que nos da miedo a ver lo que nos vamos a encontrar en el aula [...] Claro, y a lo mejor te sueltan: «la hija de puta de mi mujer me ha denunciado porque le he pegado o no le he *dejao* dinero».

Més enllà de les dificultats, les mestres també van reflexionar sobre els impactes que l'escola i la formació reglada té sobre les internes. Consideren que l'adquisició de competències pot ser-los útil quan surtin de presó. Però, a més, l'aula es configura com un espai positiu de relació per a les internes, que els permet no estar constantment pensant en la difícil situació en la qual es troben.

[Que] aprendas a resolver un problema matemático que dices, bueno, son matemáticas, pero es que eso lo llevas a la vida diaria y dices, bueno, ir a comprar, tengo 20€ ¿qué compro? Crean grupo, crean vínculos, hasta cambian la forma que [se ven a sí mismas], que seguramente vienen de un fracaso escolar, y ahora...

No es la motivación por estudiar, sino porque creamos un ambiente [...] ¿Cómo consigues que alguien estudie? Porque creamos una dinámica, creamos un ambiente de trabajo que saben que en el aula van a estar concentradas haciendo algo que les va a servir por poco que sea o que al menos les sirve para desconectar.

L'espai de la presó es configura a vegades com un lloc en què abordar problemàtiques preexistents i en què les dones poden adquirir un major coneixement dels seus drets, així com accedir a atenció especialitzada amb la qual no comptaven abans d'entrar a la presó.

[Muchas mujeres] han dicho que ellas han conocido sus derechos como mujeres aquí en prisión, que dices «tela», que conozcas tus derechos aquí, privada de libertad [...] A veces el paso por prisión para muchas mujeres [...] es una oportunidad de cambiar sus vidas, porque aquí tienen mucho acceso a tratamiento.

En aquesta línia, assenyalen que altres factors que motiven les dones a estudiar són tant els beneficis penitenciaris que es deriven de l'assistència a l'escola, com aquelles experiències que impliquen sortir de la presó.

Hemos ido a Barcelona a una escuela de adultos [a] hacer un intercambio literario por un motivo de Sant Jordi [y] hace poquito fuimos a una jornada [en la que] distintos alumnos de distintas escuelas de adultos contaban su experiencia de lo que había significado la escuela. [...] Estas actividades suelen ser la hostia [...] Les gustan mucho.

[...] los beneficios penitenciarios [...] motiva[n] a venir a la escuela y tener una buena actitud, y eso porque saben que eso les va a ir a su favor.

«Transversalització» de gènere

La transversalització del gènere en la pràctica pedagògica va ser un altre dels eixos fonamentals que va aparèixer en els grups de discussió. En general, les mestres afirmaven tenir incorporada quotidianament una mirada de gènere.

Cuando hablabas de transversalidad, nosotros tenemos claro que hay una serie de materias que son transversales. La de género es una de ellas, porque estamos, estamos donde estamos. Esas cosas, nosotros ya las contemplamos en nuestro currículum.

[...] como estás con tanta alumna, tanta movilidad, pues al final acabas tratando este tema siempre, porque es continuo; si no lo sacaba una, [...] llega alguien que necesita...

No obstant això, a vegades sembla en les seves paraules que la transversalització de la qual parlen es queda més aviat en alguna cosa simbòlica o relegada a activitats específiques de dies concrets (p. ex., el Dia de la Dona), cosa que s'adapta a les necessitats curriculars, sense esmentar que, d'acord amb el [Decret 175/2022, de 27 de setembre, d'ordenació dels ensenyaments de l'educació bàsica](#): «La incorporació de la coeducació, en tant que principi rector del sistema educatiu i criteri orientador de l'organització pedagògica dels centres, a tots els nivells i modalitats, és cabdal per afavorir el desenvolupament de les persones al marge dels estereotips i rols en funció del sexe, l'orientació sexual, la identitat o l'expressió de gènere» (art. II, d).

Abordas el género, pero no abordas el género en cada uno de los días de maneras diferentes, porque, si tienes alguna alumna que lleva todo el curso, no vas a caer en el error de volver a hacer lo mismo que hiciste.

Nosotros lo que nos atenemos es al currículum [...] y el currículum de educación establece que tengo que hacer 105 horas de Catalán, [...] que, si en esas 105 horas aprovecho que está el *Día de la Dona*, hago una actividad sobre el *Día de la Dona*; que si tengo que hacer, que si es el Día de la LGTBIfobia, pues trabajaremos la LGTBIfobia, siempre desde el punto de vista escolar. Siempre y sin perder de vista mi currículum educativo, que me establece qué tengo que hacer en Formación Instrumental [...]. Entonces, a partir de ahí, cualquier otra cosa es inviable meterlo.

Assenyalen que en dies com aquests es produeix precisament una sobrecàrrega d'activitats per a les dones, que acaben cansades. Per això, intenten ser les primeres a treballar-ho, per a no trobar-se amb la desmotivació de les internes:

El día 26 de noviembre, Día de la Violencia [...] dice [X], seamos los primeros, porque, si nos toca los últimos, las señoras ya muerden. Normal, porque ahora lo trabajan [todos]. Empezaremos nosotros, que ese día pasamos un vídeo de escala de violencia que está muy bien y lo hemos hecho durante un par de años; nos funciona muy bien, pero empezamos antes.

Algunes mestres de Brians confirmen que la transversalització no ha estat fàcil, encara que l'escola compta amb un programa de coeducació que ha portat a la modificació dels materials didàctics d'acord amb la perspectiva de gènere:

El claustro decía, ¿es necesario? ¿Tenemos que hacerlo todos? Pero la idea era transversalizar la coeducación [...] Empezamos haciendo actividades puntuales, pues hacemos una jornada para el *Día de la Dona* [...] Entonces decidimos hacer un trabajo más transversal. [Para ello] hicimos una formación de género durante un curso escolar, [...] y vino una maestra que es muy potente en temas de género; [...] hicimos formación a los maestros y las maestras e intentamos hacer el primer paso para hacer unas programaciones de todos los niveles que fueran transversales, [...] con todos los temas que se trabajan.

A raíz de la formación que hicimos, cogimos las programaciones que teníamos y dijimos: hay que actualizarlas porque [...] no eran coeducativas. [...] Una de

las fases de la formación era revisar el material y hacer crucecitas de todo lo que [...] no era coeducativo. Claro, pues salieron un montón de cruces: [...] imágenes sexistas, el vocabulario no inclusivo...

No obstant això, malgrat considerar que s'han anat fent bastants avanços, admeten que encara queda treball tant pel que fa al tracte a les dones (p. ex., registre) com al nivell de capacitació dels diferents agents que componen el sistema penitenciari.

En reuniones de centro [...] se habla de la perspectiva de género y ya se están haciendo cositas, o sea, ya se está diciendo cómo tiene que ser de diferente el registro a una mujer, a un hombre; a estas alturas, cuando llevamos registrando tantos años, [...] se empieza a poner un poquito el foco de atención. [...] Cosas como muy básicas, pero que se estaba haciendo en la misma manera, o el tema de ropa: no pueden tener la misma ropa y un hombre que la mujer, porque a nivel social la mujer tiene como esta necesidad impuesta de tener más ropa [...]. Estas cositas se van trabajando.

Un poquito de nosotros [maestras] ya nos hemos formado, pero ¿y el resto del sistema que nos rodea? Porque, claro, si tú estás tratando aquí la igualdad y tal que luego de que fuera no se trata [...] desde el funcionariado, en los profesionales que trabajan en el centro [...] Hay mucha gente que [piensa]: «ya hay referentes de género», pero, claro, yo creo que falta la mirada.

Quant al tema de les violències masculines, tan prevalent dins de la població penitenciària femenina, les mestres de Brians ens van informar que hi ha una persona externa per atendre casos d'aquest tipus. No obstant això, assenyalen que els recursos són molt limitats i a vegades desconeguts per les pròpies internes, cosa que dificulta que accedeixin a ells i, a vegades, que demanin suport a qualsevol altra professional, fins i tot a elles.

[Hay una profesional que] atiende a mujeres que han tenido o que han sufrido violencia de género, pero claro... es [una] para 70.

A veces me ha venido una chica [...] y explota, te explica toda su vida y todo lo que ha vivido, y te está explicando una historia de vida que estás flipando, [y] te choca porque ves que [la persona que atiende casos de violencia] no llega a todas y a lo mejor no solo tendría que estar ella, tendría que haber un

presupuesto más grande, que esto es lo difícil, soltar la pasta para tener una atención [para todas].

Visions estereotipades

Si bé és cert que totes les mestres afirmen adoptar la perspectiva de gènere, en els grups de discussió s'han presentat a vegades visions estereotipades respecte al gènere. Per exemple, certs comentaris essencialitzen les diferències amb explicacions biologistes o reproduïxen els rols de gènere, com quan s'afirma que els homes drogodependents es tornen emocionalment dependents i exigents, com ho són les dones. Tampoc la mirada interseccional resulta completament assumida, i l'estereotip dels homes d'altres cultures com a masclistes i homòfobs és molt persistent.

Los hombres son más primarios [...] En seguida se encaran. [Las mujeres] son como más retorcidas, creo yo. Son más sutiles en las maneras de insultarse, de encararse...

Independientemente de que lleven mochilas, somos diferentes hombres y mujeres. Las mujeres somos más complicadas [...] En quinto y sexto de primaria, las discusiones y los problemas en el aula vienen por las niñas mayoritariamente, no por los nenes. Los hombres son más planos y las mujeres [...] tienen altibajos, y esa es la realidad. Puede ser hormonal, puede ser lo que sea, pero la misma persona va a hacer un día el módulo y está llorando, y al día siguiente está saltando de alegría.

[Los hombres] tóxicos te marean mucho y te cuentan sus problemas, como las mujeres; haces de psicólogo y de tutor.

[Abordando la homosexualidad, puede] que haya homosexuales en clase y, claro, que se sientan ofendidos por comentarios de personas extranjeras.

A vegades, les mestres dibuïxen a les internes com a promíscues, molt enfocades en aspectes estètics i a establir relacions sexe-afectives amb els homes.

Son las más promiscuas que van para allí y para allá...

[A] venir de trabajar, quieren arreglarse para venir aquí...

Però altres critiquen que hi ha poques intervencions centrades en els homes que han comès abusos, tot assenyalant que les dones, a pesar que es treballin aquests temes amb elles, tornen a caure en relacions tòxiques.

[Hay que trabajar con los chicos jóvenes que han cometido delitos sexuales y además hay] mujeres, por ejemplo, que vuelven otra vez a caer en lo mismo, cogen hombres o parejas que las ves que son tóxicos y tóxica la relación; no se trabaja nada.

Las quieren cambiar a ellas [a las internas] para que no caigan en relaciones tóxicas, que siguen cayendo, pero es que a ellos también se les tendría que hacer trabajar para que cambien ese rol.

Necessitats i recomanacions

Les mestres consultades van expressar un conjunt de necessitats i demandes amb la finalitat d'intentar fer front a les dificultats que troben en el seu acompliment professional.

Una de les primeres anava dirigida al Departament de Justícia i feia referència a un major reconeixement i respecte pel seu treball dins de les presons.

Lo que necesitamos es que se nos diera más valor desde Justicia. Pero en valor real, valor de quienes somos maestros y de lo que hacemos como maestros, no valor de esta o me ocupan a internos y me los cuidan [...] Y un respeto a nuestro trabajo que [...] en la práctica lo obvian.

Han decidido que [...] en agosto tiene que haber maestros, ¿Cómo? ¿Dónde está el valor pedagógico? ¿Dónde está el valor de la escuela? La Escuela tiene un calendario. ¿Qué hacemos con los niños en julio y agosto? Los enviamos a las... a los casales, y hay dinamizadores que se encargan de que los niños se lo pasen bien, ¿Qué tiene que hacer el Departamento de Justicia? Contratar dinamizadores, no maestros. Es una falta de respeto para el profesional que está aquí de septiembre a junio haciendo actividad educativa porque, de pronto, han decidido que somos muy importantes en esos meses, no en noviembre y en diciembre, que es cuando tú haces el currículum.

A més, demanen una major coordinació entre els diferents equips (p. ex., educadores, serveis mèdics, etc.) i que els horaris puguin combinar-se de tal manera que no afectin la formació de les internes.

¿Qué pediríamos? Que todas pudieran estudiar y trabajar, que significa en la práctica que tuvieran horarios estancos, o sea, la que va por la mañana va por la mañana; la que va por la tarde va por la tarde; la que cocina por la mañana solo cocina por la mañana, y la que solo cocina por la tarde.

D'altra banda, davant les dificultats que troben per fer front a conflictes concrets o abordatges específics vinculats al gènere, posen de manifest la necessitat d'aprofundir i ampliar la formació en perspectiva de gènere a tots els agents del centre, a més d'estratègies concretes per a l'abordatge de situacions complexes a l'aula.

El Departament d'Educació dijo que había que haber una coordinación, una cosa más reglada [...] pero, bueno, no la valoran como la tienen que valorar porque es una coordinación que no se cobra; se hace de manera altruista. La verdad es que la coordinación, [...] no se trabaja casi nada de de género [...] Aquí tenemos muchos perfiles de personas con delitos de malos tratos; es muy complicado porque no sabemos nosotras cómo actuar.

Formación en el centro es muy importante siempre que haya mujeres, bueno, con hombres también. Pero con mujeres más, no se puede dar el mismo trato a un hombre que a una mujer.

Es va assenyalar, a més, la necessitat d'adaptar els itineraris formatius a les necessitats específiques de la població penitenciària, i flexibilitzar i augmentar les proves oficials d'accés a formació reglada.

[Las] formaciones profesionales de grado medio o superior, nuestra población no las tienen y algunos ni lo podrán tener porque, o no pueden homologar estudios, o no se han sacado la secundaria. Yo creo que habría un montón de cosas por ahí a nivel profesional que nadie las piensa que podrían funcionar en prisiones, que no necesites tener una titulación previa.

[...] faltaría, a lo mejor una prueba de acceso a grado medio [adaptada a] gente extranjera, porque a lo mejor tienen más nivel, y la de grado superior ya cuesta más porque tiene el problema de lengua.

Hi hauria potser de flexibilitzar certes dates, que hi haguessin un parell de convocatòries en aquesta prova [...] Ara per ara, crec que és a final de curs i ja està, però la gent al maig, juny [no veu necessitat de fer proves per al

setembre]. Si tu tinguessis una prova al desembre abans de poder matricular en gener... Si no has de fer la prova al maig i esperar-te.

Finalment, en relació a la salut de les internes, es va emfatitzar la importància d'augmentar l'atenció psicològica i de productes mensuals gratuïts.

Sí, quizá también que tuvieran más apoyo psicológico, o sea, que sí que hay un psicólogo en el módulo, pero que siguieran como una terapia.

Ya por pedir, pues que que dieran productos para la menstruación gratuitos para las mujeres; eso estaría bien.

5.2.2. Professionals de tractament

Estructuralitats que marquen

La falta de classificació de les internes és un dels elements estructurals considerat com a problemàtic per les nostres informants, doncs haver d'implementar els programes de tractament amb poblacions amb característiques tan diverses en termes d'edat, tipificació de delictes, etc. entranya no poques dificultats.

Aquí hay un conflicto, no hay separación interior. [Las mujeres están ubicadas en un módulo] dentro de la prisión y no en función del delito.

[Nosotros] tenemos que implementar el PMOC desde nuestra realidad; aquí [...] no hay separación interior, y tenemos internas de 22 años conviviendo con internas de 60 años.

Tenemos los departamentos especiales; tenemos nuestra unidad de medios semiabiertos, pero luego la convivencia ordinaria –que es donde estamos ahora mismo– es un potipoti impresionante, y esto es muy difícil a la hora de trabajar. Pero también es muy difícil para ellas el convivir aquí. [...] Además, [el PMOC,] impleméntalo en esta realidad con esas condiciones estructurales [...] Nosotros tenemos que seguir reivindicando y seguir exponiendo [...] Somos un equipo intenso en ese sentido.

A això, actualment, se li suma la dificultat que es deriva de no saber el temps que transcorrerà fins que les internes siguin desplaçades a una nova presó per a dones que s'està construint.

Llevamos ahora mismo un año aproximadamente trabajando desde la incertidumbre [...] Ahora *les dones es van*, ahora *les dones es queden*. Bueno, eso es una voluntad política [...]; no sabemos, pues, durante cuánto tiempo esto va a estar de esa manera: si las mujeres van a continuar en este centro o las van a trasladar a otro centro –como nos habían dicho– [...] Lo último que sabemos hace 15 días es: «no, mira, de momento se van a quedar aquí». Claro, trabajar con eso ya es muy difícil; es muy difícil trabajar la propia angustia y es muy difícil también trabajar con la angustia de las internas.

També les professionals assenyalen una altra qüestió important que afecta l'eficàcia amb què es pot dur a terme el tractament: la dissonància entre els temps judicials i el temps necessari per realitzar els programes de manera adequada.

Partimos del principio de individualidad, que es como debería ser, porque la intervención y el tratamiento son absolutamente individualizados y de ahí está el RisCanvi, y tenemos los factores de riesgo, necesidades criminógenas... y eso es lo que rige el diseño de nuestros planes de trabajo y, además, así ha de ser. Bueno, los tiempos judiciales o los tiempos penitenciarios no son los tiempos fractamentales; a veces un itinerario no se ajusta al tiempo de condena. Pues esa persona, por tipo delictivo importante y por necesidades criminógenas, deberíamos de poder llegar a hacer un «intensivo», pero, claro, tiene que hacer previamente un «Gestión Emocional» [...] Pero no me cuadra con tiempos [...] Esta es una discusión que yo tengo con mi equipo de forma habitual, [...] pero ¿cómo le estamos poniendo un intensivo cuando nos hemos saltado todo lo anterior? O sea...

Per últim, expressen sentir-se «encotillades», a l'haver formes molt estandarditzades de tractament que posen el focus en el símptoma més que en les seves causes i, a vegades, no els dona marge d'acció per treballar les qüestions que, sota el seu punt de vista, són més importants.

A veces es muy difícil conjugar todo eso [...] En ese supuesto margen, yo a veces me siento como muy encorsetada. [...] A lo mejor sí que lo aclararon de

contextos psicológicos, pues no requiere un «intensivo», sino que tenemos que trabajar «Gestión Emocional» porque ¿a qué responde la problemática de consumo?

En relació al PMOC i la seva estructura, les professionals remarquen la seva complexitat, i consideren que podria organitzar-se de manera més senzilla.

A ver, cómo organizarlo, no lo sé, pero es complicado. Sin ninguna duda, muy, muy complicado, muy complicado.

Sí, es un poco caótico; a veces es que, hasta cuando hablamos de alta, no sabes ni dónde ir.

Ya tienes que saber prácticamente de memoria dónde está formación ocupacional, en qué contexto está, en qué actividad, en qué subprogramas...

Creo que podría ser más simple, y más claro, más sencillo

Yo misma, para encontrar según qué actividad del PMOC, me vuelvo loca.

Valoren positivament l'orientació del PMOC cap a la unificació de les activitats, cosa que permet fer un adequat seguiment d'aquelles persones que s'han de desplaçar d'un centre penitenciari a un altre. No obstant això, destaquen que les formes de registre diferencial limiten les potencialitats d'aquesta proposta.

Creo que también la parte positiva es, si tenemos este marco en todos los centros, tenemos que [aprovecharlo]. Sí, [...] porque no hay mujeres en muchos centros. Si cambias a alguien y va a otro centro, puede seguir su evolución curricular porque es igual que allí en toda España.

Pero luego ese marco cada centro (y [...] casi cada profesional) lo adapta a su necesidad o a la necesidad del momento en el grupo en cuestión.

La idea era tener el marco no para igualar, sino para facilitar y para beneficiar a la persona que va transitando por los diferentes centros [...] Como no está consensuado o no sé qué ha pasado, [por ejemplo], me viene una interna con un PIT con una serie de actividades, objetivos, (que también pensamos diferentes los objetivos, pero es igual) [...] y puedo entender que hay actividades que se ofertan en un centro que yo no oferto aquí, pero es que

igual la misma actividad la metemos en paraguas diferentes [...] O sea, se desvirtúa; la buena intención inicial queda desvirtuada.

A més, comenten que la rigidesa dels programes, així com el seu enfocament generalista i la falta d'indicacions pedagògiques clares, fan que hagin d'adaptar-los constantment a les necessitats específiques amb què es troben a la pràctica.

[...] Son tan genéricos que luego... y un poco la indicación o la directriz que yo doy a mi equipo [es] adaptar el programa al grupo [...] El contenido del programa, evidentemente, sí que lo trabajábamos, pero lo que hacíamos era adaptar. La dinámica, las... incluso las sesiones, al grupo que tenía en cada momento.

Que en esta sesión se tiene que trabajar esto y acabar la sesión en 8. Bueno, pues ahí es donde yo adapto el programa. O que a lo mejor de 2 sesiones hago una ¿vale?. Es que eso me va a depender del grupo que tenga en ese momento. Igual hay un grupo que, oye, que lo pilla todo muy bien y que es más fácil y puedo seguir tal y como está establecido, y hay grupos que no, pero eso yo creo que ya es un tema de competencia profesional.

Poca escolta a les professionals

Les professionals ens comenten que, en general, els programes formatius no estan avaluats. No obstant això, el 2019, després de la seva renovació, se'ls va demanar que avaluessin aspectes a millorar recollits a partir de la implementació pilot dels programes vigents avui dia, també amb relació a la perspectiva de gènere. Les professionals es queixen de no haver rebut respostes als seus comentaris i que no s'hagin produït canvis.

Desde el Centro de Estudios [nos dijeron:] «tenéis que implantar este programa nuevo, [...] como pone ahí y anotar cosas a mejorar, cosas que no funcionan».

El 2019 se inventan estos programas; se hace una formación para que haya profesionales que los implementen, que los tenían que hacer estrictamente como estaban establecidas las sesiones. Y tú tenías que ir anotando dificultades y mejoras [...]. Me dicen, oye, ¿quieres hacerlo, tú? Pues, venga, lo hago. A mí nadie me forma. Yo me pongo a hacer esos programas y no

dispongo del material que necesito [...] No tenía un boli, ni rotu; no tenía nada e iba anotando religiosamente en las plantillas aspectos de mejora. [De esto] no se ha hecho nada.

Llegan los nuevos programas y entonces a nosotros [...] nos dicen: «hacer los psicoeducativos para ver si cumplen la perspectiva de género». Entonces, hacemos el curso, hacemos las devoluciones de cada actividad y cada sesión poniendo qué es lo que no se cumple. Los ejemplos, ¿no?, los roles de género y demás. ¿Y a ti te han dicho algo?

El psicoeducativo y el resto de programas [tienen] un sesgo de género brutal, que no se aguanta por ningún lado. Todo esto nos lo preguntaron, y lo dijimos [...] pero el resultado, todavía no se ha visto.

En aquesta línia, també van expressar sentir que a vegades les demandes que es fan des dels centres no són del tot escoltades o es dilueixen abans d'arribar a la presa de decisions del Departament.

La situación en la que yo estoy es como intermedia. [...] Soy técnica [...] el encargo de gestión precisamente es para eso, para poder tener una visión y para poder hacer llegar arriba [lo que es] el día a día. [...] Desde el momento en que ya asumiste cargo intermedio para intentar hacer llegar, lo que me estoy encontrando es eso, yo creo o quiero pensar o necesito pensar que me escuchan, ¿vale? Que alguna de las cosas [...] se eleva donde corresponde, pero ahí se diluye. Ahí se diluye.

Perspectiva de gènere en el PMOC i en les formacions

Les professionals consultades consideren que la perspectiva de gènere no està molt present en l'estructura del PMOC i expliquen com han detectat resistències a evidenciar-ho:

Hace poco ha habido una reunión sobre los cambios en el PMOC. [...] Un compañero le ha dicho a un mando que no hay perspectiva de género y lo que dijo el mando fue: «¿cómo qué no?» Y le puso ejemplos. Y, aun así, se los discutió; no hubo un posicionamiento; [...] lo recibió como un ataque, una amenaza.

Valoren, malgrat tot, que hi ha professionals que sí estan compromeses amb aquest tema i fan una bona feina en aquest sentit.

La coordinadora [...] en el CIRE [...] es una profesional que tiene muy en cuenta [a las] mujeres y que aboga mucho porque las mujeres puedan optar a toda la oferta formativa del centro. [Por ello] tenemos mujeres; se han sacado el curso de toreras, [y] ahora mismo tenemos a dos mujeres haciendo tareas de mantenimiento. Es decir, precisamente es una profesional que tiene muy presente esto. Entonces, yo creo que aquí tenemos la suerte [de que] se está trabajando la perspectiva [de género] a nivel formativo, pero no sé si es lo habitual.

Destaquen, de fet, que existeix una divisió sexual en el treball i de la formació clara que es manifesta a través de les dificultats que les internes troben per poder desenvolupar cursos formatius no estereotípicament femenins, i per accedir a determinats llocs de treball dins de les presons:

Hay resistencias parecidas a las que ocurrieron con las mujeres toreras. Entonces, las profesionales que trabajamos con mujeres es el picar piedra. [...] ¿Y por qué una mujer no puede ser torera y, si meten la pata, pues como un hombre? [...] Hay que picar piedra muchas veces con la propia institución; decir: «bueno, ellas están y sirven, y hacen cualquier tipo de curso y pueden hacer mantenimiento y no necesariamente solo camarera de piso o cocina o de limpiadoras, cuidadoras»,

Finalment, van destacar les dificultats que tenen les dones per a la reinserció, a conseqüència que moltes d'elles tenen històries de violència.

Las mujeres estamos más victimizadas. Cuando estás por la calle, lo ves y, bueno, aquí también [...] Al final es el hecho de que es una mujer que está en la prisión y ha cometido un delito, [pero] muchas de ellas son mujeres maltratadas, [...] por la calle han sido abusadas. [...] Entonces, esta mujer, cuando sale, lo tiene más difícil todavía.

Enfocament androcèntric i massa teòric

La majoria coincideixen que els programes se sustenten en una mirada androcèntrica i no estan pensats ni per a dones ni per a les persones que es

troben a la presó preventiva, la qual cosa exigeix constants adaptacions. Assenyalen, a més, que els exemples solen ser masculins i que, quan apareixen dones, tenen rols de gènere tradicionals, quan les realitats de les dones privades de llibertat solen ser unes altres.

Bueno, los ejemplos, los tiempos... estamos acostumbrados a trabajar con poblaciones diferentes [y los programas] están pensados para hombres penados, no para preventivos ni para mujeres. Parte del personal que trabajamos aquí hemos trabajado con internos preventivos muchos años, por lo tanto ya estamos acostumbrados a que el programa que se nos da haya que adaptarlo, pues mucho y trabajando con mujeres, pues aún más, y más con mujeres preventivas. ¿Por qué no se han hecho programas específicos? Pues no lo sé. No somos nosotros quienes diseñamos los programas.

Es que los consejeros de los programas, ninguno, ninguno se ha puesto nunca un ejemplo femenino.

Cumplen estereotipos culturales [...] Él se va a buscar una ayuda y la mujer en casa cuidando los niños, mantienen muchos roles tradicionales [...] cuando trabajas en *Dones* [compruebas que] ellas no se quedan muchas veces en casa con los niños, sino a veces la situación está a la inversa.

Algunes professionals assenyalen que els programes no estan pensats des d'una lògica interseccional, malgrat les característiques diverses de la població destinatària.

[...] mi valoración particular... que no se tiene en cuenta la perspectiva de género, como tampoco se tiene en cuenta, a grandes rasgos, eh, la discapacidad intelectual, como tampoco se tiene en cuenta el origen sociocultural.

Me llamó la atención que una de las preguntas que se lanzaban al grupo decía: «los homosexuales quieren ser mujeres». Claro, no es lo mismo el comportamiento homosexual en un centro de hombres, [...] que los comportamientos homosexuales en un centro de mujeres. Este ejemplo no tiene ningún sentido, pero ningún sentido; no se aguanta por ninguna parte. Este es el que, revisando los programas, me parece como el más escandaloso, que se llegue a esto hay que decirlo.

Consideren, a més, que estan dissenyats des d'una perspectiva poc aterrada a la realitat penitenciària. En aquest sentit, els descriuen com a academicistes, descontextualitzats i amb dinàmiques poc adaptades o, fins i tot, infantilitzants. Novament, això requereix un doble esforç d'adaptació per part dels professionals.

[Los programas] están pensados para para alumnos de ESO.

Está muy bonito y es mucho curro y lo han hecho muy bien desde un despacho, descontextualizado, académico; eso está genial para ir a una clase de universidad, ¿vale? Pero con unos señores de un Módulo 3 de Brians 1, que es lo que no se puede decir, pero que es un pozo. Tú no puedes ponerte a hacer según qué dinámicas.

[...] lo noto mucho en los ejemplos que ponen, en las dinámicas, los dilemas morales; yo no los hago; es que soy incapaz; los adapto.

Desde el programa se infantiliza, desde mi punto de vista, muchísimo. Para mí, en general todos [y en general con] muchas actividades.

Advoquen així per a la creació de continguts menys abstractes i més útils en lloc de tan conceptuals.

Es demasiado abstracto cuando son personas que no pueden pensar en esa globalidad. Necesitan concreción de pensamiento [...] Hoy por hoy, [muchas de las mujeres de] este centro no lo entienden. [...] Una mujer se pasa mirándote todo el santo día y, cuando le preguntas qué ha entendido, no te sabe decir. Entonces, claro, tienes que cambiar [...] con cosas muy concretas, muy específicas para que los entienda. [...] Factores de riesgo. Pregúntale qué son factores de riesgo. Mucha gente no lo sabe y podemos estar meses hablando de factores de riesgo.

¿Qué perseguimos? [...] ¿Que se aprendan el concepto de distorsión cognitiva? Evidentemente no, ese no es el objetivo. El objetivo es que entiendan [...] que su pareja, a lo mejor, les provoca una situación donde ellas no están muy bien.

En aquest sentit, creuen important reforçar el treball de creixement personal.

[Yo trabajaría más el] autocuidado a nivel de empoderamiento, porque una cosa que está muy clara es que las mujeres tienen la autoestima en el suelo, y yo trabajaría mucho esto; creo que es muy importante. Si tú no te quieres...

Aposta per la modularitat

Les professionals valoren positivament l'estructura dels programes i el nou disseny, amb una menor extensió que en el passat, i que faciliten el manteniment de la motivació en les internes.

Una cosa que creo que es positiva es que antiguamente los programas de tratamiento eran de un año; la persona se desmotiva escuchándote, y ahora es verdad que todos los programas se han hecho más cortos, de 21 a 23 sesiones, que también es perfecto porque es el tiempo para que la persona esté motivada, trabaje y se vaya, y no se pierda por el camino.

Yo creo que trabajar todo módulos a ellas también les gusta, ¿no? Que haya ese ese momento de descanso entre uno y otro y así, eso ha sido favorable. También que el que tenga más sesiones pues máximo sea dos meses y medio, que creo que es el de toxicomanías.

No obstant això, creuen que seria interessant que les internes no tinguessin l'obligatorietat de fer tot el programa, sinó únicament aquells mòduls que realment necessitessin. En aquest sentit, el psicoeducatiu de dones és el que consideren més llarg i menys necessari d'aplicar uniformement a totes.

El psicoeducativo de mujeres es larguísimo [...] y tienes, la parte de madre i *presó*, de emociones, de habilidades... y quizá no todas las internas necesitan hacer todo, porque hay la que no es madre y no quiere ser madre. ¿Y por qué tengo que aguantar el tostón aquí dos meses?

¿Modulares? Sí, eso sería muy interesante, porque hay quien tiene más habilidades sociales que yo y no necesita hacer el de habilidades sociales. Sobre todo, lo noto mucho en el de madre y *presó*. Había tenido una interna de «¿por qué tengo que hacer esto? Yo no soy madre ni lo voy a ser. ¿Por qué lo voy a hacer si no va conmigo?». El [Programa d'Intervenció Psicoeducativa amb Dones Privades de Llibertat es] muy extenso e iría mucho mejor hacerlo por bloques.

Aposta per perspectives participatives

En termes generals, les professionals consideren que en la seva pràctica pedagògica aposten per metodologies de tall participatiu, tot donant molta importància a les veus de les internes.

[Les hago hablar mucho], me he dado cuenta que cuando tú escribes [y] ellas apuntan al final [...] no van a aprender nada [...] Tú vas a cambiar porque tú te des cuenta que has de cambiar, no porque yo te lo diga 20 veces [...] Entonces, por más que yo escriba todo, y ellas apunten... si no te llega, no sirve de nada.

També valoren la rellevància de les metodologies vivencials, on es treballin les emocions i es doni més importància a l'aspecte corporal, encara que evidencien les dificultats que troben per poder fer-ho amb els programes actuals.

Lo que valoro negativamente es que es un contenido que es muy difícil liarlas, [que] entiendan que tenga que ser desde lo más vivencial. [Actualmente los programas son] demasiado teóricos, ejemplos demasiado abstractos y, bueno, bajemos a lo vivencial, bajemos a sus realidades.

[...] es trabajar básicamente desde su experiencia vital, desde ellas, desde donde están ellas.

Algunes comenten que les limitacions de l'enfocament cognitiu-conductual dels programes actuals se'ls ha fet més visible en assistir a sessions que treballaven més en profunditat aspectes emocionals o des de la corporeïtat.

[La] psicóloga del CAS, trabajaba desde lo más emocional, mucho, pero ¿ahora cómo te sientes? Dinámicas de tirarte por ahí por el suelo. [...] Y yo me reía mucho de ella, pero al final con las mujeres llegaba mucho más ella que nosotros desde la teoría, la distorsión cognitiva, la estructuración del pensamiento. Todos los programas, [trabajan] desde la teoría... reestructura del pensamiento... y podrás conseguir, aparte de un problema de base... y ahora lo entiende porque es muy abstracto. [...] Solo estamos tocando el pensamiento y yo creo que con las mujeres hay que tocar la emoción. Y, desde la emoción, pues puedes llegar mucho más. Con mujeres es evidente que

puede pasar. Yo soy psicólogo [...] cognitivo conductual, pero no solo es eso. [...] Yo creo que tiene que haber una parte emocional, que esto significa que hay que saber cómo hacerlo. Yo creo que todos los programas deben de tocar mucho más esto [...], o sea, te sientes la emoción, dinámica, [lo] corporal y ahí llegas.

En aquest sentit, es destaca com a element clau per a la motivació la qualitat del vincle que s'estableix amb la persona professional.

Para mí lo más importante es el vínculo con el profesional, lo más importante. Lo más importante y más allá del contenido.

Aquest vincle, no obstant això, no ve ja donat i és necessari un treball profund amb el grup per aconseguir-lo. Es considera que aquest element no és tingut prou en compte en alguns programes, que proposen activitats que requereixen confiança i cohesió de grup abans que el professional hagi pogut crear-les.

En el programa de toxicomanías, [por ejemplo,] una de las primeras actividades es hacer tu historia de vida, y se comparte. Yo nunca hago esto al principio porque es algo como muy íntimo y no tengo cohesión de grupo [...] Para mí está mal puesto; eso lo hago más al final, cuando ya hay una cohesión que creo que es otra cosa de los programas.

Altres recomanacions per a la millora en la implementació

La motivació de les internes és un element clau per a la seva participació i les professionals consideren que aquesta augmenta tant quan se les fa més participants del seu projecte com quan hi ha una bona implicació en la coordinació de l'equip de tractament; no obstant això, no s'aconsegueix amb totes.

[...] ves que ha habido una labor de picar piedra por parte de todo el equipo de que las van haciendo partícipes. Aun así, insisto, hay muchas internas que se pierden por el camino. Sigue habiendo un número considerable de internas que se mueven por otro camino.

Consideren que la co-presència de dos professionals en la implementació dels programes permet detectar problemàtiques que van sorgint i fer un seguiment més adequat:

[...] no concebía la intervención con un solo profesional, porque yo además venía de hacer intervención, en mi caso, combinadas; éramos dos, lo teníamos clarísimo. Es que para mí es mucho más rico [...] porque detectas mucho más estas cosas, compartes y, bueno, veo que está dando resolución absoluta [...] Y conseguiré que seáis de dos disciplinas diferentes, pero eso también iré trabajando.

Consideren que les sessions diàries poden atabalar les internes i proposen realitzar un màxim de tres sessions setmanals que permeten donar continuïtat tot mantenint la motivació.

[...] tenemos un problema, que es el de la motivación [...] motivación, compromiso, constancia en la asistencia: cuesta muchísimo. [...] Igual te empiezan siete el programa y con suerte lo acaban dos, [...] entonces lo que se ideó era intentar no agobiarlas con sesiones toda la semana, pero sí hacemos tres sesiones a la semana para que haya una continuidad.

Un altre dels elements que destaquen és la necessitat de la interdisciplinarietat i les potencialitats de treballar coordinadament entre equips (p. ex., equips de tractament/equips mèdics) per a una implementació més rica dels programes.

Entonces el socioeducativo de vida saludable, pues yo creo que en el tiempo que llevo aquí [...] lo hemos hecho de forma muy puntual. Por ejemplo, [con] servicios médicos aquí, lo vamos haciendo y cada vez más, [...] También es la voluntad, las ganas, la fe [con la] que todos trabajamos. O sea, el objeto de intervención y perdón, por decirlo así, ¿no? Es el mismo. [...] O sea, eso lo tenemos muy claro, la interdisciplinariedad.

Por ejemplo, uno de mis objetivos cuando llegué aquí [y que no] he conseguido todavía es que trabajadores sociales y juristas también hagan sesiones de los programas, porque un programa *preparant la vida en comunitat*, un trabajador social [o un jurista tienen] que poder intervenir en ese programa. No [en términos] terapéuticos, [...] pero de alguna manera [es] la necesidad que detectamos.

En la mateixa línia de la interdisciplinarietat, les professionals valoren de manera positiva les relacions amb l'escola, en contrast amb les opinions expressades al respecte per les mestres:

La escuela ahora depende de Educación [...] La coordinación se establece entre la directora docente y la directora de centro [...] Es una relación fluida.

Finalment, les entitats externes poden ser un element important en els processos de tractament, especialment quan són expertes en determinats temes en els quals les professionals no ho són.

Por ejemplo, ahora tenemos una profesional de una entidad externa que hace sesiones de *mindfulness*. Bueno, ¿pues qué hacemos? Pues dentro del programa de gestión emocional, como hay algunas sesiones que tienen que ver con relajación, pues mira, por qué no [la incorporamos en] es esa sesión...

[Actualmente, la experta de *mindfulness*] participa como profesional con nosotros y, [como] estamos en un módulo que cuesta mucho motivar y tal, [...] a lo mejor a partir un poco de la participación de esta profesional experta en *mindfulness* en el programa, pues se puede tirar y tener un grupo para que ella haga su actividad de *mindfulness* propiamente, no necesariamente asociada al programa.

[Cuando] viene una entidad externa que trabaja aspectos de relación, la hacíamos participar en la medida posible en algunas sesiones del programa de tóxicos o desde educación en prevención del consumo.

No obstant això, cal millorar el diàleg entre les professionals internes i externes perquè no es generin friccions com la percebuda per aquesta professional:

[En ocasiones, vienen] personas de una entidad a hacer algo específico y que los profesionales del centro sean mucho más expertos, tengan mucho más conocimiento sobre esta materia. [...] A veces estas entidades que vienen son muy opacas con nosotros, [...] es decir, nosotros traspasamos información, hoy está interna tal... vigila. Pero ellos no nos traspasan a nosotros, oye, pues yo he notado esto de esta interna. [...] Es como que tiene una confidencialidad con las internas y entonces a nosotros nos no nos traspasa. Una vez que una actividad, igual que yo, ayudé a una una profesional que venía de fuera a coger a internas; [...] las puse yo en mi grupo, fui yo a entrar al grupo y me dijo la profesional: «no, no, tú no entras. Es que esto es privado...» Me quedé... Dije «cómo que esto es privado».

5.3. Les necessitats de les internes en veu (i cos) propi

En tractar-se d'un taller, no té molt sentit extreure cites directes dels debats, que han estat molt fructuosos i contextualitzats. Preferim presentar aquí les anàlisis dels materials produïts durant les sessions i, en el pròxim capítol, la sistematització de les recomanacions que hem anat construint al final de cada sessió a Brians 1 (algunes de les indicacions estan recollides en *post-its* en els murals) i en la última sessió a Wad Ras.

S'ha de tenir present que el nombre de participants s'ha mantingut gairebé constant en les sessions de Brians 1, mentre que ha tingut una variabilitat molt més alta a Wad Ras, on, si bé hi ha hagut un nucli d'unes deu persones que han vingut de manera constant, altres han anat entrant i sortint depenent del dia, algunes perquè treballaven; altres perquè estaven malaltes, i altres perquè sortien de la presó.

Tanmateix, volem agrair a totes la seva participació i, com a petit homenatge, compartir una de les fotos que ens hem fet amb aquelles internes que ens han donat permís de difusió d'imatges (Annex IV).

5.3.1. Relacions interpersonals i comunitàries

L'exercici de fotolicitació ha funcionat molt bé (Annex V). En el cas de Wad Ras a ser moltes les internes, més d'una ha escollit la mateixa imatge, associant-li a vegades sentits diferents.

Les lògiques usades per a la selecció de fotografies que evoquessin les seves relacions han estat ben diferents però, en general, gairebé totes han expressat els seus sentiments al voltant de la distància amb els éssers estimats, la gratitud per les relacions construïdes a la presó o les expectatives de cara a vincles a establir fora dels murs.

Les relacions més esmentades són amb les filles i els fills considerats com els propis reis i reines, els amors de la pròpia vida, les i els que més es troben a faltar. Una d'elles escriu al respecte: «Fuiste el dolor más hermoso, la cicatriz de la que estoy más orgullosa mostrar y el amor que nunca se va a acabar». Totes es mostren orgulloses, i algunes, neguitoses, per no poder veure'ls més

sovint, per no poder estar amb ells. Una de les internes ens explica que s'ha barallat amb les seves filles, ja adultes, que no entenen com pot haver comès un delicte. Un altra està desesperada perquè li han denegat un vis-a-vis amb les seves criatures, i les companyes li fan costat.

Les parelles o els marits són també esmentats amb freqüència i nostàlgia. Específicament, una de les participants es commou en llegir el seu text, que recita:

Echo de menos estar junto a ti, mi amor. Pero nadie nos puede quitar nunca estos sentimientos más fuertes y todo lo vivido. Hemos pasado de todo: bueno y malo, dentro de prisión y fuera. Sé que lo que estoy pasando aquí dentro lo vives conmigo. Te amo.

Les companyes li fan costat mentre ens comenten que el seu marit ha mort, fa poc temps, en una altra presó.

Els altres familiars que es mencionen són una àvia i el record d'una mare, que apareixen relacionades a imatges tradicionals i concorden amb la selecció de les dones, majoritàriament migrades o de grups ètnics minoritzats, que han volgut recordar les pròpies tradicions, les arrels culturals i familiars, l'espiritualitat o elements culturals més quotidians, com ara un plat típic de la pròpia terra.

Les llars i els entorns de vida també apareixen com importants per les internes en el pla relacional. Algunes en fan referència associant-los a la família, els fills o les amistats. D'altres mencionen el barri com lloc de socialització i relacions fortes. Una menciona la presó com l'espai que representa el seu present. Finalment, en dos casos, es parla de la llar desitjada, nova, aquella que voldrien tenir en sortir de la presó, i que es configura com un espai per enllestir noves amistats i relacions que les acompanyin cap a una vida millor.

Les relacions, per algunes, fan sorgir explícitament emocions positives, com ara amor, felicitat, pau, introspecció, tranquil·litat, i escullen fotos que associen a aquests sentiments. Una altra, de manera més intimista, recorda la importància de poder seguir jugant i de no perdre la nena interior.

En tres casos, són les amistats les relacions que s'han privilegiat, tot parlant d'igualtat (amb una imatge de joves juntes), de valoració de la veritable amistat o de recuperar la capacitat de fer amigues. De fet, una de les participants al taller ens explica la seva història de sobrevivent de violència masclista i detalla com és ara, a la presó, quan per primera vegada té amigues i ha après el valor d'aquesta relació. De manera similar, una noia de dinou anys ens sorprèn i ens deixa sense paraules en compartir-nos que és a la presó, amb les companyes de detenció, on per la primera vegada a la seva vida ha sentit que té una família.

Tots els elements destacats per mestres i professionals sobre les particularitats de les dones a la presó queden confirmats en aquesta pràctica. Les múltiples experiències de violències vívides per gran part de les internes; la gran importància de les relacions; el fort vincle amb les famílies, de les quals continuen sentint-se responsables; la necessitat de compartir emocions i experiències; la facilitat d'empatitzar les unes amb les altres i fer-se costat; l'anhel de crear xarxes i vincles positius, i l'obertura a començar a fer-ho ja en els espais de la presó.

5.3.2. El cos i la salut

En el cas de Wad Ras, l'espai ens ha constret a l'hora de fer el treball, ja que era força reduït i atapeït, així que resultava molt sorollós i era difícil compartir colors. Això ha portat que moltes de les participants hagin realitzat treballs monocolors, reduint la possibilitat de visibilitzar les diferències entre unes i altres emocions.

A Brians 1, en canvi, l'aula (l'única on hi ha un ventilador que funciona, un element de primera necessitat per la calor de l'estiu) era massa gran per afavorir la intimitat. Contemporàniament, la megafonia ubicada just fora de la porta emetia constantment un so força insuportable i uns missatges gairebé indesxifrables: un soroll molt invasiu que irrompia tot el temps en l'espai i que només elles encertaven a desxifrar, però que segurament té efectes en el seu cos.

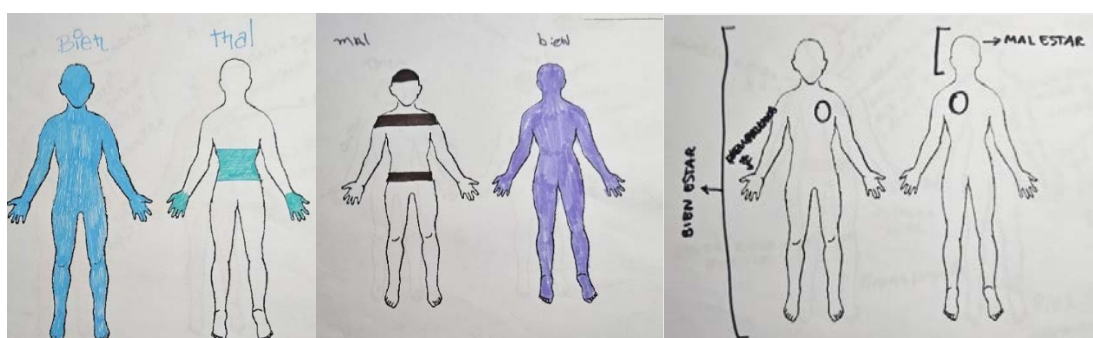
Tanmateix, en ambdós casos, la predisposició a compartir i l'atmosfera que hem anat creant ha estat realment bona, i les internes, en lloc de queixar-se, es mostraven divertides, entretingudes i interessades en el treball proposat.

Mapes individuals, Wad Ras

Un dels elements dignes de destacar és que, si bé havíem comentat que en el full estava representada una silueta d'un cos per davant i per darrere, i els demanàvem d'identificar en tots dos costats tant els dolors i les emocions negatives com les positives i la sensació de benestar, gairebé totes han optat per utilitzar una de les dues siluetes per a les experiències positives i l'altra per a les negatives. Creiem que aquest element representa la dificultat d'experimentar els matisos emocionals i la tendència de les dones empresonades a moure's més aviat d'un estat de malestar a un de benestar generalitzat.

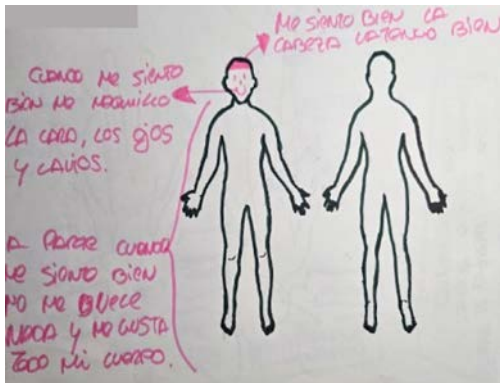
Algunes de les representacions individuals, de fet, corroboren aquesta dificultat per identificar la corporeïtzació de les emocions. En particular, en la Imatge 1, veiem diversos exemples en els quals el benestar s'identifica com associat a tot el cos, mentre que el malestar (sense detallar massa) es col·loca en un espai circumscribit.

Imatge 1. Dificultats per a la identificació de emocions en el cos

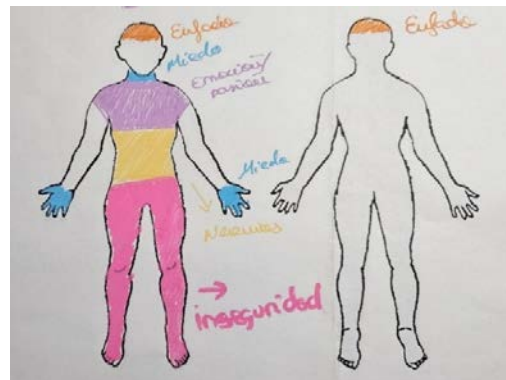

De manera similar, en la Imatge 2 es menciona una corporeïtzació generalitzada de benestar, encara que s'identifiquen algunes parts del cos com particularment rellevants: la cara, els ulls i els llavis.

Imatge 2. Generalització del benestar

Imatge 3. Generalització del malestar

D'una manera especular, en la Imatge 3 la interna ha acolorit tot el cos de diferents colors, tot representant gairebé exclusivament elements de malestar, encara que amb una associació més detallada que en els casos anteriors entre les emocions i les diferents parts del cos.

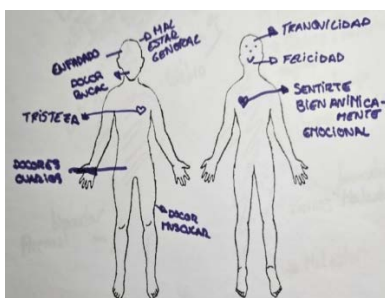
Amb un patró d'identificacions similar, a la Imatge 4, tant en relació a les emocions positives com a les negatives, s'insisteix en la vessant generalitzada del malestar i, a part de l'estómac, que és identificat com més significatiu per al malestar, les altres parts són identificades per emocions dels dos tipus.

Imatge 4. Benestar i malestar en les mateixes parts del cos

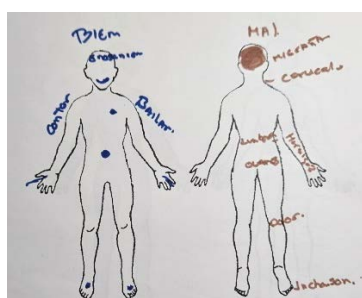

En tres materials trobem una millor capacitat de localitzar el malestar que no pas el benestar. La imatge 5 és paradigmàtic en aquest sentit.

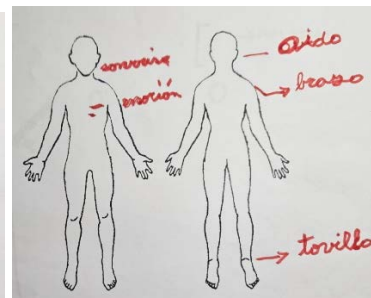
Imatge 5.

Imatge 6.

Imatge 7.

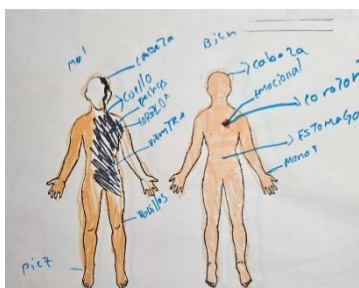

A la Imatge 6, el benestar es relaciona amb accions externes com ara ballar i cantar, mentre que el malestar troba lloc al cos com manifestacions com la inflor de turmell, la lumbàlgia, etc. Acaba aquesta trilogia, amb un major detall en la col·locació dels sentiments en la pròpia figura (Imatge 7).

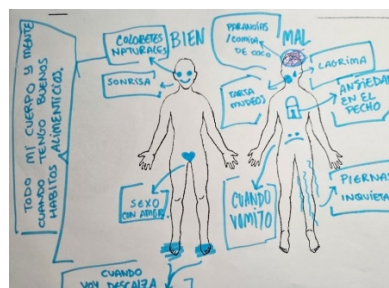
Finalment, hi ha tres persones que mostren una autoconsciència corporal i emocional força més elevada. En totes aquestes representacions, les emocions o els sentiments, tant positius com negatius, s'associen a parts específiques del cos, com en la Imatge 8; a algunes manifestacions específiques localitzades, com ara plorar, vomitar, quequejar, somriure, com en la Imatge 9, o explicant en detall en què algunes parts del cos tenen de fer-te sentir una o altra emocions, com en la Imatge 10.

Autoconsciència emocional i corporal amplia

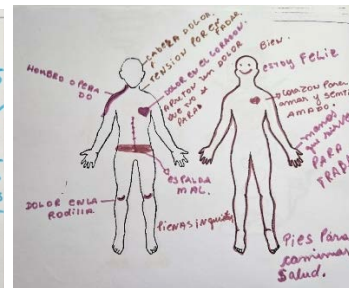
Imatge 8

Imatge 9

Imatge 10

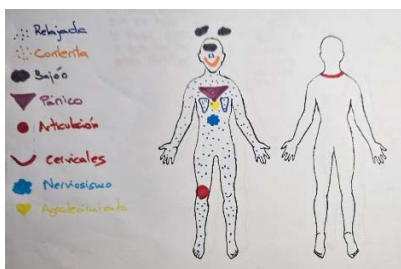
Per concloure l'anàlisi d'aquesta primera part del taller, podem veure que hi ha una certa dificultat a contactar amb el propi cos, encara que l'interès del treball fa pensar que les internes traurien profit de treballs com aquest realitzat si poguessin dedicar-los més temps.

Mapes individuals, Brians 1

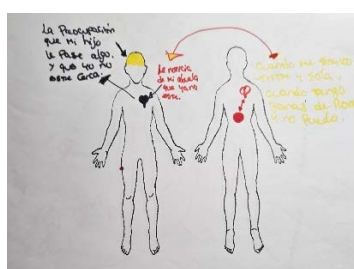
En el cas de Brians 1, ens va cridar l'atenció que marquessin emocions per fora dels propis cossos.

Per exemple, una de les participants va dibuixar una sèrie de núvols al voltant del cap (Imatge 11). Una altra va escriure la preocupació pels seus fills (Imatge 12). I una altra va dibuixar la casa i els vincles familiars (Imatge 13).

Imatge 11

Imatge 12.

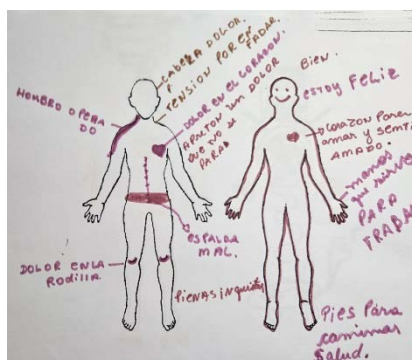

Imatge 13.

Tots aquest elements ens indiquen la importància de les relacions, els vincles i les famílies en les dones detingudes, i ens mostren que la salut per elles no és simplement una qüestió personal, sinó que implica el benestar de tot el seu entorn. Finalment, com a Wad Ras, la persona que ha identificat més elements corporals associats al benestar i al malestar ho ha fet considerant una part de la silueta com allò positiu i l'altra com allò negatiu (Imatge 14).

Imatge 14. Negatiu i positiu utilitzant les dues siluetes

Mapa col·lectiu, Wad Ras

Ha estat molt fàcil trobar voluntàries que fessin de model de la silueta, i val a dir que la dinàmica de preparació del material ha permès augmentar la complicitat entre elles.

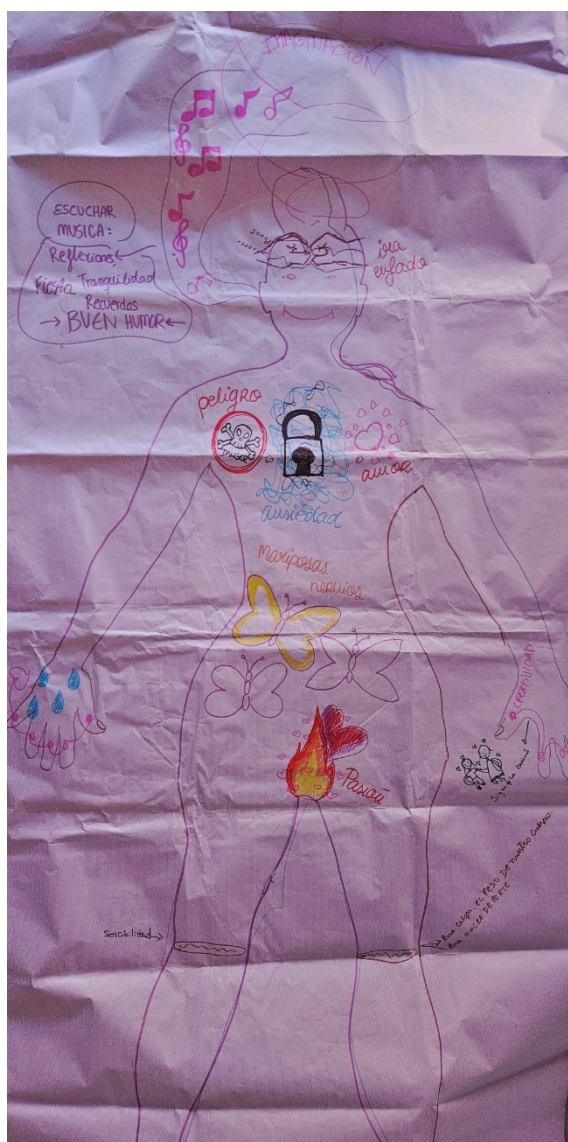
En el cas de Wad Ras, hem realitzat dues siluetes per permetre una millor participació de tothom. Novament, l'espai ens ha impedit una certa mobilitat i una intimitat que hauria permès un millor aprofundiment. Els productes d'aquest treball col·lectiu estan recollits en les Imatges 14 i 15.

Com es pot notar en aquests murals col·lectius, a través de l'intercanvi entre elles, però també dels estímuls de les facilitadores, les internes han pogut identificar amb major detall les relacions entre els estats emocionals i el cos.

El cap es un dels espais on, en tots dos casos, s'han identificat més elements negatius, com ara la tristor, l'empipament i les migranyes, però també positius, per la relació que manté amb el cos i que porta a un equilibri que deriva en benestar general. La cura de la cara (a través del maquillatge) ha estat llegida com a representació de l'autocura, element identificat com important per al benestar, especialment en contextos de privació de llibertat.

En una línia semblant, la boca, amb què es pot cantar –element que entronca amb la música– i somriure, ha estat significada com a font de serenor i alegria. El plaer i la passió s'han associat als òrgans sexuals (primaris i secundaris), encara que els pits han estat assenyalats també com a positius en relació a la lactància. En les dues representacions, el pit s'ha associat amb el cor, l'amor i el benestar, però en (1) s'ha remarcat molt clarament com aquest també representa un perill i, a més a més, s'ha escollit aquesta àrea com la zona en què se situa l'ansietat, que en el dos *bodymaps* ha estat associada també amb la suor de les mans. Mans que, d'altra banda, s'han identificat amb el poder creatiu i amb l'amor, perquè son l'instrument per tocar i transmetre emocions. Las cames, a (2), han estat relacionades amb les relacions, la família, les amigues, que d'acord amb (1), en el genoll representen també la sensibilitat i la força de sostenir el pes del cos. Finalment, la part central del cos ha estat relacionada amb una situació de nervis i identificada amb la sensació de papallones a l'estómac.

Imatge 14. Wad Ras I

Imatge 15. Wad Ras II

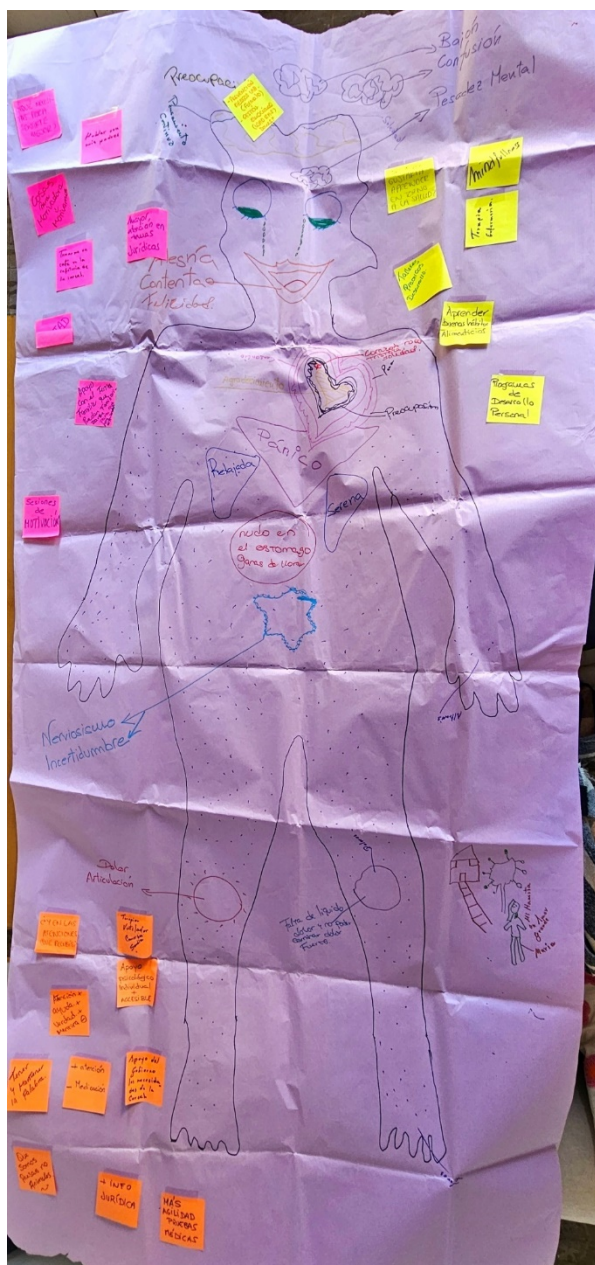

Com a conclusió d'aquest treball col·lectiu, cal destacar la riquesa de les emocions detectades, que ha estat més alta que en els cas de les individuals i, sobretot, cal remarcar que l'exercici ha facilitat una comunicació molt interessant entre les internes, que han arribat a empatitzar les unes amb les altres i a comprendre sensacions i vivències diferents de les pròpies. Hem vist, d'altra banda, la importància de facilitar espais i serveis per a la cura integral del cos i dinàmiques perquè les internes que tenen més desconexió o menys estima pel propi cos puguin (re)connectar amb ell.

Mapa col·lectiu, Brians 1

A l'hora de fer el mapa comú, les internes van intentar recollir tot el que hi havia als mapes individuals més que repensar col·lectivament una nova representació; l'exercici ha estat molt útil tanmateix per reflexionar sobre les pors, l'angoixa, les preocupacions i alguns malestars físics (Imatge 16).

Imatge 16. Mapa col·lectiu Brians

Com es pot apreciar en la imatge, gran part de les corporeïtzacions han estat situades, o bé al cap, o bé en el centre del cos, a excepció del dolor als genolls. A més a més, s'hi han representat una casa i un arbre d'alvocat (present en el pati familiar d'una de les internes migrades) per fora de la figura, amb una connexió que ens han explicat i que ens recorda que la salut ha de tenir una perspectiva integral, o sigui, que no som només cossos, sinó que habitem en un món complex.

A la part alta de la figura, les emocions negatives i positives no es barregen. Així doncs, la confusió i la pesadesa hi són representades a través d'elements externs que pesen sobre el cap. Les llàgrimes expressen tristor i surten dels ulls, mentre que la boca representa l'alegria i la felicitat.

En canvi, al centre del cos apareixen sensacions contrastants, totes ben juntes. En el cor es condensen la tristor, el trencament, la soledat i el cansament, però també un gran espai per a l'agraïment. Poc més avall del pit i just per sobre de

l'estómac, el pànic està gairebé rodejat per la serenor i la relaxació. El nus a l'estomac està associat a les ganes de plorar i, poc més avall, una cadena amb forma d'estrella representa la incertesa i els nervis.

En el debat, les participants han insistit molt en la falta de claredat al voltant de les seves situacions penals, cosa que relacionaven notòriament amb els problemes de salut mental.

5.3.3. Formació i reinserció laboral

Passat

Moltes de les dones van decidir parlar del seu passat, tot esmentant alguns del treballs realitzats, entre altres: auxiliar geriàtrica, ajuda a domicili, infermera, neteja, caixera, dependenta, hostaleria, cangur, cambrera, etc. Alguna d'elles m'ha explicat la varietat o la precarietat. Altres també han fet referència a les formacions rebudes.

N'hi ha que han recordat les càrrega relacionades amb el passat, com ara els deutes i les obligacions (freqüentment relacionades amb marits insolvents).

En general, ens han parlat d'un passat ple d'incertesa i amb una gran precarietat laboral, formacions extemporànies, importants càrregues familiars, elements que concorden amb el perfil de les dones empresonades, on hi són sobrerrepresentats els col·lectius amb vulnerabilitats.

En contra de la tendència general, dues internes han mencionat element positius com ara la perseverança i la satisfacció personal, tot insistint en la necessitat d'avaluar-se positivament i mirar els esforços fets en el passat per poder elevar la pròpia autoestima.

Present

Les dones de Wad Ras, que estan en presó preventiva, han escollit descripcions que fan referència a la il·lusió que tenen per seguir aprenent i com aquest procés és també una distracció en el context de les presons. Fins i tot una de elles ha esmentat com a paraula clau «*esperanza*», i una altra ha

mencionat favorablement el seu treball a la presó. Encara una altra, entrada recentment a la presó, menciona el no-res que indica la seva sensació de buit en no haver pogut tenir accés encara a formacions específiques ni a treball. Una dona migrada denuncia com el seu present es redueix a la cerca de la consecució de papers i que no pot pensar en el futur sense haver-los aconseguit; es troba, doncs, en uns llimbs d'incertesa.

En el debat, moltes s'han queixat de les poques formacions ofertes, feminitzades i dirigides tan sols a la possibilitat de tenir treball precaris; del seus continguts poc atractius; de la dificultat de compaginar estudi i treball a la presó, i de la falta d'acompanyament per la recerca del treball fora dels murs. En relació a les feines a la presó, un dels elements de què més s'han queixat és que no n'hi ha per totes i moltes s'han d'esperar en una cua sense entendre completament els criteris d'assignació.

Entre les dones amb condemna, a Brians 1 la referència més comuna ha estat explícitament i des del principi a una situació percebuda d'explotació laboral, amb nòmines que no passaven dels 100 euros al mes. Van explicar, a més a més, el que feien a presó en termes de formacions i van trobar que l'oferta era molt limitada i que no els permetia preparar-se per tenir sortides laborals en un futur.

Com a element a tenir molt en compte, una de les participants ha explicitat que tant l'èxit en la formació com la possibilitat de tenir un treball són vistos com a reptes personals necessaris per sentir que una té valor. En el debat va aflorar que aquesta sensació és molt compartida, ja que les internes havien estat poc valorades en la seva vida. Fins i tot, algunes mencionen que, en moltes de les activitats curriculars que realitzen a la presó, encara tenen aquesta sensació. De fet, es mostren súper agraïdes amb nosaltres per escoltar-les i tractar-les com persones, i permetre un creixement a partir del reconeixement de la seva experiència, en lloc de donar-los informacions amb paraules complicades que les empetteixen o tractar-les com si fossin nenes per no tenir una formació reglada i un vocabulari elevat.

Futur

Moltes esperen tenir un futur laboral que els doni estabilitat i diners, però poques identifiquen l'àrea en què voldrien ser empleades. Els és difícil imaginar perspectives reals que les puguin treure de la situació d'inestabilitat i precarietat en què han viscut fins al moment. La cobejada estabilitat s'associa amb freqüència a un desig d'estar en família, per qui la té i està contenta amb ella, i com un salt al buit, per les que no tenen relacions solides. La més jove del grup veu amb pànic la sortida de la presó, que identifica amb una vida sense cap estabilitat ja que no té llar (vivia al carrer o en ocupacions extemporànies), està sense parella (el seu company, menor d'edat, estarà probablement un llarg temps en institucions) i sense família (no ha conegut els seus progenitors). Menciona que li agradaria seguir estudiant i tenir amigues que la recolzin, com passa a la presó, i que pensar de perdre aquests contactes li fa molt de mal.

Dues de les internes tenen plans de futur molt més ambiciosos, i una comenta que li agradaria ser una nòmada digital, mentre que l'altra aspira a ser mèdica forense o enginyera aeronàutica. No tenen un pla específic per aconseguir-ho, però es mostren determinades a fer-ho i acostumades a lluitar amb la vida per aconseguir allò que volen.

En general, però, hi ha una certa por a enfrontar-se novament a la vida laboral, a haver-se de guanyar la vida i sostenir-se econòmicament. També van expressar la dificultat de tenir vincles de suport mutu. Els murals poden consultar-se en l'annex VI

5.3.4. La metodologia participativa en pràctica

Com a primer element, cal destacar que considerem que els temps assignats per fer les activitats no han estat els desitjats. Un treball participatiu que dona importància a la creació de grup i pretén estimular aprenentatges significatius necessita d'espai per fer activitats d'acollida, centrals i de tancament en cada sessió. Desafortunadament, ens hem vist obligades a reduir molt les activitats d'inici i de tancament. Encara que n'hem realitzat algunes en cada sessió, han hagut de fer-se massa de pressa. Considerem que aquesta limitació ens ha suposat una dificultat a l'hora d'atendre adequadament totes les persones que

han passat per la formació i, per tant, ha influenciat el fet que algunes es quedessin a tan sols una de les sessions.

D'altra banda, a Wad Ras, on les dones eren moltes més, el poc temps impedia deixar prou espai perquè totes les dones poguessin esplaiar-se el temps necessari i escoltar-les com es mereixien. L'activitat del *bodymap* és la que més s'ha vist ressentida per aquestes limitacions espai-temporals, atès que s'hi requeria d'una major concentració per entrar en contacte amb el propi cos, especialment per les que tenien més desconexions amb el mateix. El soroll persistent que venia des de fora ha estat un altre element disruptor que ha impedit una reflexivitat més fina.

Els límits físics també han estat importants. L'espai de Wad Ras a penes permetia moure's, amb la qual cosa el treball holístic que preteníem realitzar s'ha vist limitat. Considerem que la mobilitat és extremadament necessària per a les internes que estan en situacions de constricció física i emocional i que, amb el moviment, poden obrir-se i relaxar-se.

La copresència de dues formadores ha estat, d'altra banda, fonamental per atendre les diferents sensibilitats, i ha evitat que el treball s'hagués d'interrompre completament per l'estat emocional d'una o una altra interna. En particular, un dels dies, una de les dones va aparèixer molt alterada; s'havia autolesionat poques hores abans i clamava desesperadament atenció individualitzada, tot arribant a simular que també podria tornar a autolesionar-se. La copresència va permetre atendre-la sense transformar-la en la protagonista dolenta que rebenta la sessió.

Hem de destacar, per un altre costat, que un dels elements principals que ha permès que, malgrat totes aquestes dificultats, les sessions funcionessin prou bé ha estat l'òptima disponibilitat, interès i empatia de la major part de les participants. Estaven àvides de poder-se expressar-se i ser escoltades. Tant és així que a Wad Ras diferents dones que no hi havien participat perquè no pertanyien al grup assignat es van apropar al taller i van demanar la possibilitat de participar-hi. Creiem que la proximitat que hem mostrat des de bon

començament, amb un llenguatge col·loquial i relaxat i amb respecte per les idiosincràsies de cada una, ha estat facilitador en aquest sentit.

Respecte a les dinàmiques, hi ha alguns elements que creiem es podrien millorar (a part dels estructurals ja mencionats anteriorment).

Per una banda, en la pràctica de fotolicitació, en no tenir un diagnòstic previ, ha estat complicat seleccionar les imatges més apropiades a proposar per abordar les relacions dins de la presó. Hauria estat molt millor poder començar la pràctica amb imatges escollides prèviament per elles mateixes. També seria interessant, de cara al futur, fer un treball de selecció d'imatges amb les internes per poder crear un joc de «cartes representatives» a utilitzar a la dinàmica.

Abans de la realització dels *bodymaps* individuals, estaria bé disposar d'un temps per fer una pràctica de relaxació autoreflexiva que permeti a les internes entrar en contacte més directament amb el seus cossos. També fora bo disposar d'una quantitat superior de retoladors perquè es pugui identificar amb colors diferents les emocions i les sensacions en el cos. Finalment, abans del *bodymap* col·lectiu seria molt important dedicar més temps a que les internes puguin posar-se d'acord sobre el que volen dibuixar. De fet, aquesta activitat hauria de realitzar-se amb temps molt més llargs i, potser, fins i tot repetir-se en diferents ocasions per veure com es mouen i com augmenta la capacitat de detecció de les emocions.

Finalment, l'activitat de les xarxes semàntiques no ha funcionat com havíem imaginat. La idea d'identificar conceptes i relacionar-los per construir significats col·lectivament era probablement massa abstracta per a les internes (especialment atès el reduït temps de què disposàvem). Aquest resultat ens mostra la importància de situar bé les activitats i pensar-les des d'una lògica de concreció clara.

L'experiència en la conducció de grup de les investigadores ha permès que, en les dues ocasions, es reconduís l'activitat d'una manera constructiva i es pugués treure profit igualment de la mateixa. Aquest és un altre element d'aprenentatge: la necessitat que les persones que portin el treball formatiu

participatiu vivencial tinguin un bon bagatge d'experiència de gestió de grup, així com la capacitat de donar una primera atenció individualitzada quan sigui necessari.

5.4. Resultats entrevistes a entitats

Estructures i relacions entre entitat i institució

Les relacions entre les entitats i les institucions penitenciàries varien, i elements com el model de presó resulten determinants en com s'enfoquen les relacions cap al exterior.

Nosotras notamos diferencias según el centro; por ejemplo, en Brians 1, donde las mujeres están ya penadas, están cumpliendo condena, es muy diferente de Wad Ras; las dinámicas son diferentes, mucho más estrictas, y nos ha costado mucho más que el centro acepte este proyecto como una actividad más. [...] Entiendo que es la realidad del centro; hay muchísimo movimiento de mujeres [...] Te encuentras con mujeres que han entrado para cumplir una condena muy pequeña [que] están dos semanas y se van, [y otras] que a lo mejor llevan un año esperando a que les salga la sentencia. [...] Desde la dirección del centro son más cuadrículados, cuesta más... pero [...] han cambiado profesionales y nunca ha habido ningún problema; funcionamos muy bien.

Lo que vemos es que cada director [o] directora hace lo que le da la gana y no tanto lo que debería.

Moltes vegades, el problema és que el treball de les entitats no és reconegut com una aportació professional important que podria aportar informacions valuoses per a l'atenció a les internes:

[...] ya está bien del asistencialismo para la persona privada de libertad y el asistencialismo para las entidades; somos igual de profesionales y he entrado a centros penitenciarios donde: «ah, mira, deja pasar un momento y da el pase que viene esta chica que viene a hacer un voluntariado». Mira, yo soy una profesional como la copa de un pino; tengo mis formaciones; tengo mis carreras; tengo mi máster, porque creo en la justicia restaurativa y no punitiva.

A veces he pensado, ¿por qué no formar parte de ese equipo de tratamiento? La entidad, que está con 1.000 ojos puestos, que está viendo 25.000 cosas que a lo mejor pues no se puede ver desde el Centro Penitenciario porque están sobrecargados, porque no dan a abasto... Un equipo bellísimo de profesionales, pero es que no dan abasto. Pues igual a lo mejor sí que podríamos tener un poquito más de voz; no digo de voto, sino de voz [ser escuchadas por los equipos de tratamiento].

Remarquen la necessitat de tenir una comunicació clara, tant amb el centre com amb les internes, per facilitar l'assistència i el compromís.

Preferimos cerrar muy bien el calendario y tenerlo muy claro, tanto el centro como nosotros, para que las mujeres sepan que ese día esa persona o esa profesional [va] a hacer el taller, porque, si no, pasa que esta semana no puedo porque tengo no sé qué [...] y al final las mujeres se acaban desenganchando.

Necesitamos compartir con otras entidades, porque no conocemos el resto de la realidad; nadie nos explica nada; no hay reuniones de coordinación, o sea, Wad Ras funciona en un aquí te pillo aquí te mato. Coordinación de pasillo, que yo le digo [...] Como entidad externa, debería tener un marco; no debería estar identificando todo esto, ni buscando los recursos, ni rompiéndome la cabeza; debería dar un servicio claro, un encargo concreto.

A més a més, consideren que el fet que les entitats siguin reconegudes per les dones facilita que aquestes s'impliquin en les formacions o activitats que ofereixin.

Yo creo que lo principal es que te reconozcan como un agente válido dentro de esa área. [...] Se escucha: vengo de [nombre de la entidad]. Eso le da una cierta validez a nuestro trabajo.

Tot i això, critiquen que el seu treball es fa pesat perquè estan sotmeses a la lògica de les subvencions, que precaritza el treball i fa perdre moltes energies que es podrien dedicar a l'atenció i el seguiment de les dones.

A la gente se la reconoce cuando se le paga. Aparte de darle la palmadita en la espalda...

O sea, tú me has hecho un encargo y me dices que me presente a subvención, [que] son concurrencia competitiva. Tú no me puedes [decir] «presenta este proyecto a esta convocatoria de subvenciones y yo te lo doy, porque es la única manera que tengo de financiarte, de que me cubras esta necesidad» [...] Hay entidades externas que llevan diez años en el bucle de la subvención.

Romper un poco esta lógica de la subvención constante, de tener que estar todo el rato detrás de las subvenciones y que hubiese como un dinero destinado precisamente para... Bueno, además, que ya se ve que hay una trayectoria.

A ver, lo que pasa es que nosotros postulamos a una subvención, pero [...] no debería ser una subvención [...] Entonces inicialmente nos plantearon que muchos de los proyectos estables pasarían a ser como licitaciones, pero eso significa que nosotros tenemos que tener unas capacidades para poder entrar en una licitación.

Me encantaría tener una persona contratada que lleve todo lo que es la comunidad de ex alumnas [y] ex trabajadoras de la entidad, [...] Eso sería maravilloso, pero, por desgracia, también las entidades estamos tan atadas, económicamente hablando... A convocatorias más bien justas, subvenciones... que te llega cuando te llega el dinero.

Les limitacions econòmiques, però, són encara més evidents per a les preses que tenen, pels treballs desenvolupats en les presons, sots que estan per sota del mínim interprofessional, cosa que les entitats consideren que és corresponsabilitat del CIRE, organisme que té mala fama dins de les entitats del tercer sector per múltiples raons.

[...] se oyen siempre muchísimas quejas; [...] el otro día estamos teniendo reunión, y alguien preguntó, pero ¿algunos de vosotros habéis escuchado hablar bien del CIRE alguna vez en todos estos años? Nadie.

Las retribuciones, eso es explotación.

[Hay] mucha entidad del tercer sector que se queja de la competencia desleal del CIRE.

Aquesta discriminació es reproduïx també a nivell d'espai. De fet, en les presons on hi ha mòduls de dones, elles són relegades a espais anecdòtics.

[...] cuando tú tienes modulitos pequeños dentro de prisiones totalmente masculinizadas, [...] no tienes metros cuadrados; no puedes hacer aulas formativas; no puedes trabajar la digitalización; no haces un entrenamiento desde los primeros momentos de ingreso penitenciario.

La disconformitat de les entitats és clara també cap al funcionament que està tenint la Taula de Participació Social (TPS) en el marc del *Programa Marc del Model de Participació i Convivència* dels centres penitenciaris de Catalunya. La descriuen com una bona iniciativa que s'ha transformat en un formalisme amb pocs efectes pràctics i requereix la implicació voluntària de les entitats.

Todo el mundo habla muy mal de la TPS, pero muy mal en el sentido de que ha sido un ente que surgió como una buena iniciativa, pero [ha sido] secuestrada un poco por la administración.

[Existe la] TPS de primer nivel, de segundo nivel y de tercer nivel. [Los centros penitenciarios nos convocan;] entonces estamos ahí dos o tres horas, más o menos. [...] Esto pasa una vez cada año [la institución nos invita por] cortesía.

La llunyana localització dels centres penitenciaris dels nuclis urbans és també indicada com a element limitador de les possibilitats de reinserció de les detingudes.

[La] búsqueda de empleo por una persona que vive en Brians y que necesita mil doscientos transportes públicos para llegar a Barcelona es imposible. Por lo tanto, la prisión no cumple como uno de sus principios, que es la reinserción formativa y laboral de las personas privadas de libertad.

Tanmateix, encara més problemàtiques són les lleis migratòries que impedeixen a persones que han passat per un procés de reinserció quedar-se i aportar a la comunitat.

[...] y segundo, lo que estamos impidiendo [es] un progreso legítimo, humanamente legítimo, [al] enviar a gente válida pues de vuelta a su país. Yo creo que esto es otra cosa en concreto que debería reformarse.

De fet, les entitats consideren que el sistema penitenciari, en si mateix, tendeix a reproduir les discriminacions que hi ha en la societat i que seria important un canvi d'enfocament cap a lògiques menys punitives i més per a la reinserció, en les quals moltes menys dones es veiessin privades de llibertat.

Si se quiere, se puede, y se pueden trabajar muchas cosas, o sea, creer en las medidas alternativas, [en lugar de] privar a una persona de libertad, porque es una de las cosas peores que le puede pasar a una persona y desde ahí no vamos a aprender nada ni vamos a construir una sociedad distinta. [...] El sistema penitenciario que tenemos ahora recrea las desigualdades que hay afuera; o sea, no estamos cumpliendo ni siquiera con los objetivos, de inclusión, de formación, de empleo, de reinserción, de acompañamiento comunitario... O sea, no, esto no se está haciendo, no se está consiguiendo.

Les dones en presó

Les entitats consultades evidencien l'alt percentatge de supervivents de violència masclista i la indefensió que han hagut de patir com element causant de molts dels actes delictius comesos per les dones, així com la falta de compliment de diligència deguda per part dels serveis públics.

Un 80% de mujeres [han padecido violencia]. Pues imagínate, si tú trasladas ese 80% a la población fuera de prisión, pues esto sería Afganistán. O sea, es alucinante [...] cuando una persona acaba privada de libertad y en concreto una mujer, es porque los estamentos de bienestar social han fallado en todos los sentidos y esa mujer, pues acaba cometiendo ese delito que muchas veces son delitos de hurtos contra el patrimonio, salud pública.

Ressalten, d'altra banda, els efectes negatius multiplicadors de la detenció en les famílies de què normalment es fan càrrec la majoria de les internes, efecte encara més greu en el cas de les dones gitanes.

Perder la libertad es lo peor que te puede pasar en esta vida, y más a una mujer [...] El colectivo de mujeres privadas de libertad viene con cargas familiares, suelen ser el sustento único de estas familias. [La detención] rompe con todo [...] con el trabajo, [con] toda una familia [...] el ecosistema.

[En el caso de las mujeres gitanas,] asimilan o asumen mucho más rápido [que los hombres] que tienen una condena y tienen que cumplirla, pero se preocupan mucho del exterior: sus hijos, sus padres, sus hermanos... En cambio, [en] los hombres [esa] preocupación no es tan evidente; sí que es una carga más femenina en ese sentido... igual que el hombre quizá te pide un acompañamiento más de él mismo dentro del centro penitenciario, la mujer tiene más una visión de «preocúpate también de mis hijos».

A aquest respecte, les entitats que treballen amb gitanes remarquen la importància de tenir un enfocament de gènere interseccional constant i especialment que es treballen les violències de gènere.

Que se tenga en cuenta la realidad del pueblo gitano, e igual que se tiene en cuenta una interculturalidad diferente, [...] la realidad de la mujer gitana; muy concretamente, cuando entra en centro penitenciario, cuando entra en cárcel, entra toda la familia. Eso es muy importante. Hablamos de familia extensa: primos, sobrinos, abuelos [...] Muchas de las preocupaciones que nos exponen las mujeres [...] tienen [relación con lo que les pasa a miembros su familia fuera de la cárcel].

El tema de violencia de género [...] para el pueblo gitano es un tema complicado, porque no afecta solamente a la pareja, afecta a toda la familia, por lo que un paso en falso puede desembocar en un conflicto muy grave.

Algunes de les migrades, en canvi, han realitzat el procés migratori també per separar-se de les famílies d'origen, i viuen amb molt neguit el risc que corren de ser repatriades per no estar regularitzades.

[Una interna decía que para ella] volver a México era tremendo; decir que yo no tengo padre; con mi madre no quiero tener relación; [...] no tengo dónde ir. En cambio, aquí [...] ellas ven que arraigarse sería mucho más fácil; lo ves tú mismo. [...] Esta chica aquí tira adelante de maravilla y rehace su vida y nos aporta al conjunto de la sociedad mucho, porque querrá trabajar, porque va a progresar.

Altres viuen el seu empresonament aïllades per la falta de família i suport extern, com en el cas d'aquesta dona trans:

Luego están personas inmigrantes que están solas porque no tienen familia en Cataluña [...] ¿Cómo estas personas reciben soporte externo de alguna forma? ¿Cómo me compro una peluca? Si en el sitio donde tengo para comprarme, aun cuando trabaje mucho y tenga dinero, no lo puedo hacer.

En general, a més a més, la població penitenciària no és particularment jove, i això impacta negativament en els processos de cerca d'ocupació i reinserció.

[La entidad] atiende sobre todo a mucha mujer alrededor de unos 40, 45, 50, 55. Claro que es muy difícil coger las riendas de tu vida, encontrar un empleo, que [alguien] confíe después de tantos años de privación; esos estudios abandonados en tu pasado, esa falta de trayectoria laboral, claro, hay mucho trabajo por hacer con ellas.

L'alt percentatge de dones amb nivells educatius baixos o analfabetisme és un altre element que dificulta aquest procés.

[Muchas], arrastran el tema del analfabetismo, o sea, [con un nivel] muy bajito que no han concluido estudios o lo han dejado en estudios primarios.

Tanmateix, el coneixement es transforma per a elles en un element clau per a l'apoderament.

Se sienten muy poderosas cuando aprenden conceptos [...]. [Las que dicen] yo no podré aprender porque yo soy analfabeta o yo no tengo estudios, [...] de repente que preguntes y te digan [la respuesta correcta]. Dices: «ole tú».

De fet, les dones solen ser molt agraïdes de les oportunitats que reben. Per exemple, les entitats més orientades al voluntariat destaquen el benestar que els produeix sentir-se útils en estar ajudant altres persones.

Las veo entusiasmadas. [De] la sociedad que te rechaza a la sociedad que te pide ayuda, [es] un giro de 180º [...] Yo creo que es una grandísima idea que ellas puedan hacer voluntariado.

Necessitats de les internes

Les entitats consideren que l'atenció a la salut integral de les dones és primordial. Destaquen com àrees particularment rellevants en aquest sentit la salut mental i la ginecologia.

Y trabajar mucho el tema de salud mental; es la gran olvidada, y en el caso de mujeres, creo que más: [...] seguimientos ginecológicos adecuados, eh, seguimientos médicos particulares adecuados.

En aquest sentit, el reforçament de l'autoestima és una de les principals necessitats de les dones detectades per les entitats.

[...] las mujeres enseguida pierden la autoestima; la pierden muy rápido. Como generalmente la autoestima [a] muchas mujeres nos viene a través del aspecto exterior, la cárcel te machaca realmente muchísimo.

La possibilitat de trobar un lloc de treball adequat en el moment de sortir de la presó es considera també fonamental per poder reinserir-se.

Una persona, un ciudadano o una ciudadana, no puede ejercer su ciudadanía si no tiene un empleo y una independencia económica [...] La vivienda es otro factor. Son los dos hándicaps más importantes que nosotros encontramos cuando las recibimos a ellas. El tema vivienda, el tema salud mental es muy importante, adicciones también.

Entrar en el mercado laboral [es muy difícil] si no saben cómo coger el metro y la tarjeta e irte aquí o irte allí y hacer una entrevista de trabajo [...] Están muy verdes, y esto se tiene que trabajar desde el momento cero.

Tanmateix, la divisió sexual de la formació i el treball dins de la presó i la reducció d'oportunitats que això implica dificulten poder donar-hi resposta. En aquest sentit, les entitats són les que més s'impliquen en l'acompanyament post-penitenciari a mitjà i llarg termini.

Si encima le brindas menos oportunidades adentro, pues es que esta persona le estás abocando a repetir [...] el delito, a repetirlo todo. [Por eso] una de las cosas que hacemos es el post. No nos lavamos las manos si la persona adquiere y llega su libertad definitiva [...] Si tú no haces un seguimiento o un acompañamiento postpenitenciario durante el primero o el segundo año, hay muchas posibilidades de delinquir de nuevo.

Pero para mí la gran tragedia es la salida. [...] La cárcel se explica por el antes, por el contexto en el que las personas han vivido, pero la oportunidad es después. [Hay que] meter allí mucho interés e ir haciendo reformas.

Les dones migrants s'enfronten encara a més dificultats de cara a la reinserció, o bé perquè estan en una situació irregular que els impedeix accedir a un treball, o bé perquè tenen pendent una ordre d'expulsió.

Tú, ponte que lo consigues, que a la mujer se le permite trabajar [...] pues se va a solicitar, como harías tú si estuvieras en paro, porque eso es un NIE provisional para trabajar. La administración misma pone pegas: «Uy, ¿qué narices es esto?» [...] Conseguimos al final que la persona se apunte como demandante de empleo y eso genera la posibilidad de encontrar trabajo, que tiene los días contados, porque cuando se acaba tu condena y obtienes la libertad, ese ATP desaparece y te quedas sin permiso de trabajo. [O sea,] has estado trabajando, has estado cotizando para el Gobierno español o para el Gobierno catalán, con tus impuestos, con tu contrato, con tus nóminas, contribuido como ciudadana de pleno derecho, pero cuando te acaba la condena lo pierdes todo.

Una altra sèrie de necessitats que requereix atenció específica i una resposta coordinada per part dels diferents agents penitenciaris és la de les persones que realitzen el transit en presó.

Hemos tenido experiencias con personas que tienen largas penas y que tienen estatus penitenciario alto [...] y que están en proceso de transición [y nadie lo sabe]. Intervenir en esas crisis es tan delicado que pueden generar incluso violencia. Es muy difícil y tienes que movilizar muchísimos actores.

Per donar ajuda a aquesta necessitat, cal recordar que en el context de les presons femenines les dones trans poden centrar-se en si mateixes molt més que en les presons d'homes, on tendeixen a assumir rols més estereotípicament feminitzats:

En una prisión de hombres, las mujeres trans están como más centradas en los hombres [que en su propio proceso]. En cambio, cuando están en las prisiones de mujeres, están más centradas en sí mismas.

No ens hem d'oblidar, d'altra banda, de les necessitats dels bebès de les internes, que es mereixen una atenció específica i als quals cal dedicar recursos:

Los módulos de madres existen por el derecho del niño a estar con su madre. No es el derecho de la madre; es que los niños tienen reconocidos unos derechos [...] ¡Ojo, que aquí cambia mucho el discurso! Entonces ¿quién es el protagonista del módulo de madres? El niño, y su desarrollo y su bienestar. Y el bienestar de la madre, porque hay una especie de vínculo. Un bebé no sabe; el bebé lo que sabe es que es su mamá. El corazón late a la misma vez; es como una mamá canguro que lo lleva ahí [...] La simbiosis es lo que hay que trabajar: poniendo un ratito el foco en la mamá, a ratitos un foco en el niño, pero sobre todo poniendo el foco en el vínculo.

Aquí hacen falta más recursos. Estos niños tienen que estar el máximo tiempo posible fuera de la cárcel. Y la mamá tiene que entender que es saludable para su hijo. Hay que garantizar que estos niños tengan una vida lo más normalizada posible, y eso es manos, manos y manos. No gente en el despacho rellenando formularios; eso es manos y manos, gente que coja a un niño y que se lo lleve al parque; es alguien que quite la pantalla y les enseñe a las mamás que hay otra forma de hablarle a los niños, que los niños son capaces de comer solos, que hay que confiar en ellos, que es bueno que estén en el suelo. Y las mamás necesitan un día a día organizado y claro; lo necesitan. Hay muchas mamás que dicen: «estaba mucho mejor en el otro módulo; aquí es muy aburrido; aquí no hacemos nada».

Falta de perspectiva de gènere en l'atenció a les internes

Igual que la resta dels agents que van participar en la recerca, les entitats també van ressaltar la divisió sexual de la formació/treball dins de la presó. En aquest sentit, la falta de recursos afecta a la qualitat dels processos formatius i, per tant, a les oportunitats de cara a la reinserció.

Brians de hombres tiene un montón de certificados y de aulas para hacer formaciones. Los destinos productivos son mucho más abundantes que los de ellas. [...] El itinerario formativo y laboral lo han empezado antes.

Las políticas que se diseñan para potenciar la ocupación [...] están pensadas desde una óptica [...] desde esa metodología masculina. Suelen ser programas muy cerrados [...] con tiempos estrictos, muy poco flexibles. Todas las personas han de pasar primero por la fase A, luego por la fase B, finalmente por la fase C. Y cuando acabe este programa, pues acaba la persona, pues no, [...] igual ha empezado y no ha llegado a superar la A. Son programas diseñados desde una mentalidad de hombre, que no tiene en cuenta esa flexibilidad, los tiempos. El empezar y dar un paso atrás porque has tenido un patinazo y luego vuelves a empoderarte...

A més, considerem que no té sentit que les mares hagin de seguir programes generalistes sense tenir en compte la seva situació específica, raó la qual necessitarien una atenció integral especialitzada.

La maternidad es un momento crítico, pero a la vez es un momento empoderador, transformador, donde tú eres como una leona, que quieres proteger... Pero ¿qué pasa? [Que] aquí estamos hablando de madres con situaciones de multivulnerabilidad muy *heavy*, con una situación emocional que no se mira, que no se cuida. Sin un programa de sororidad, se sacan los ojos las unas a las otras, *sense un acompanyament psicològic* focalizado en la maternidad. Si una persona está en un centro penitenciario y viene con un problema de consumo, yo me imagino que se va a un programa de tóxicos [...] ¿Dónde está el programa de habilidades maternas? [La madre] está allí culpada por otras cosas y la meten en el mismo saco que cualquier otra que no es madre. Pues yo, sinceramente, que una madre recién parida se tenga que ir a participar de cualquier programa como si fuera una más, no lo veo, [...] Que una mamá con un bebé de dos meses se vaya a jugar a voley... ¡Que se va a mear encima! O sea, que tiene que hacer hipopresivos, que tiene que hacer recuperación postparto, que tiene que cuidar... y *això* está tan poco visibilizado y tan poco reconocido...

Hemos visto desidia, mamás cansadas, arrastrando los pies, sin ganas de nada... solo de dormir, de ver la tele, que el llanto se te mete aquí; por favor, que no llore más... [y] eso le pasa a cualquier madre, pero allí es como un gran hermano, como un altavoz en el que todo se intensifica más ¿no? Tú quieres cuidar a la mamá, y cuidarle a ese bebé que le llora, pero a la vez ellas, tú les das la mano y te cogen el brazo, se aprovechan de eso cuando tu función es generar un vínculo saludable [...].

Es que quizá el programa es estar con tu hijo. Es que quizá debería haber un grupo de crianza compartido dentro del módulo de madres.

En un altre ordre de coses, les entitats denunciem resistències per a la posada en pràctica de formacions, activitats o intervencions que no cauen dins d'una visió estereotipada del que és la feminitat. Per exemple, un projecte nou que ha estat ben rebut per les preses i per les professionals no ha pogut repetir-se per no conjugar bé amb les expectatives del centre.

Hicimos un pequeño programa donde [...] poníamos el espacio de juego; nos quedábamos solos con los niños y las niñas para que las mamás pudieran tener estas sesiones para ellas. Desde nuestro punto de vista y desde el punto de vista de las psicólogas, fue espectacular. [...] Aparte de trabajar el vínculo, [se] trabajó la necesidad del niño y la necesidad de la madre, los tres focos. Pues desde el centro se dijo que nunca más eso [...] Esto no lo hagáis nunca más porque ellas lo que tienen que estar es con sus hijos [...] Este fue el argumento.

També van assenyalar unes certes resistències a acceptar activitats més centrades en la diversitat sexual i de gènere des d'una perspectiva no hegemònica.

[Recibimos respuestas] bastante negativas a la hora de aceptar intervenciones de género que no sean el estereotipo XXX.

Per concloure, considerem que es necessiten recursos per a la implementació de la perspectiva de gènere.

A ver yo creo que lo importante al fin y al cabo es que se destinen más recursos, recursos a nivel personal, financiero, de entidades y demás, porque sí que creo que la visión de Justicia siempre ha sido muy masculinizada; la visión de género siempre ha sido como, bueno, como las mujeres son las mínimas [...] Yo creo que es momento ya de que se ubique a la mujer realmente donde se tiene que ubicar. No se puede dar por válido lo mismo que se da para un hombre a nivel de programas, de intervenciones, de esto, porque la realidad de la que parte es muy diferente. Hasta ahora parecía que se cubría el cupo; se cubría el expediente; es que hay una cárcel de mujeres también para madres ¿no? Bueno, ¿y es suficiente? [...] Yo creo que es muy

importante, que es muy necesario que, desde ya, esa perspectiva de género sea incluida de igual manera en cualquier acción que se haga desde el Departament de Justícia y más concretamente a los centros penitenciarios.

Intervencions holístiques i participatives

Les entitats enfoquen el treball majoritàriament des de lògiques participatives, tot oferint a les dones espais per parlar i ser escoltades. De fet, l'oralitat i l'autonarració són elements clau en la experiència de les dones empresonades.

Los enfoques más narrativos [son útiles para trabajar con las internas], quiero decir, los que se van reconstruyendo en sí mismos, porque en prisiones ¿qué es lo que más se hace? Es contar, contar historias. Contar historias que hacen que tú tengas una posición dentro de prisiones. Es que yo soy malo, fui muy malo en la calle. O tengo familia, y no quiero que sepan. Por lo tanto, me invento una historia en la cual no están. O sea, hay un contarse constantemente frente a los otros.

Seguint aquesta lògica, els continguts dels tallers, amb freqüència, es van amollant a les voluntats i les necessitats pròpies de cada grup específic amb què es treballa.

Buscamos que sean muy participativas [...] La primera sesión queremos que se reúnan las mujeres que van a participar [y] que nos digan qué es lo que quieren hacer. [...] Hemos visto que funciona mucho la mesa redonda, la participación activa; o sea, tiene que tener su parte teórica [...] pero que sea la mínima y de la forma más dinámica posible, [...] muy comunitaria [...] Al final, lo que quieren las mujeres es un espacio para hablar de cómo se sienten; o sea, que al final ese ratito que tienen es de compartir experiencias.

Desde los centros penitenciarios se proponen muchas actividades [...] que vienen impuestas. [...] Entonces, lo que sí que nos solicitan mucho hacer talleres o hacer actividades que estén promovidas por ellas mismas [...] Nosotras, por ejemplo, [tenemos] unos talleres de promoción de la salud [que] en un primer momento estaban pensados como para promover hábitos saludables, como que hay que hacer ejercicio, hay que comer sano... [pero] las mujeres decían: «no tiene sentido que me estés hablando de comer sano cuando aquí no tengo opción de elegir», [...] y pidieron trabajar temas de

bisutería, de pintura o de costura; [o sea, lo que] quieren trabajar [es] la salud mental al fin y al cabo. Entonces, al final, vamos a dejar de hacer talleres de «vamos a comer 5 piezas de fruta al día», para trabajar más el tema de cómo estás, qué necesitas, cómo te encuentras aquí a nivel psicológico, a nivel emocional, qué te preocupa de fuera, [...] revertir las actividades a lo que ellas realmente quieren y necesitan... Porque hemos visto también que tiene muchísima más respuesta y muchísima más participación.

[Es importante] que se hagan actividades y programas que realmente respondan a las necesidades y a lo que quieren hacer [las internas]; que, a veces, todos, eh, administraciones y entidades, todos, vamos con nuestro papel de lo que es ideal hacer, pero es que no, eso aquí no va a funcionar [...] Las necesidades son totalmente diferentes; las preocupaciones son totalmente diferentes; no puedes ir con el planteamiento de «hay que comer 5 piezas de fruta al día».

Entendre la presó com un espai comunitari i fomentar la interrelació entre les internes i la participació activa en la comunitat són coherents amb aquesta lògica participativa i facilitarien impactes més estables.

Lo que plantearía es, primero, ver y tomar el pulso de lo que hay, y, a partir de eso, generar procesos comunitarios internos. Porque los procesos comunitarios son los estables, los procesos que tú vienes y dices: «bueno, vamos a montar esto». Me parece muy interesante, pero que en definitiva la gente lo ve como la clase también de lo que me pasó con el taller aquel ¿no? que vienen todos [y] se sientan a estar.

Por ejemplo, hay unos grupos de participación que ahora están funcionando bastante bien. [...] Son grupos que, a partir de la gente que ha estado individualmente, [...] para ver cuáles eran las necesidades que tenían [y que] están generando cosas muy interesantes, incluso la idea de autoorganizarse.

Les dinàmiques artístiques són també senyalades com molt adequades, ja que motiven les internes tot trencant amb els ritmes de les pràctiques imposades en els programes que segueixen normalment i facilitant la expressió més lliure.

Yo creo que hay procesos muy interesantes, por ejemplo, cuando hacen teatro. [Este tipo de actividades permite] el contacto entre ellos, [...] conocerse [...]

Están en un sitio en el cual todas las relaciones están pactadas y espacios que permitan esta conexión sin el ojo vigilante [hacen que puedan] pensarse de otra forma.

De fet, el que resulta més rellevant és poder establir un vincle i la utilització d'un llenguatge proper és un element fonamental a tal finalitat.

Lo que hemos detectado es que necesitan que las entidades sean muy cercanas y que hablen el mismo lenguaje.

Així doncs, les activitats que es realitzen es descriuen com espais d'alleujament, en els quals les internes expressen les seves emocions, enforteixen xarxes de suport amb les companyes i es diverteixen. En aquest sentit, se subratllava la necessitat de fer activitats que permetin aconseguir tots aquests fins de manera atractiva per a les internes.

Primero, nadie dice nada, pero cada vez [más] la gente se va abriendo. Tampoco obligamos, se va dando. [Y al final las internas dicen] «he conocido más a mis compañeras, me lo he pasado bien, me he reído». [...] A medida que van pasando las sesiones, cada vez son como más emocionantes. [...] La gente tiene la sensibilidad a flor de piel.

[...] se crea como un como un espacio seguro. [...] Yo pretendo crear ese espacio, donde después se crean muchos vínculos nuevos entre ellas, lo que disminuye el conflicto también.

Es tracta d'un treball holístic que posa en el centre la persona i les seves necessitats i que s'allunya d'una visió masculinitzada de les formacions orientades a l'aprenentatge de continguts.

Hay un acompañamiento formativo, educativo [y] social para trabajar todo lo que es la inclusión de la persona [...] la gestión suya emocional. [...] No nos dedicamos a hacer cursos como churros, sino que hay un acompañamiento detrás liderado por educadoras sociales.

La educadora [...] va a hacer todo ese trabajo [de] ir detectando todos esos hándicaps o problemas que pueden poner en peligro su formación y su proceso. Estas mujeres ya han vivido bastantes fracasos. Tenemos que darles la oportunidad de que tengan un éxito y hay que poner todas las herramientas

que tengamos a su alcance [y,] si no es el momento, lo volveremos a intentar más adelante, pero sin castigos, sin reproches.

En aquest sentit inclusiu de la inserció laboral, per exemple, es treballa de manera holística abordant diferents competències, però també emocions i sentiments:

[...] y trabajamos lo que son el talento, los valores, las emociones que llevamos encima y vamos haciendo todo ese trabajo de gestión. Y luego también apostamos por [...] trabajarlo todo a través de la digitalización. Y cuesta, ¿eh? Cuesta porque tienes que hacer [...] formaciones de informática básica, [como] hacer una entrevista online por zoom; [...] búsqueda de empleo a través de la digitalización [por ejemplo] ¿Qué es el Google mapas? [...] Cosas que para ti [o] para mí a lo mejor son más accesibles o entendemos la interpretación para llegar a una entrevista de trabajo.

Les entitats pretenen valorar les internes i el seu procés, i pretenen també col·laborar en la reducció de l'estigma que pateixen en contextos laborals.

Estamos pensando en adaptar nuestra idea de actividad de *Team Building* social [a empresas] con una de las chicas [internas] que participaban en su día [...]. O sea, que nos sintamos todos un poco [más cercanos, entre iguales]... A mí esta gente que dice no, yo es que nunca entraría en una cárcel. ¿Tú qué sabes?

La humanització de la pràctica pedagògica dins de les presons seria també important perquè les internes se sentin reconegudes.

[En] estos proyectos, al final, ellas son un número. Una de las cosas que les flipa es que el primer día [la persona facilitadora], ya a última hora, hace un un ejercicio de memoria y sabe cómo se llama cada una.

Pero a lo mejor le saco un vídeo [a una artista reconocida] y se lo pasamos [y que sientan] que la gente de fuera está pensando en ti. Eso les gusta mucho. [Una de] las cosas que me impresionan es que se van siempre dando las gracias. Gracias por venir, gracias, siempre.

Tanmateix, consideren que seria fonamental generar més processos de relació amb l'entorn, de creació de vincles comunitaris que facilitarien la reinserció de les internes.

Podemos hacer... puede estar precisamente el reforzar que las propias mujeres o las propias personas que están en privación de libertad hagan ese tipo de voluntariado; o sea, que pueden ya empezar a conectarse con la comunidad de alguna manera, que eso impacta.

Activitats fora del centre, activitats en la comunitat, amb el teixit comunitari, ver qué apoyo puede dar la Bresol, la biblioteca, el casal cívic, tanto dentro como fuera; generar esta sinergia, espacios participativos para que las mamás también puedan dar su opinión, ver qué les gustaría, qué creen que necesitan y, a partir de ahí, crear la programación, incluso conjuntamente. Pla comunitari, pla de voluntariat, participació.

6. Aprenentatges de la recerca i recomanacions de millora

6.1. Principals límits detectats en els programes en relació a la introducció de la perspectiva de gènere

Els programes grupals analitzats, a excepció del psicoeducatiu de dones, no tenen una sòlida perspectiva de gènere ni interseccional. En particular, el programa de violència general està explícitament dissenyat, i així es declara, majoritàriament per a la població masculina, i no és adient per a la femenina. D'altra banda, alguns programes manquen d'objectius generals i específics, fet que limita la possibilitat de dissenyar una ruta coherent i assumir una sensibilitat cap a les qüestions de gènere. Quan es presenten objectius, però, n'hi ha pocs dissenyats per abordar les desigualtats de gènere o que proposin un abordatge interseccional de les realitats tractades. Com a excepció en aquest sentit, cal mencionar alguns dels objectius del psicoeducatiu de dones i algun objectiu operatiu sobre gènere i diversitat sexual en el socioeducatiu (en el qual, no obstant, hi ha alguns errors rellevants en els continguts).

La limitada perspectiva de gènere és particularment rellevant en relació amb els enfocaments teòrics sobre els temes abordats, que no només no utilitzen teories provinents de la literatura feminista, ni tan sols en l'abordatge del tema de les violències sexuals, en què aquestes aportacions són amplíssimes, sinó que analitzen les problemàtiques socials sense tenir en compte la influència del sistema cisheteropatriarcal ni de les altres relacions de dominació. En aquest sentit, cal destacar que ni el programa de violència general ni el de violència sexual compleixen amb l'obligació legal d'abordar aquestes problemàtiques des d'un enfocament estructural que relacioni aquestes problemàtiques amb la masculinitat hegemònica.

A més, una gran part dels continguts es basa en una visió criminalística i psicologitzant dels subjectes que cometen actes delictius, la qual culpabilitza, individualitza i psicologitza les problemàtiques. De fet, amb freqüència, en el text es fa referència a les/els terapeutes (cognitiu-conductuals). Així, s'hi aposta pel canvi de conductes que es defineixen com disfuncionals, sense abordar les

múltiples causes (p. ex., culturals, estructurals, etc.) que han portat els subjectes a actuar d'una determinada manera. Per exemple, en el Programa d'Intervenció Socioeducativa, concretament en el taller d'Educació per a la Salut, en ocasions sembla afirmar-se que els hàbits alimentaris poc saludables i de falta d'exercici i descans siguin causats pel desinterès i el poc coneixement de les persones, en comptes d'aprofundir en algunes estratègies per poder adaptar i treballar aquests coneixements. No sembla que es tinguin en compte els elevats costos dels aliments saludables i la falta de temps que afecta a moltes dones. Aquest enfocament no és completament coherent amb la vocació de reinserció del sistema penitenciari català, i resulta més proper a lògiques punitivistes.

D'altra banda, atribuir un rol terapèutic a personal no especialitzat en teràpia, sinó en educació, es considera poc adient tant per a les internes, com per a les treballadores. Per exemple, la dependència de substàncies no s'interpreta com el símptoma d'un malestar o una problemàtica social, sinó com el problema en si mateix. Aquesta interpretació porta a l'estandardització dels models formatius basats en la simptomatologia, els quals no presten suficient atenció a les necessitats de les internes per poder consolidar un camí cap a la independència de les substàncies.

De fet, les bases teòriques en què es fonamenta la filosofia de les formacions (quan s'expliciten) són en ocasions poc actualitzades (p. ex., el Programa d'Intervenció en Drogodependències), i—com es reconeix explícitament en el programa psicoeducatiu de dones—manquen d'evidències que donin suport al seu funcionament amb població femenina.

En els programes d'atenció especialitzada analitzats, l'abordatge de les formacions adopta una visió principalment instructora centrada en l'aprenentatge de nocions, en lloc de respondre a una lògica educativa, de creixement personal, molt més coherent amb les propostes de les pedagogies feministes i *queer*. En aquest sentit, cal destacar la rellevància donada a l'aprenentatge de conceptes teòrics relacionades amb criteris delictius, o bé amb malestar psicològic, més pròpies d'un curs de criminologia o de psicologia que no pas d'una formació per promoure la reeducació de les internes. La

importància que es dona a aquests elements no només es pot comprovar en l'aplicació d'una pedagogia clàssica que fomenta l'aprenentatge de la teoria per entendre i regular els propis comportaments, sinó també pel pes que s'hi atribueix a l'avaluació dels aprenentatges.

Avaluem positivament l'enfocament més participatiu proposat en el psicoeducatiu de dones i, en contraposició, es considera menys adient l'ús sobrevalorat d'activitats individuals escrites que, a més a més, poden suposar una barrera per a les persones amb un baix nivell de lectoescriptura, per aquelles estrangeres que no tinguin un alt domini del català i/o castellà i per a les internes neurodivergents. També és positiu l'ús de materials audiovisuals per generar reflexions grupals. Tanmateix, s'hauria de considerar la producció de materials propis i específics, tant per poder-los adaptar, com perquè no es vagi perdent l'accés.

El llenguatge és un altre element susceptible de millora directa, ja que molts materials utilitzen terminologies i expressions complexes que dificulten l'aprenentatge. Si bé les activitats intenten mitigar aquesta qüestió, algunes d'elles (com per exemple, en el taller d'Educació per a la Salut del Programa d'Intervenció Socioeducativa) semblen més pensades per a un públic infantil que no pas per a dones amb un lèxic no acadèmic. Aquest contrast és particularment perillós, perquè pot comportar una sensació de frustració, infravaloració i desapoderament.

A més, el persistent ús del masculí genèric en la majoria de programes, lluny de les recomanacions d'ús de llenguatge inclusiu, dificulta la identificació de les internes. En aquest sentit, cal destacar que els exemples que es proposen, novament, tenen majoritàriament homes com a protagonistes i, fins i tot, arriben a transmetre un cert patró androcèntric. Per exemple, la falta de situacions protagonitzades per dones en el programa de drogodependències no permet abordar les pressions socials específiques que reben les consumidores, així com els efectes d'aquestes.

Molts dels pocs exemples amb subjectes femenins, a més, les posicionen en rols o amb comportaments estereotípicament feminitzats. De la mateixa

manera, els exemples no propicien una comprensió intercultural de la realitat i tendeixen a estar protagonitzats per personatges autòctons i amb estils de vida allunyats de la quotidianitat de la majoria de persones que es troben en un context de privació de llibertat. Cal mencionar, tanmateix, que els dos programes de violències sí que inclouen exemples més propers a la realitat penitenciària.

Com a bones pràctiques, cal destacar l'apartat del psicoeducatiu de dones, en el qual s'expliciten les habilitats dels professionals que l'han de implementar i s'aconsella augmentar les recomanacions pedagògiques per a la adaptació dels programes a grups específics. Unes recomanacions semblants podrien ser útils per a les formacions professionals promogudes des del CIRE, les quals són estandarditzades i –com ens confirma la Cap de Departament d'Inserció– es realitzen de la mateixa manera tant per a homes com per a dones, tot entenent que els objectius i les competències d'aquests cursos han de mantenir-se uniformes (ja que donen uns títols oficials). Malgrat tot, unes adaptacions metodològiques al context de privació de llibertat, així com a les especificitats del grup, podrien millorar l'experiència de les internes.

També és molt encomiable que en els programes de violències es recomanin visites de sobrevivents. Tanmateix, estaria bé aprofundir en el disseny pedagògic d'aquestes visites per assegurar un espai de respecte i cura i –al mateix temps– perquè no es visquin com experiències descontextualitzades.

Finalment, es valora positivament la introducció de programes específics per a les necessitats de les dones, com els que ha realitzat el 2020 el CIRE. No obstant això, es considera que aquests haurien d'estar basats en un diagnòstic específic de necessitats de les internes per tal de no córrer el risc de partir d'una visió de necessitats feminitzades estandarditzades.

La recollida d'indicadors estadístics desagregats per gènere és necessària i important, i s'aconsella d'ampliar-la a tots els indicadors.

L'avaluació contínua del programes és un altre element al qual recomanem dedicar recursos (Biglia, Luxán & Jiménez, 2023). De fet, si bé són disponibles alguns informes de resultats, en aquests no es presenten les avaluacions dels

programes, sinó simplement descripcions dels perfils de les persones participants, així com –en alguns casos– dels aprenentatges d'aquestes, mesurats amb un qüestionari pre-post (com en el cas dels programes de violències).

D'acord amb els que ens comenten en les entrevistes exploratòries, la veu de les internes es considera com a mínim a través d'un qüestionari de satisfacció a la finalització dels programes. Desafortunadament, no hem pogut consultar ni el formulari d'avaluació (que no està inclòs en el document de disseny dels programes) ni els resultats de les seves aplicacions, així que no podem tenir-los en compte en aquest informe.

Allò que sí és patent és que l'únic qüestionari d'avaluació del programa integrat en el del disseny del mateix és el del psicoeducatiu de dones. Aquest programa és el que dedica més atenció a l'avaluació i proposa pràctiques, com ara el diari de camp de les internes. Aquestes activitats no només són un instrument pedagògic fonamental per promoure la consciència sobre el propi aprenentatge, sinó que poden servir per entendre com i fins a quin punt hi ha hagut una interiorització dels coneixements que s'han produït i pot servir per avaluar el mateix programa.

6.2. Educació formal, límits i necessitats generitzades detectades en conversació amb les mestres

La formació reglada en las presons femenines és extremadament important des de múltiples punts de vista. En primer lloc, òbviament, des d'un punt de vista formal, tant en relació als aprenentatges que es poden extreure, com a la dotació de títols i reconeixements per a la incorporació en el mercat de treball remunerat legal, aspectes que afavoririen la desinstitucionalització. Tanmateix, tenint en compte el perfil de moltes de les internes, aconseguir fites acadèmiques és també un exercici d'apoderament, un reconeixement que en diferents ocasions els ha estat negat en altres espais i/o moments de la vida. Els coneixements que poden aprendre a l'escola tenen una utilitat pràctica en la vida quotidiana i afavoreixen l'adquisició d'autonomia.

D'altra banda, atès que l'aula és un espai compartit per temps llargs amb les mateixes persones, ajuda a la creació de vincles i a l'adquisició d'habilitats de treball cooperatiu. Afavorir que les internes aconseguixin un nivell educatiu equivalent al de la mediana nacional i, per tant, puguin optar a treballs fora de l'economia submergida, hauria de ser una prioritat en un context penitenciari que aposta per la rehabilitació i la reinserció.

Es valora favorablement que aquesta formació depengui del Departament d'Educació, com els equivalents extramurs. Tanmateix, per al seu bon funcionament és necessària una valorització d'aquesta experiència per part del Departament de Justícia. En específic, les preses escolaritzades no haurien de tenir altres activitats concurrents en aquesta franja horària per tal de permetre un bon seguiment de les formacions. En aquest sentit, la coordinació entre els diferents agents del context penitenciari hauria de ser un element fonamental per donar una resposta integral a les necessitats de les preses des d'una perspectiva interseccional i multidisciplinària. Això seria possible, però, només si tots els altres agents del sistema penitenciari estiguessin ben capacitats pel que fa a aquesta temàtica.

Un altra proposta rellevant –de cara a l'augment del seguiment exitós de la formació reglada– és que hi hagués la possibilitat d'oferir beques a aquelles internes que s'esforcen en el seu procés d'aprenentatge, per tal d'afavorir que les que tinguin necessitats econòmiques (la majoria) no considerin la formació com un luxe que no es poden permetre. Malgrat tot, aquestes beques s'haurien de vincular a objectius personalitzats, tot tenint en compte les condicions de partida de cada interna, així com els elements vitals estressants a què està sotmesa, en lloc de criteris meritocràtics que reforçarien les desigualtats socials ja presents. Per la seva banda, el Departament d'Educació hauria de propiciar maneres d'adaptar els currículums a la realitat de les presons i afavorir dissenys personalitzats, per exemple:

- a) Dividint en submòduls o trimestres avaluable la docència, de manera que les preses puguin anar adaptant-se al seu ritme d'estudi.
- b) Fent reconeixements d'assignatures de les quals les internes puguin demostrar nivell a través d'un examen (per exemple, algunes persones

estrangeres poden tenir un nivell de matemàtiques molt superior al de la llengua).

- c) Reconeixent algunes de les formacions no reglades i del treball de grup que es fan en les presons.

Aquestes flexibilitzacions són particularment importants per a la població femenina, que, amb freqüència, té càrregues emocionals de cures familiars. A més, la personalització permetria un apropament a les necessitats interseccionals, especialment, a les de les dones migrades, que podrien tenir títols no convalidables obtinguts en el país d'origen i un nivell superior al títol reconegut, com a mínim en algunes assignatures. Actualment, la flexibilització recau completament sobre les mestres. L'organització més modular permetria tenir grups més homogenis i motivats.

D'altra banda, faria falta una capacitació de les i els mestres en qüestions de gènere. Específicament, seria necessari un treball que partís de la reflexió sobre els propis estereotips, tant en relació als rols de gènere, com (i encara més necessari) pel que fa a la relació d'aquests amb elements culturals, ètnics i de classe, a fi d'evitar lectures o propostes que—en nom de la igualtat de gènere—produïxin visions racistes i/o classistes.

Altra qüestió que seria molt necessària és la d'un treball per aprendre eines per aprofundir en la transversalització de gènere. Sense aquestes eines, es pot acabar repetint un mateix contingut que se suposa particularment sensible al gènere i provocar al mateix una certa desafecció per part de les internes. Tècniques més participatives, en què les internes puguin anar aprofundint sobre el tema a partir dels propis coneixements i vivències prèvies, en lloc de fer-ho des de la teoria, serien molt rellevants en aquest sentit (i permetrien una major adaptació a les necessitats específiques de cada grup).

Aquests apropaments pedagògic-metodològics, a més a més, són ideals per treballar amb persones que—com les internes—tenen ganes i necessitat de compartir les seves emocions. D'altra banda, permetrien a les mestres una canalització més fàcil de les emocions com a elements d'aprenentatge i

creixement (personals i col·lectius), en comptes de percebre'ls com a elements potencialment disruptors del context de l'aula.

Per a una bona resposta a les necessitat emocionals que es donen a la classe, les mestres haurien de tenir hores dedicades a la supervisió amb expertes en gènere que les ajudin a oferir una bona atenció sense quedar-se en si mateixes. No obstant això, caldria que tinguessin un perfecte coneixement de la xarxa de derivació per poder oferir a les alumnes atenció especialitzada quan aquestes la necessitin (òbviament, aquesta xarxa ha d'estar dotada de recursos suficients per atendre aquestes necessitats).

Finalment, les professionals del Departament d'Educació necessitarien, al principi de la trajectòria professional, un acompanyament per poder adaptar la seva docència de manera adequada al context penitenciari, respectant i no infantilitzant les internes.

6.3. Valoracions del PMOC per part de les professionals de tractament del Departament de Justícia i propostes pràctiques de millora

Les persones professionals del Departament de Justícia destaquen, en primer lloc, una sèrie de limitacions estructurals respecte a la implementació dels programes del PMOC. Entre aquestes, el fet que la no separació de les internes per tipologia de delictes i el poc espai de què disposen les dones (especialment en el cas de Wad Ras) dificulten el treball amb elles més del que passa amb els homes.

L'estimació general del PMOC les porta a valorar positivament la reducció de la temporalització dels programes i l'organització per mòduls. Tanmateix, la seva estructura es considera massa enrevesada i difícil d'entendre, fins i tot per elles mateixes. Això comporta que sigui difícil «convalidar» d'una presó a l'altra els programes i les activitats ja realitzades per les internes i la dificultat que aquestes puguin desenvolupar un programa formatiu coherent encara que hagin de ser traslladades. A més a més, destaquen com una altra limitació important per a la organització del itinerari formatiu de les dones el fet que els

temps judicials incerts i llargs dificulten la realització d'una planificació coherent del projecte de rehabilitació de les detingudes.

Estan, d'altra banda, poc conformes amb els programes grupals vigents per diferents raons:

- En primer lloc, perquè no tenen perspectiva de gènere ni estan adaptats a les característiques de la majoria de les dones en règim penitenciari.
- Seguidament, perquè es focalitzen massa en fomentar aprenentatges conceptuals en lloc de promoure un creixement holístic de les internes. En aquest sentit, arriben a considerar que algunes de les formacions semblen pensades per a universitàries més que no pas per a persones amb nivell educatiu mitjanament baix.
- Com a tercer element, critiquen la filosofia de modificació cognitiva per a la transformació de la conducta, que no té en compte les especificitats de les dones empresonades a Catalunya. Aquest enfocament tendeix a individualitzar la responsabilitat de la infracció de la llei, sense analitzar en profunditat les condicions estructurals que les han portades a aquesta situació. Llavors, per exemple, no s'aborda adequadament el fet que molta de la població femenina en presó carrega amb una experiència vital plagada de violències. Les dones que pateixen violències masclistes tenen tendència a autoculpabilitzar-se, i formacions d'aquesta mena reforcen aquesta tendència en lloc d'afavorir el necessari procés d'apoderament.
- Finalment, estan molestos amb el fet d'haver-se implicat l'any 2019 en un procés d'avaluació de la posada en pràctica pilot dels actuals programes grupals i de no haver rebut resposta ni percebut cap modificació en els documents inicials. Aquesta sensació de no ser escoltats és repetida també per les persones que estan en posicions intermèdies i que declaren que, quan eleven alguna petició dels seus treballadors al Departament, normalment no tenen resposta directa a les mateixes, com si es perdessin en el laberint burocràtic.

Tanmateix, el compromís d'aquestes professionals amb les internes les porta a realitzar importants adaptacions curriculars per respondre a les idiosincràsies

individuals i grupals. Senten, però, que els continguts obligatoris dels programes i l'enfocament dels mateixos són una constricció important a l'hora de realitzar les personalitzacions necessàries.

Consideren també, en aquest sentit, que la modularitat dels programes del PMOC no està ben aprofitada, ja que no totes les internes es beneficien dels mateixos continguts. Destaquen, per exemple, que el psicoeducatiu de dones inclou un mòdul sobre maternitat que és viscut com una imposició innecessària per aquelles internes que ni són mares ni volen ser-ho, o que ja són avies. Si bé aquest programa és el que més perspectiva de gènere inclou, imposar a les dones determinats continguts associats al rol femení no acaba de trencar amb els estereotips de gènere.

De manera unànime, les professionals contactades consideren que no només ni el PMOC ni els programes tenen una bona perspectiva de gènere, sinó que, a més a més, utilitzen únicament exemples basats en experiències de la població masculina, i consideren que des del Departament amb freqüència aquesta ceguesa cap a les necessitats generitzades ha estat negada o menyspreada. El mateix passa amb l'estereotipització de les formacions especialitzades, l'assignació dels treballs a la presó i les practiques professionals ofertes.

Destaquen, però, de manera molt favorable que hi ha hagut una certa ruptura d'aquestes dinàmiques discriminatòries, tant en la formació que s'ofereix, com en els processos de rehabilitació general, però que aquesta ha estat possible gràcies al compromís personal d'alguna persona específica, i no per un canvi estructural.

Les professionals tenen també propostes interessants per a la millora del procés de rehabilitació de les internes que tenen que veure tant amb dinàmiques pedagògiques com organitzatives.

En primer lloc, advoquen per la importància de transformar les formacions grupals en processos de creixement a través de la utilització de dinàmiques pedagògiques participatives i vivencials. Donen molta importància a la creació de la confiança de grup, que es pot aconseguir amb molta manca, però també

necessita dels temps adequats (cosa no sempre reconeguda en els programes actuals). Estan convençuts que les característiques de les internes afavoreixen la possibilitat de realitzar aquesta mena de treball.

Consideren, d'altra banda, que els programes han d'estar dissenyats per afavorir i acompanyar als professionals, a fi que puguin ser adaptats a les necessitats específiques dels grups que els segueixen. En aquest sentit, d'una banda, serien necessàries recomanacions clares cap a la implementació i, de l'altra, la possibilitat d'impartir els mòduls de manera separada així com de poder dissenyar itineraris formatius més personalitzats.

En aquest sentit, expliquen que les internes haurien de poder participar d'una manera més activa en la definició dels seus propis processos; un element, d'altra banda, que faria augmentar-ne la motivació per participar i en reduiria l'alta taxa d'abandonament de les formacions.

Una major i millor coordinació entre els diferents agents de tractament per afavorir un abordatge més lineal de les necessitats integrals de les internes n'afavoriria també la comprensió del procés formatiu i, consegüentment, la implicació. D'altra banda, el treball coordinat afavoriria un apropament interdisciplinari que beneficiaria les respostes a les necessitats de les dones. Les professionals estan d'acord que la participació d'entitats externes pot ser també molt útil en aquesta línia, tant per aportar experteses específiques que les educadores no tenen per què tenir, com per proposar models de treballs innovadors que podrien ser parcialment integrats en el futur. Remarquen, però, la necessitat d'una bona integració i coordinació amb aquestes entitats.

6.4. Peticions de les internes

En el respecte dels drets humans i de la legislació vigent, les internes demanen, en primer lloc, rebre un bon tracte, ja que, tal com declaren, «som persones, no animals». En una sessió bastant densa, ens expliquen adolorides i enrabiades diferents episodis de violacions dels seus drets i exercici de la violència que han patit per part d'algunes persones funcionaries. Entre d'altres, per mencionar una relacionada amb qüestions de gènere, assenyalen com recentment un funcionari ha denegat per hores, i de mala manera, l'accés a

compreses a una presa a qui havia baixat la regla, tot argüint que havia d'haver-se organitzat abans.

En aquest sentit, es queixen encara més del fet que les seves protestes davant de casos de maltractament tendeixin a caure en un sac buit. Demanen, per tant, que els mecanismes per reportar possibles abusos siguin àgils, coneguts per totes i gestionats per òrgans externs a la presó. És aquesta una proposta que, a nostre entendre, resulta fonamental per donar compliment al principi de diligència deguda per part de les institucions públiques.

Mencionen, d'altra banda, la rellevància de tenir accés a tota la informació en relació als seus drets des del primer moment que trepitgen la presó, i demanen que se'ls faciliti en diferents formats per no perdre l'oportunitat de veure els seus drets reconeguts (per exemple, demanant el vis-a-vis amb els fills fora de temps). Un breu manual d'acollida escrit de manera clara i senzilla on s'indiquin tots els drets, els procediments i els temps seria extremadament útil- ja que, encara que les assistents socials els expliquin aquestes informacions en les primeres cites, és difícil per elles retenir-les en l'estat de tensió en què es troben.

Clamen també pel reconeixement de la pròpia agència en els processos de decisió relacionats amb la seva vida, i proposen que es creïn sistemes de representació de les internes tant per facilitar l'autogestió de qüestions organitzatives, com ara per defensar els drets de les preses de manera anònima en cas fos necessari. Aquesta proposta és perfectament coherent amb la lògica de la reinserció, segons la qual les dones han d'aprendre a gestionar responsabilitats sobre la seva vida. De fet, la negació de l'agència impedeix l'apoderament que necessiten. A més a més, des del punt de vista pedagògic i ètic, és imprescindible el seu reconeixement com a subjectes adults de ple dret.

Les internes es queixen profusament de la situació laboral dins de les presons, on la retribució és ridículament inferior al mínim interprofessional, a més a més, de ser menor que els seus que reben els homes, de manera que es produeix clarament un greuge comparatiu sexista. Semblaria ser que, hi ha un resquíci

legal que no obliga sino solament recomana usar el SIM por determinar el sou a les presons permeten aquesta situació que algunes denuncien com explotació laboral¹. El que sí podem afirmar és que, sens cap dubte, no és coherent amb la perspectiva de gènere interseccional, d'acord amb la qual s'hauria d'assegurar un tracte equitatiu entre dones i homes i, òbviament, una no discriminació laboral de les persones preses.

En relació a la formació que reben, consideren que no està pensada perquè puguin fer un itinerari de sortida de la precarietat. En aquest sentit, es queixen que molts dels cursos professionalitzants no porten a un reconeixement real com a professionals, sinó com a molt, com a aprenents o ajudants. Moltes d'elles acumulen petites formacions d'aquest tipus i senten que no hi ha programes que afavoreixin la seva inserció laboral ni prou orientació per definir itineraris personalitzats que tinguin en compte els coneixements ja adquirits i les seves experiències prèvies.

D'altra banda, en relació a les formacions professionals, demanen poder participar en les decisions de quins cursos cal activar, en lloc de, simplement, haver d'escollir entre els cursos que s'ofereixen. De manera semblant, recriminen ser considerades com agents actives en l'avaluació dels cursos per identificar quins funcionen i quin no, o quines parts necessiten ser ajustades per respondre a les seves demanes i especificitats.

Encara més, aposten per poder participar d'una forma clara en la definició dels seus itineraris, concretament en relació als programes d'intervenció grupal. Amb freqüència, se senten forçades a seguir cursos o mòduls que des del seu punt de vista no tenen sentit per la seva trajectòria vital, cursos que són

---

¹ L'article 108.3 del RD 329/2006 preveu que "la relació laboral entre el Centre d'Iniciatives per a la Reinserció i els/les interns/es dels centres penitenciaris serà de caràcter especial, remunerada i regulada per la seva normativa específica, i es desenvoluparà de conformitat amb les condicions laborals i de seguretat i higiene fixades per la legislació vigent". Tantmateix, l'article 15.2 del Real Decreto 78/2001, de 6 de julio, por el que se regula la relació laboral de caràcter especial de los penados, sosté en relació al règim retributiu que "para la determinación de la retribución, se aplicarán los parámetros señalados en el apartado anterior a un módulo, para cuyo cálculo se tomará como referencia el salario mínimo interprofesional vigente en cada momento, de tal manera que el salario resultante se fijará proporcionalmente al número de horas realmente trabajadas y al rendimiento conseguido por el trabajador". Doncs, malgrat afirmar que es prendrà com a referència l'SMI, és en l'absència d'obligació per fer-ho que radica la manca de garanties.

escollits d'ofici d'acord amb els tipus delictius pels quals han entrat a presó, o cursos que són massa generalistes. De manera similar, viuen com a discriminatori que els beneficis adquirits estiguin subjectes a control de drogues, encara que el delicte pel qual han estat jutjades no tinguin cap relació amb aquestes. Senten que amb aquesta pràctica la seva llibertat personal queda reduïda en relació a la de les altres persones, i que s'atribueix amb freqüència de manera arbitrària la responsabilitat del delicte al consum d'estupefaents.

Pel que fa al treball psicoemocional, la seva opinió és que calen cursos personalitzats i eines d'autoajuda i superació personal que puguin fer servir de manera autònoma per, entre altres, detectar i reduir els nivells d'ansietat. En la mateixa línia, requereixen una major flexibilitat en l'atenció per part de les professionals de l'assistència i la psicologia, i una reducció de l'ús d'ansiolítics, calmants i psicofàrmacs.

Compartim amb les internes la necessitat de l'assumpció d'un abordatge integral de la salut i el benestar, que vagi més enllà d'un enfocament biomèdic per reconèixer la importància dels estats emocionals i de les carregues socials en el benestar de les preses. En aquest sentit, seria fonamental l'acció conjunta d'una atenció individual més freqüent i d'un treball vivencial grupal amb atenció a la corporalitat. Igualment, reclamen que, per al benestar psicològic, és indispensable disposar d'espais d'intimitat on poder-se masturbar o, simplement, relaxar sense ser observades, controlades i supervisades.

Troben, tanmateix, que necessiten més atenció i formació sobre les relacions afectiu-sexuals, tant per enfortir-se en cas d'haver estat o d'estar en situacions de violència masclista per part de la parella, com per pensar en futures relacions igualitàries. D'altra banda, comenten que hi ha internes que experimenten relacions sexo-afectives amb dones per primera vegada a la seva vida i necessiten espais per poder parlar de com se senten, ja que aquesta situació, viscuda amb total normalitat per algunes, desperta en d'altres pors, fantasmes i dubtes. Demanen, per un altre costat, que, igual es té dret a tenir vis a vis amb detinguts homes, les internes puguin requerir espais d'intimitat i vis-a-vis amb companyes dones.

En una línia semblant, aquelles que tenen mascotes se senten molt malament per no poder mantenir el contacte amb elles i pensen que se'ls hauria de permetre poder-les veure obrint un espai perquè els animals de companyia puguin ser portats en algunes visites o vis-a-vis. El benefici emocional del contacte amb animals és reconegut pel Departament, que ha organitzat formacions específiques basades en aquest principi, per la qual cosa aquesta proposta hauria de ser presa molt seriosament.

De gran importància per a la salut emocional són també les relacions interpersonals i comunitàries dins i fora de la presó. Les internes reporten la necessitat de tenir més ocasions de trobades amb els seus parents i les seves amistats i que es garanteixin més videotrucades (com les que es van establir durant la pandèmia) per a les persones que estan més allunyades dels seus familiars i amics, especialment les migrants. També demanen ajuda per sanar vincles trencats o difícils, per l'estigma com a dones que han comès un delictes, o per altres raons, a través de programes de mediació que permetin enfortir el seu teixit relacional.

Finalment, aquesta experiència ens ha ensenyat la força positiva dels vincles d'amistat i suport que estableixen entre elles. Moltes consideren extremadament traumàtic que, en sortir en tercer grau hagin de deixar de parlar i veure les persones que han estat durant anys les seves amigues, confidentes i punts de força. Reclamen poder conservar els contactes i, fins i tot, pensar processos de facilitació del manteniment d'aquests vincles, que viuen com a extremadament positius.

De manera semblant, sorgeix la proposta de rebre més visites d'expresses en el context de programes que puguin explicar les seves experiències de reinserció i ser models positius amb els quals identificar-se. Critiquen, en aquest sentit, la llunyania dels exemples que apareixen en moltes de les formacions i demanen un replantejament dels continguts que faciliti el seu reconeixement i la possibilitat d'imaginar la utilitat que poden tenir aquests en les seves vides.

Mencionen també la importància de comptar amb material audiovisual (per exemple, sobre gestió emocional i superació personal) per fer les sessions més

amenes, entretingudes i estimular així el seu interès i la seva motivació. Destaquen que l'abús del model de formació formal no les atrau, més aviat al contrari, les impedeix concentrar-se i reclamen, per tant, itineraris formatius transversals que tinguin lloc en diferents espais de la institució com ara el pati, les ludoteques, les biblioteques i, afegim nosaltres, el gimnàs, i que prevegin la possibilitat de fer accions fora dels murs, especialment per reforçar les xarxes comunitàries, tan importants per al seu procés de reinserció.

Reclamen, per últim, que els processos grupals no utilitzin un llenguatge acadèmic i distant, que té l'efecte de fer-les sentir ignorants, sinó que es basin en un apropament que reconegui els seus coneixements i les seves experiències i les porti a construir aprenentatges significatius entre totes. D'acord amb elles, considerem que l'ús d'un llenguatge planer i d'exemples propers no va en detriment de la profunditat dels continguts; ben al contrari, afavoreix la seva interiorització i els processos de creixement i apoderament personals i grupals.

En aquest sentit, les participants van comentar la necessitat que les formacions contemplin nombroses dinàmiques grupals semblants a les que vam treballar juntes, que estimulen l'interès, la introspecció i la creació col·lectiva de coneixements d'una manera entretinguda, en lloc d'estar basades en l'aprenentatge de conceptes i teories allunyades de la seva quotidianitat.

L'experimentació amb el cos i una actitud respectuosa per part de les formadores són també elements que considerem extremadament necessaris.

6.5. Mirades des dels marges: opinions i recomanacions de les entitats

Les entitats externes que treballen a la presó evidencien que el límit principal de la seva col·laboració està dictat per les condicions de contractació de què depenen i que els impedeixen fer projectes de llarga durada amb garantia de permanència. Aquesta situació les obliga a dedicar moltes hores a qüestions burocràtiques per trobar finançament.

Moltes d'elles consideren que la coordinació de les entitats amb els agents del Departament de Justícia és fonamental però, en molts casos, les instàncies dissenyades a tal efecte acaben sent més una pantalla que no pas eines realment participatives. Destaquen, a més a més, la poca confiança que moltes d'aquestes entitats tenen amb els diferents òrgans de gestió dels serveis de formació i rehabilitació. A més a més, se senten poc reconegudes com a professionals que són i sostenen que ni la seva expertesa, ni el coneixement pràctic que van adquirint en el dia a dia, són realment aprofitats per les institucions penitenciàries per dissenyar i implementar els itineraris curriculars.

Denuncien, d'altra banda, que moltes internes són persones que han patit diferents processos de victimització en la seva vida i que les autoritats públiques no els han donat prou suport ni ajuda. Alsehores, seria pertinent (re)pensar la manera de no agreujar més la seva vida amb la privació de llibertat i estudiar solucions alternatives a la presó, tot aprenent, per exemple, de models del nord d'Europa.

Actualment, el perfil de les dones que acaben a la presó està influenciat directament per les dinàmiques classistes i racistes que es donen en la nostra societat. Així, moltes de les dones empresonades tenen un nivell cultural/educatiu baix, i no poques són migrades, algunes amb un nivell de castellà i català baix.

Per aquestes raons, les entitats critiquen, per inadequades i descontextualitzades de la realitat de les dones de les presons, aquelles intervencions basades en l'intent de produir canvis en els seus processos cognitius a través d'aprenentatges teòrics conceptuals. La intervenció necessària esdevé en canvi l'escolta, la valoració i l'acompanyament cap a processos d'apoderament.

Destaquen, també, que la reclusió de les dones repercuteix de manera directa en la quotidianitat de les seves famílies, ja que moltes de les internes tenen càrregues familiars que, pel seu rol social de cuidadores, han de continuar assumint d'una forma o altra. Això és una pressió i una càrrega emocional quotidiana difícil de compaginar amb els estudis. Aquesta realitat no pot ser

menyspreada a l'hora de dissenyar els seus currículums, més encara en el cas de les dones gitanes, que tenen vincles molt forts amb la família extensa. És més, les mares, les migrades, les trans* que habiten les presons tenen experiències específiques que necessiten ser ateses amb una mirada interseccional.

Malauradament, d'acord amb les entitats, la institució no té aquesta sensibilitat ni cap a la perspectiva de gènere, ni cap a la interseccionalitat. De fet, les formacions i les intervencions tendeixen a basar-se en models androcèntrics o, com a molt, d'una feminitat estereotipada. Encara pitjor, les dones pateixen una discriminació directa, atès que no tenen les mateixes oportunitats que els presos ni pel que fa a la formació ni al d'inserció laboral, i, com a cirereta del pastis, reben sous inferiors que els seus companys homes per feines semblants.

D'altra banda, les professionals aposten per que les mares de criatures petites vagin tenint una atenció molt més personalitzada, i reivindiquen que els drets de les nenes i els nens haurien d'estar més protegits, cosa que actualment no sempre es compleix.

Les entitats pretenen reduir totes aquestes discriminacions abordant directament les necessitats específiques del col·lectiu femení. Per aconseguir-ho, aposten per la utilització de dinàmiques pedagògiques participatives i fins i tot vivencials, que estimulen la participació activa de les preses així com l'assumpció de compromís cap a un procés de canvi. Al mateix temps, es mostren flexibles i disposades a decidir els continguts de les seves intervencions amb les participants per proporcionar-los experiències significatives.

Consideren, finalment, que seria fonamental enfortir els vincles comunitaris, tant dins dels espais penitenciaris com amb la població externa, a través de col·laboracions en què les internes no tinguin un paper passiu, sinó que esdevinguin agents actius. D'aquesta manera, per una banda s'afavoriria el procés de reinserció de les internes en entorns amigables i, per l'altra, el seu

apoderament i pujada de l'autoestima en assumir rols protagonistes en el context de la pròpia comunitat.

7. Conclusions

Com hem vist en el marc teòric, l'empresonament de la majoria de les dones representa de per si una revictimització, i els efectes de l'empresonament són nocius també per al seu entorn familiar i especialment perniciosos a curt i llarg termini per a eventuais fill(e)s petites. Per aquest motiu, el sistema penitenciari hauria d'apostar clarament per models alternatius a la presó, en la definició dels quals haurien de participar les mateixes internes (Almeda, 2017).

Tanmateix, seguint el encàrrec que se'ns ha formulat, en aquestes conclusions presentarem indicacions per al reconeixement i el desmantellament dels biaixos i les discriminacions institucionalitzades en els currículums de les internes (Beichner i Hagemann, 2022). Creiem que, mentre esperem aconseguir un replantejament més radical del sistema judicial i, consegüentment, del penitenciari, no podem deixar de respondre a les necessitats dels col·lectius de dones empresonades.

En aquest sentit, els resultats d'aquest treball mostren la necessitat d'un canvi de paradigma clar amb una intervenció socioeducativa amb perspectiva de gènere i interseccional que pugui acollir les necessitats de les dones (cis i trans) en el respecte de les seves vulnerabilitats amb la finalitat d'acompanyar-les en un procés d'apoderament personal i col·lectiu.

La recerca realitzada ens mostra que, no obstant els esforços realitzats fins al moment:

En las prisiones, [todavía] ellas son condenadas a tratamientos y a programas penitenciarios que las infantilizan, domestican, medicalizan y disciplinan (Almeda, 2017, p. 157).

Els aspectes de la custòdia i la seguretat solen prevaler sobre els del tractament (Allegri, 2023), fins i tot en el cas de les dones, encara que, pel seu perfil poc violent, les expertes suggereixin que la gestió penitenciària s'ocupi menys de les mesures de seguretat i més de les opcions adequades de formació i tracte dels funcionaris (Wright, 2012).

Per capgirar aquesta situació, és clau en primer lloc el respecte continu i constant de la dignitat i els drets humans de les internes. Comprendre i atendre els elements estructurals de les problemàtiques que viuen, així com els que les han portat a realitzar accions delictives, és el segon element indispensable.

En aquest sentit, Florència Brizuela, advocada experta en suport a les persones migrades, recorda que un dels elements que les desmotiva a seguir la formació és tenir pendent una expulsió que es podria fer efectiva en el moment de finalització de la condemna. D'acord amb Paula Ezkerra, activista i assessora per als drets humans i laborals de les treballadores sexuals, aquesta situació afecta de manera particular a les acusades de delictes relacionats amb el treball sexual. De fet, si en el marc d'un procés per tràfic no denuncien als responsables, amb freqüència és per por de les represàlies, especialment cap a les famílies, que poden acabar sent condemnades com a co-responsables del tràfic i, en conseqüència, a l'expulsió. Una situació semblant, segons Brizuela, viuen aquelles dones que, encara que no tinguin una ordre d'expulsió, manquen de permís de treball. Un cas específic són algunes gitanes que, malgrat haver nascut a Catalunya, no estan registrades i, per tant, no tenen permís de treballar. El procés formatiu es vesteix en aquests casos com un element que requereix molt d'esforç i redueix les hores lliures per treballar (i, per tant, les possibilitats de guanyar diners, la qual cosa és extremadament important en situacions de precarietat), sense donar cap perspectiva de futur.

Es fa necessari el reforçament, com a eina rehabilitadora i curricular, de l'acompanyament en la consecució del dret de reconeixement legal i/o de permanència en el territori de l'Estat espanyol per a les internes que ho necessitin.

D'acord amb la filosofia de rehabilitació i reinserció, a més, cal tenir en compte els avenços realitzats per les dones preses en el transcurs de la condemna a l'hora d'avaluar la possibilitat de permanència de les mateixes en territori català; el fet de no fer-ho fa que l'estada a la presó es configuri simplement com a punitiva.

Es necessari, llavors, un llarg camí per realitzar un acostament *gender-responsive* amb mirada interseccional en relació a tots els elements i els agents implicats en els processos de rehabilitació. Actualment, la situació és molt diferent:

Parece irónico que la mayor parte del tratamiento y formación penitenciaria que se lleva a cabo en las cárceles femeninas se centre en mejorar sus capacidades domésticas y maternas, cuando una de las consecuencias más devastadoras del encarcelamiento y la falta de libertad sea precisamente el mal que la prisión causa a sus hijos/as y familiares. La pretendida formación de la vida familiar y el enfoque doméstico son hasta una pérdida de tiempo en términos de relevancia que pueda tener en la vida de estas mujeres, muchas de las cuales han rechazado ese modelo o no lo han tenido (Almeda, 2022, p. 11).

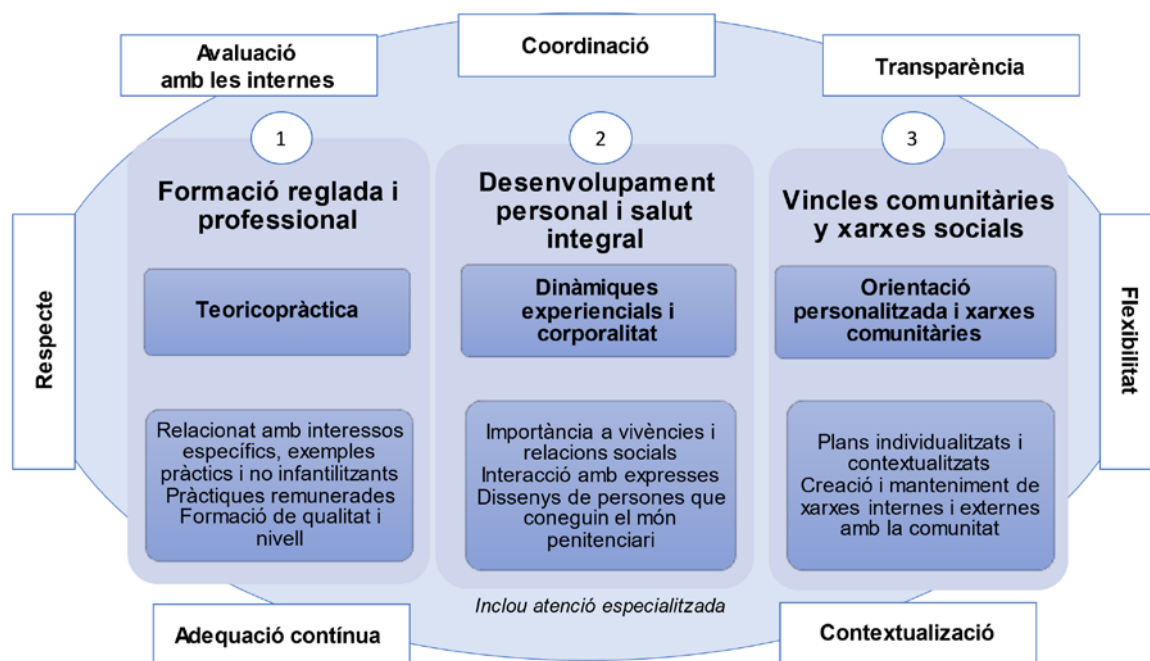
D'acord amb el cap del Servei de Rehabilitació i la cap del Departament d'Inserció del CIRE, un primer pas en aquest sentit és la formació contínua i especialitzada en qüestions de gènere dels professionals. En aquest sentit, és particularment important incidir en l'adquisició de la sensibilitat necessària per tractar d'una manera adequada les dones, i que els estereotips sobre algun grup social no acabin revertint en un tracte diferencial o discriminatori. Per exemple, en opinió d'Ezkerra, les treballadores sexuals que són detingudes s'enfronten sovint a una degradació i sexualització per part d'alguns professionals. De manera semblant, moltes internes amb un limitat nivell de lectoescriptura i/o amb falta d'educació formal se senten infantilitzades i poc valorades en els processos formatius, cosa que provoca una reacció de rebuig cap als cursos i els seus continguts.

Un disseny curricular *gender-responsive* ha de ser dissenyat per persones expertes, no únicament en matèria de gènere, sinó també en la quotidianitat de les experiències carceràries en col·laboració amb professionals que hauran d'implementar el treball i internes de diferents grups i/o característiques.

La nostra proposta, com es veu en la següent imatge, consisteix a pensar i entendre el treball educatiu amb les internes en tres línies o blocs, diferenciats

no tant pels continguts com per la finalitat i les dinàmiques pedagògiques a ell associades.

Figura 6. Elements clau per a la organització curricular de les dones empresonades

Font: Elaboració pròpia

En un **primer bloc** s'inclourien totes aquelles formacions conduents a l'obtenció d'un títol oficial d'escolarització (p. ex., primària, ESO, batxillerat, grau, màster, postgrau, doctorat) o d'un certificat professional (p. ex., formació professional de diferents graus etc.). Aquestes formacions s'han d'entendre com un dret que amb l'actual falta de places, tal com explica la psicòloga Raquel Sánchez, no queda garantit. Moltes internes es queden sense saber com ocupar les hores, i això les porta a tenir una sensació d'inutilitat i un buit que és molt negatiu per a la seva salut mental.

És adequat que aquestes formacions estiguin a càrrec de les expertes del Departament d'Educació; tot i així, és molt important que aquestes tinguin una formació en profunditat per no reproduir un currículum ocult sexista o androcèntric i per entendre les idiosincràsies de la vida en la presó. De la mateixa manera, és necessària una millora en la coordinació amb els altres agents i dinàmiques penitenciàries.

Aconsellem que la formació d'aquest bloc es basi en un model teoricopràctic en el qual sempre es faci referència a la utilitat pràctica en contextos vitals com els de les internes. Encara que, tal com fa als continguts, el currículum hagi de ser oficial, es poden plantejar dinàmiques que permetin l'adequació d'aquesta formació al context penitenciari, entre altres:

- a. Varietat en les formacions professionals ofertes, sense reproduir estereotips de gènere en la seva selecció i d'acord amb els interessos de les pròpies internes.
- b. Model d'aprenentatge basat en lògiques de la pedagogia feminista i amb més atenció a l'adquisició de competències que no pas de nocions aïllades, i que valorin els sabers de les internes. Utilització de diferents eines pedagògiques com, per exemple, la resolució de problemes en grup o l'ús de materials audiovisuals.
- c. Materials de suport a l'estudi amb llenguatges senzills i exemples pròxims a les internes. Tal com evidencia la psicòloga Raquel Sánchez, les internes amb malestar psicològic o diagnòstics psiquiàtrics tenen una sensació de menyspreu i infravaloració que s'incrementa encara més quan tenen diferències neurocognitives i no troben material específicament adaptat a elles. Un cas semblant són les detingudes amb baix nivell d'idioma català i castellà, que no poden accedir a cursos específics per a elles o han d'acudir-hi –pel benefici que la participació comporta– sense poder-se assabentar del que es parla, amb la consegüent frustració.
- d. Flexibilització dels temps i dels horaris amb negociacions personalitzades. Potser alguna interna vulgui i pugui aprofitar el temps per obtenir amb més celeritat un certificat; unes altres potser prefereixin o necessitin dilatar els temps per poder continuar assumint altres tasques (com les cures) o per no angoixar-se.
- e. Reconeixement personalitzat de formacions anteriors, encara que aquestes siguin parcials (per exemple, d'una assignatura o d'un bloc), tant per a estudis previs (inclusivament a l'estranger) com per a experiència laboral o vital comprovada en l'àrea.

- f. Un sistema de beques d'estudi que permeti participar profitosament tot obtenint un sou semblant a aquell que la interna cobraria per un treball en la institució. Per al manteniment d'aquestes beques no s'ha d'utilitzar una valoració purament meritocràtica i suposadament neutral, sinó una avaluació situada que tingui en compte el progrés de l'estudiant respecte a la seva situació inicial i les vivències específiques durant el període d'estudi (càrregues familiars, malalties, trasllats, judici, puerperi, violència, etc.).
- g. Facilitar la tramitació dels permisos de treball a les internes que han acabat adequadament un cicle d'estudi i/o de permís d'estudi i que surten de la presó abans d'acabar un cicle formatiu.
- h. Preveure acords de reconeixement de les formacions amb aquells Estats d'on provenen un nombre elevat de dones en règim de privació de llibertat.
- i. Afavorir pràctiques formatives amb aquelles empreses o institucions que cada any es comprometen a contractar algunes de les persones que han acabat positivament la formació.

El treball a la presó ha de ser també dissenyat en el marc d'un procés formatiu i no tan sols com la prestació d'un servei. És imprescindible, no només que aquest doni dret a una retribució digna, respectuosa amb els drets laborals de tota la ciutadania i no esbiaixada a nivell de gènere, sinó que, a més, pugui ser una experiència laboral enriquidora que ajudi les internes a projectar-se cap a treballs no precaris.

El **segon bloc** inclouria totes aquelles activitats que tenen a veure amb un desenvolupament holístic de la persona, així com amb la salut integral, incloent-hi totes les activitats d'atenció especialitzada (que ara es realitzen amb els programes grupals del PMOC). Tal com recomanen les expertes del nostre grup de sàvies, seria important la participació de les internes tant en la decisió dels cursos a oferir com en l'adaptació dels continguts a les necessitats i els interessos de cada grup específic. En relació als continguts, la recomanació principal és que aquests cursos han d'estar pensats per estimular el creixement personal i no per aprendre conceptes acadèmics, i molt menys aquells basats

en nosologies o tipificacions androcèntriques, sexistes, classistes, capacitistes i/o gordofobias.

Proposem que aquest bloc es basi en la pedagogia feminista interseccional amb enfocament sistèmic i holístic. Les dinàmiques pedagògiques haurien de ser majoritàriament participatives i vivencials amb la finalitat de promoure una transformació i un apoderament personal i col·lectiu, en lloc que centrar-se a «arreglar» el que es considera un dèficit de comportament basat en desajustaments cognitius.

De fet, els tractaments cognitius conductuals:

en lugar de empoderar a las mujeres para que realicen elecciones genuinas, las responsabilizan de su propia rehabilitación, en condiciones que no son de su elección [y] no logran contextualizar los delitos de las mujeres a través de la victimización de estas a largo plazo e insisten en que las mujeres tienen opciones más racionales en sus vidas que las que tienen (Worrall, 2003, p. 41).

És més, la intervenció basada en el comportament i la responsabilitat individualitzada desatén les necessitats estructurals de les dones: la seva situació econòmica, familiar i formativa (entre altres), així que la sensació és que, quan aquesta finalitza, tot continua igual (Barnett, 2012).

De fet, les evidències assenyalen que:

Mientras que parece que los hombres tienden a responder a intervenciones que se centran directamente en el comportamiento delictivo, las mujeres penadas necesitan apoyo práctico y emocional para todo un conjunto complejo de problemas (Barry i McIvor, 2010, p. 28).

Entenem, aleshores, que, en aquest bloc en particular, el procés d'ensenyament-aprenentatge ha de ser regit per un profund respecte cap a l'agència de les participants reconeixent els seus valors i ha de prendre en consideració la polivictimització i les conseqüències d'una vivència complexa a causa de l'experiència de la presó. Cal oferir, per tant, un abordatge educatiu que tingui en compte les experiències i els coneixements personals previs des d'una perspectiva feminista, tant en la metodologia d'aula com en el disseny

dels cursos. En aquest sentit, la modularidad dels programes permetria a les internes triar aquells mòduls més significatius per elles. Conseqüentment, és molt important, a l'hora de recomanar un o altre curs, distingir entre la simptomatologia d'un malestar i la seva causa (p. ex., la drogodependència és sovint vista com a problema principal). De fet, programes elaborats capaços d'incidir contemporàniament en la salut mental, l'abús de substàncies i el trauma han rebut avaluacions molt positives (Wright, 2012).

És necessari, doncs, promoure un aprenentatge significatiu a través de tècniques i pràctiques pedagògiques en què la direccionalitat educativa sorgeixi de les experiències col·laboratives de les persones implicades. El treball corporal i la reconexió amb el propi cos són fonamentals per estimular aquest camí de creixement. És recomanable, en aquest sentit, la implicació de la comunitat externa a la presó en algunes de les dinàmiques dels processos formatius, especialment en aquells grups socials als quals pertanyen les internes. Les entitats externes que col·laboren amb intervencions específiques han de ser considerades com a elements clau d'aquests processos, i cal reconèixer la seva professionalitat tot facilitant l'estabilització dels seus serveis i escoltant les seves recomanacions i suggerències en els dissenys curriculars dels itineraris de les internes. Les accions que proposen han d'estar integrades d'una manera harmònica amb la resta de les activitats que es proposin. La transversalització de la formació cap a espais diferents de l'aula i la seva associació amb dinàmiques més lúdiques, d'oci i artístiques és un altre element fonamental. Aquest procés educatiu ha de promoure la transferència de les competències de gènere a diferents àmbits de la vida de les internes i el reconeixement de les pròpies potencialitats hi és central.

El tercer i últim bloc està relacionat amb la creació de vincles i xarxes comunitàries tant dins com fora dels murs, i amb espais d'orientació personalitzada. De fet, un element determinant per a la recuperació del benestar emocional és treballar l'aïllament social que suposa el règim penitenciari des d'una mirada feminista. En aquest sentit, s'ha d'estimular, en primer lloc, la creació de vincles socials positius entre les internes i ajudar-les a organitzar processos de suport mutu en sortir de la presó. La participació, l'autogestió i la cura col·lectiva han de ser potenciats amb dinàmiques que,

reconeixent l'agència de les internes, les ajuden a reprendre les regnes de la pròpia vida amb mecanismes de regulació col·lectiva, en lloc de pràctiques paternalistes de control que no afavoreixen el seu apoderament.

D'altra banda, és necessari reconstruir el capital social de suport i afectiu a partir del treball educatiu per competències específiques. Aquest treball ha de sorgir d'un diagnòstic personalitzat que tingui en compte l'especificitat relacional de les dones. En el cas de les nouvingudes, s'han d'activar mecanismes perquè puguin connectar amb els seus afectes i no sentir-se aïllades, mitjançant, per exemple, formes de vis-a-vis virtuals i/o concedint més temps de trucades a les internes que no poden tenir visites.

Si en alguns casos poden ser necessaris processos de mediació amb les famílies per recuperar vincles trencats o afeblits, en d'altres, com en casos de violència masclista, s'ha d'afavorir un procés d'emancipació de l'entorn abusador. En aquest sentit, és fonamental acompanyar les internes que ho necessitin cap a un procés personal d'alliberament de les obligacions generitzades cap a famílies (o membres d'aquestes) que les hagin maltractat.

Finalment, però no menys important, des de les presons és important participar en processos comunitaris en què es creïn xarxes relacionals i comunitàries positives per a les internes i que els facilitin la reinserció. A més, cal preveure serveis intermedis en què les preses puguin tornar a adquirir la seva autonomia en un context d'espais i dinàmiques protegides. L'orientació individualitzada cap a la creació d'itineraris d'inserció personalitzats és també necessària per afavorir la superació de les problemàtiques estructurals que, moltes vegades, han portat a la realització dels delictes i, per tant, per prevenir la reincidència.

Els resultats de la nostra recerca ens porten a concloure que, des d'una perspectiva feminista, hi ha alguns elements transversals que cal tenir en compte en tots els processos educatius formatius, a saber:

- a) El respecte als drets de les preses, però també el seu reconeixement com a persones adultes, amb consciència, agència, voluntat i poder de decisió. Han d'erradicar-se les actituds paternals, maternals i

- asistencialistes per afavorir processos d'apoderament, especialment en els molts casos en què han estat vulnerabilitzades o victimitzades.
- b) Els currículums han de pensar-se com a processos educatius integrals orientats al benestar i dissenyats en col·laboració amb les interessades. La salut holística de les internes, la seva estabilitat psicològica, la reapropiació de la pròpia emocionalitat, el seu benestar físic, però també els de les persones al seu càrrec (especialment criatures i joves), han d'estar en el centre de les intervencions.
  - c) És fonamental la coordinació i el respecte entre tots els agents implicats, i cal posar en joc les dinàmiques de poder tant perquè les treballadores no es frustrin com per oferir una millor atenció a les internes.
  - d) És necessària la formació específica (i continuada) de tots els agents implicats cap als elements de la *gender responsiveness* i de la pedagogia feminista, així com la col·laboració amb expertes amb sensibilitats interseccionals per avaluar-ne col·lectivament la implementació en continguts i aules.
  - e) La flexibilitat. En el pla pedagògic: aquesta s'ha de facilitar amb recomanacions específiques sobre les possibles adaptacions a les idiosincràsies dels grups, però també dels temps i dels espais per a les adaptacions. En el pla burocràtic organitzatiu: aquesta serveix per afavorir la participació de les internes, però també el treball de les formadores. En el pla de les adaptacions personalitzades: és útil per reconèixer els sabers preexistents, motivar la participació i evitar d'homogeneïtzar i infantilitzar les internes.
  - f) Cal tenir present la contextualització que implica la realització de diagnòstics tant per adaptar els continguts com per poder dissenyar pràctiques arrelades en els territoris i les comunitats.
  - g) S'ha de dur a terme l'avaluació feminista de tots els elements dels programes, formacions i intervencions (Biglia, Lúxan i Jiménez, 2022). És fonamental aquí la participació activa de les internes, no com a subjectes passius dels quals es mesura l'aprenentatge teòric, sinó com a agents actius que opinen sobre la vàlua i la utilitat dels continguts i de les dinàmiques per al propi creixement personal i col·lectiu.

- h) Els resultats de les avaluacions han de ser públics, tot garantint la transparència dels processos i facilitant que les organitzacions especialitzades de la societat civil puguin opinar sobre els processos realitzats i vetllar per un ús dels diners públics que afavoreixi directament les internes.
- i) Totes aquestes dinàmiques no han de ser puntuals o portar a resultats estàtics, sinó que han d'afavorir processos d'adequació contínua per millorar els abordatges integrals de les necessitats de les internes i de la comunitat.

8. Bibliografia

- Aebi, M. F., Cocco, E. & Molnar, L. (2023). *Prisons and Prisoners in Europe 2022: Key Findings of the SPACE I report*. Series UNILCRIM 2023/2. Council of Europe and University of Lausanne.
- Agnew, R. (2006). *Pressured into crime: an overview of general strain theory*. Los Angeles: Roxbury Publishing Company.
- Allegri P. (2023) Retoriche rieducative, pratiche penitenziarie e formazione professionale. Il mulino.
- Almeda, E. & Camps C. (2019) Feminismes, repressió i control penal de les dones. *Idees: Revista de temes contemporanis*, núm. 47. ISSN-e 2385-765X, ISSN 1575-0914.
- Almeda, E. (2017). Criminologías feministas, investigación y cárceles de mujeres en España. *Papers. Revista de Sociología*, 102(2), p. 151-181.
- Almeda, E., Camps, C., & Monera, R. M. O. (2022). Mujeres, cárceles y feminismos. *Revista Española de Investigación Criminológica, REIC*, 20(2), p. 5.
- Arnalda, A., Mangot, A., González-Pereira, S. & Martínez Catena, A. (2019). Programa d'intervenció en violència sexual. Secreteria de Mesures Penals, Reinserció i Atenció a la Víctima. Departament de Justícia, Generalitat de Catalunya.
- Bandura, A. (1987). *Teoría del aprendizaje social*. Madrid: Espasa-Calpe.
- Barnett, G. (2012), Gender-responsive programming: a qualitative exploration of women's experiences of a gender-neutral cognitive skills programme. *Psychology, Crime & Law*, 18(2), p. 155-176.
- Barry, M. & Mcivor, G. (2010), Professional decision making and women offenders: containing the chaos? *Probation Journal*, 57(1), 27-41.
- Beichner, D., & Hagemann, O. (2022). A Global View of Women, Prison, and Aftercare: A Call for Reform. *Violence Against Women*, 28(8), 1788-1808. <https://doi.org/10.1177/10778012221085997>
- Bell, K. (2017). Prison Violence and the Intersectionality of Race/Ethnicity and Gender. *Criminology, Criminal Justice, Law & Society*, 18(1), 106-121
- Biglia B., Luxán Serrano M. & Jiménez Pérez E. (2022). Evaluación feminista de formaciones en violencias de género: una propuesta situada. *Política y Sociedad*, 59(1), e75990. <https://doi.org/10.5209/poso.75990>
- Biglia, B., & Bonet Marti, J. (2017). DIY: Towards feminist methodological practices in social research. *Annual Review of Critical Psychology*, 13, 1-16.

- Carrillo, A. Q., & Moledo, M. D. M. L. (2020). Hacia una intervención socioeducativa de género con mujeres reclusas. Evidencias desde el panorama internacional. In *Acción social y educativa para la inclusión y reinserción desde el contexto penitenciario: Libro de Actas del IV Congreso CIASE 2020: 02 y 03 de diciembre de 2020* (pp. 141-142). Fórum Internacional de Comunicación y Relaciones Públicas (Fórum XXI).
- Comissió de Drets de la Dona i Igualtat de Gènere (2008). *Informe sobre la situación especial de las mujeres en los centros penitenciarios y las repercusiones de la encarcelación de los padres sobre la vida social y familiar* (2007/2116(INI)). Parlamento Europeo.
https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-6-2008-0033_ES.html
- Cubells Serra, J., Cantera Espinosa, L., Jorquera Rossel, S., & Hernández Jiménez, N. (2023). Experiències de les dones estrangeres als centres penitenciaris catalans: Aproximació des de la perspectiva interseccional. *Repositori de justícia de la Generalitat de Catalunya*.
- Decret 175/2022, de 27 de setembre, d'ordenació dels ensenyaments de l'educació bàsica. *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya* 8762, de 29 de setembre de 2022. <https://portaljuridic.gencat.cat/eli/es-ct/d/2022/09/27/175>
- Decret 329/2006, de 5 de setembre, Reglament d'organització i funcionament dels serveis d'execució penal a Catalunya. *Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya* 4714, del 7 de setembre de 2006. <https://portaljuridic.gencat.cat/eli/es-ct/d/2006/09/05/329/cer>
- Departament de Justícia (2011). *Model de Rehabilitació a les presons catalanes*. Generalitat de Catalunya.
- Departament de Justícia (2019). *El model d'intervenció dirigit a les necessitats dels individus*. Generalitat de Catalunya.
- Departament de Justícia (2021). *Memòria 2021*. Generalitat de Catalunya.
- Departament de Justícia (2022). *Memòria 2022*. Generalitat de Catalunya.
- Departament de Justícia (2024) *Rehabilitació i inserció sociolaboral*. Últim accés 15/04/2024 en https://justicia.gencat.cat/ca/ambits/reinsercio_i_serveis_penitenciaris/rehabilitacio_i_insercio_sociolaboral/
- Departament de Justícia (s.d.). Programa marc del model de participació i convivència dels centres penitenciaris de Catalunya. Generalitat de Catalunya
- Direcció General del Poder Judicial (2024). *Estadística de la Población Reclusa | CGPJ | Temas | Estadística Judicial | Estadística por temas | Datos penales, civiles y laborales | Cumplimiento de penas*.

<https://www.poderjudicial.es/cgpi/es/Temas/Estadistica-Judicial/Estadistica-por-temas/Datos-penales--civiles-y-laborales/Cumplimiento-de-penas/Estadistica-de-la-Poblacion-Reclusa/>

- Esquina Seguer, R., Molina Arasa, E., Moreno Rubio, C., & Verdiell Borràs, L. (2022). *Dones que compleixen condemna per delictes violents a les presons de Catalunya: Una anàlisi delinqüencial amb perspectiva de gènere*. Centre de Estudis Jurídics i Formació Especialitzada (CEJFE). Generalitat de Catalunya.
- Farrington, D. P. (1996). The explanation and prevention of youthful offending. A. P. Cordelia i L. Siegel (ed.), *Readings in contemporary criminological theory*. Boston: Northeastern University Press.
- Friedman, S. H., Tamburello, A. C., Kaempf, A., & Hall, R. C. (2019). Prescribing for women in corrections. *J Am Acad Psychiatry Law*, 47(4), 476-485.
- González-Pereira, S., Arnalda, A., Mangot, A., & Martínez Catena, A. (2019). Programa d'intervenció en violència general. Secció de Mesures Penals, Reinserció i Atenció a la Víctima. Departament de Justícia, Generalitat de Catalunya.
- González-Pereira, S., Arnalda, A., Mangot, A., & Martínez Catena, A. (2019). Programa d'intervenció psicoeducativa. Secció de Mesures Penals, Reinserció i Atenció a la Víctima. Departament de Justícia, Generalitat de Catalunya.
- Haraway, D. J. (1995). *Ciencia, cyborgs y mujeres: la reinención de la naturaleza* (Vol. 28). Universitat de València.
- Hassan, L., Senior, J., Webb, R. T., Frisher, M., Tully, M. P., While, D., & Shaw, J. J. (2016). Prevalence and appropriateness of psychotropic medication prescribing in a nationally representative cross-sectional survey of male and female prisoners in England. *BMC psychiatry*, 16, 1-10.
- Langner, N., Barton, J., McDonagh, D., Noël, C., & Bouchard, F. (2003). Rates of prescribed medication use by women in prison. *In Forum on Corrections Research*, 14(2)10-14. Correctional Service of Canada.
- Leotti, S. M. (2021). Social Work With Criminalized Women: Governance or Resistance in the Carceral State? *Affilia*, 36(3), 302-318. <https://doi-org.sabidi.urv.cat/10.1177/08861099211014773>
- MacDonald, M. (2013). Women prisoners, mental health, violence and abuse. *International Journal of Law and Psychiatry*, 36(3-4), 293-303.
- Mangot, A., González-Pereira, S. & Martínez Catena, A. (2019). Programa d'intervenció en drogodependències. Secció de Mesures Penals, Reinserció i Atenció a la Víctima. Departament de Justícia, Generalitat de Catalunya.

- Mangot, A., González-Pereira, S., Arnalda, A. & Martínez Catena, A. (2019). Programa d'intervenció socioeducativa. Secretaria de Mesures Penals, Reinserció i Atenció a la Víctima. Departament de Justícia, Generalitat de Catalunya.
- Manonelles, A. B. (2020). *Régimen disciplinario y mujeres presas. Análisis criminológico con perspectiva de género*. Instituto de las Mujeres. <https://www.inmujeres.gob.es/publicacioneselectronicas/documentacion/Documentos/DE1817.pdf>
- Marlatt, G. A. & Gordon, J. R. (1985). *Relapse prevention: Maintenance strategies in the treatment of addictive behaviors*. New York: Guilford Press
- Meléndez Peretó, A., Cubells Serra, J., Navarro Villanueva, C., & Hernández Jiménez, N. (2023). Situació de les dones empresonades a Catalunya. Una mirada amb perspectiva de gènere. *Repositori de justícia de la Generalitat de Catalunya*.
- Messina, N., Grella, C. E., Cartier, J., & Torres, S. (2010). A randomized experimental study of gender-responsive substance abuse treatment for women in prison. *Journal of substance abuse treatment*, 38(2), 97-107.
- Moles-López, E., Burgos-Jiménez, R. J., & Añaños, F. T. (2023). La prisión y su acción re-insertiva. Estudio socioeducativo y de género en España. *Convergencia. Revista de Ciencias Sociales*, 30.
- Navarro Villanueva, C., Hernández Jiménez N., & Ruiz de la Fuente, C. (2023). L'exercici de la maternitat en el sistema penitenciari català. *Repositori de justícia de la Generalitat de Catalunya*.
- Nevado, C. O. (2022). «Oye, pues va a ser que valgo». Motivaciones y expectativas para retomar la escuela en una cárcel de mujeres. In *Justicia social: Género e intervención socioeducativa* (pp. 413-420). Pirámide.
- Olaya, A., Nuñez, N. & Martín, E. (2017). Programa d'intervenció Psicoeducativa amb dones privades de llibertat. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Subdirecció General de Programes de Rehabilitació i Sanitat. Direcció de Serveis Penitenciaris.
- Pederson, K. M., Smith, W. T., Fortney, K., Mullings, J. L., & Blackburn, A. G. (2022). A Qualitative Examination of Correctional Programming Perceptions and Experiences Among Incarcerated Women. *Crime & Delinquency*, 0(0). <https://doi-org.sabidi.urv.cat/10.1177/00111287221098578>
- Penal Reform International (2012). A year of action towards fair and effective criminal justice. Annual Report. <https://www.penalreform.org/resource/annual-report-2012/>

- Potter, H. (2013). Intersectional criminology: Interrogating identity and power in criminological research and theory. *Critical Criminology*, 21(3), 305–318.
- Prochaska, J. O. & DiClemente, C. C. (1992). Stages of change in the modification of problem behaviors. A. M. Hersen, R. M. Eisler i P. M. Miller (ed.). *Progress in behavior modification*, p. 184-214. Sycamore, IL; Sycamore Press
- Redondo, S. (2008). Individuos, sociedades y oportunidades en la explicación y prevención del delito: Modelo del Triple Riesgo Delictivo (TRD). *Revista Española de Investigación Criminológica*, 6.
- Relatora Especial sobre la violencia contra la mujer, sus causas y consecuencias: Informe de la Relatora Especial sobre la violencia contra la mujer, sus causas y consecuencias, Rashida Manjoo, A/HRC/23/49, de 14 de mayo de 2013, 23 período de sesiones.
- Relatora Especial sobre la violencia contra la mujer, sus causas y consecuencias: Informe de la Relatora Especial sobre la violencia contra la mujer, sus causas y consecuencias, Yakin Ertürk, Adición Economía política y violencia contra la mujer, A/HR/11/6/Add.6, de 14 de mayo de 2013, 23 período de sesiones.
- Resolución 61/143 Intensificación de los esfuerzos para eliminar todas las formas de violencia contra la mujer, *Asamblea General*, 30 de enero de 2007.
https://www.iom.int/sites/g/files/tmzbd1486/files/jahia/webdav/shared/shar ed/mainsite/policy_and_research/un/61/A_RES_61_143_ES.pdf
- Rodríguez Menés, J., Safranoff, A., & Larrauni Piojan, E. (2023). Enquesta sobre actituds i comportaments discriminatoris i de violència masclista a l'àmbit laboral de l'Execució Penal. *Repositori de justícia de la Generalitat de Catalunya*.
- Stefanu, Y. & Gené, J. (2021). Mesura de l'impacte social amb el model SROI. Centre de Iniciatives per a la Reinserció (CIRE). Departament de Justícia Generalitat de Catalunya.
- Subdirecció General de Programes de Rehabilitació i Sanitat (2011). El Model de rehabilitació a les presons catalanes.
- Vasilescu, C. (2019). La ejecución penal desde una perspectiva de género. *Indret. Revista para el Análisis del Derecho*, 2, p. 12-0
- Vicente Cuenca M. A, (2022) Situación de las mujeres privadas de libertad en la institución penitenciaria. En Fanny Tania Añaños Bedriñana, María del Mar García-Vita, Ana Emilia Amaro Agudo. *Justicia social: Género e intervención socioeducativa / coord. por*, Vol. 1, págs. 71-76. Medio penitenciario y contextos delictivos. ISBN 978-84-368-4450-4.
- Worrall, A (2003). "What works" and community sentences for women offenders. *The Centre for Crime and Justice Studies*, 53, p. 40-41.

Wright, E. M., Van Voorhis, P., Salisbury, E. J., & Bauman, A. (2012). Gender-Responsive Lessons Learned and Policy Implications for Women in Prison: A Review. *Criminal Justice and Behavior*, 39(12), 1612-1632.
<https://doi.org/10.1177/0093854812451088>

9. Annexos

Annex I. Preguntes anàlisi general dels programes

Bases teòriques

- S'exposen de manera clara les bases teòriques sobre les quals se sustenta el programa?
- Es parteix específicament de pressupostos sexistes o androcèntrics?
- Les teories utilitzades són considerades com a feministes o amb perspectiva de gènere (autores feministes)?
- Es treballa a partir d'alguna teoria interseccional o almenys es fa referència a necessitats de grups específics?
- Altres qüestions rellevants per a l'anàlisi

Estructura/forma

- Utilitza el masculí genèric?
- Hi ha tendència a utilitzar paraules de caràcter neutre?
- Hi ha algun tipus d'aclariment i/o posicionament explícit en relació al llenguatge inclusiu?
- La seqüenciació dels tallers és adequada per a aconseguir els objectius?
- Està el llenguatge adaptat a les persones destinatàries en termes de nivell educatiu, edat, origen, etc.?
- És el llenguatge utilitzat infantilitzant?
- Altres qüestions rellevants per a l'anàlisi

Objectius del programa

- Són els objectius coherents amb les bases teòriques del programa?
- Són assolibles?
- Són útils de cara a una futura reinserció laboral?
- Són útils de cara a promoure el creixement personal i la gestió emocional?
- Estan ben escrits?
- Se solapen els uns amb els altres?
- Existeix algun objectiu o objectius que incorporin explícitament una perspectiva de gènere?
- Existeix algun objectiu o objectius que incorporin una perspectiva feminista interseccional?
- Altres qüestions rellevants per a l'anàlisi

Continguts

- Quins són els continguts o tema principal del programa?
- Quina visió pot inferir-se dels continguts? Positivista o contextual?
- Es presenten els continguts de manera neutra respecte al gènere?
- Introdueix d'alguna manera les diferències existents entre homes i dones en relació a la temàtica abordada en el programa específic?
- Altres qüestions rellevants per a l'anàlisi

Aspectes metodològiques

- Part el programa d'una perspectiva participativa que consideri a les persones participants agents actives?
- En termes generals, s'inclouen algunes recomanacions metodològiques per a adaptar el programa al context i a les participants?
- S'inclouen recomanacions metodològiques amb perspectiva de gènere i interseccional?
- Hi ha activitats i exercicis pràctics? (contestar una vegada revisats els diferents tallers que conformen el programa)
- Hi ha moltes activitats teòriques? (contestar una vegada revisats els diferents tallers que conformen el programa)
- De quina manera s'inclou el treball amb les emocions?
- Es tenen en compte les cures a l'hora de gestionar el grup?

Avaluació del programa i del aprenentatge

- Es planteja algun tipus d'avaluació del programa i/o els tallers?
- En cas afirmatiu a la pregunta anterior, tenen aquestes avaluacions algun tipus de perspectiva de gènere o feminista? (e.g. disseny d'indicadors, aproximacions participatives, etc.)
- Quins agents estan implicats en l'avaluació?
- Tenen tots el mateix rol?
- Hi ha temporalització per etapes avaluacions?
- Qui s'encarrega i qui rep la avaluació?
- Es realitza algun tipus d'activitat per a avaluar l'aprenentatge adquirit en el programa?
- Es fan les avaluacions des d'un model tradicional d'ensenyament aprenentatge (examen teòric)?
- Poden trobar-se en el programa altre tipus d'avaluacions de l'aprenentatge més de tall participatiu?
- Quan es realitza aquesta avaluació: hi ha un pre i un post?

Annex II. Preguntes anàlisi mòduls i/o tallers

Estructura/forma

- La seqüenciació dels tallers és adequada per a aconseguir els objectius?
- Està el llenguatge adaptat a les persones destinatàries en termes de nivell educatiu, edat, origen, etc.?
- És el llenguatge utilitzat infantilitzant?
- Altres qüestions rellevants per a l'anàlisi

Objectius de les activitats

- Són els objectius coherents amb les bases teòriques del programa?
- Són assolibles?
- Són útils de cara a una futura reinserció laboral?
- Són útils de cara a promoure el creixement personal i la gestió emocional?
- Estan ben escrits?
- Se solapen els uns amb els altres?
- Existeix algun objectiu o objectius que incorporin explícitament una perspectiva de gènere?
- Existeix algun objectiu o objectius que incorporin una perspectiva feminista interseccional?
- Altres qüestions rellevants per a l'anàlisi

Continguts

- Quins són els continguts o tema principal del programa?
- Quina visió pot inferir-se dels continguts? Positivista o contextual?
- Es presenten els continguts de manera neutra respecte al gènere?
- Introdueix d'alguna manera les diferències existents entre homes i dones en relació a la temàtica abordada en el programa específic?
- Els exemples que utilitza són neutres?
- Els exemples utilitzats usen dones i homes en rols estereotípicos?
- Adapta els exemples a les realitats de les dones (classe/raça/capacitats, etc.)?
- Hi ha exemples positius de persones que hagin passat per presó?
- Altres qüestions rellevants per a l'anàlisi

Aspectes metodològics

- És la dinàmica del taller majoritàriament participativa?
- Inclou algunes recomanacions metodològiques per a adaptar el taller a les necessitats i característiques de la població destinatària?
- Aquestes recomanacions tenen algun tipus de perspectiva de gènere i/o interseccional?
- Són pràctiques?
- Són teòriques?
De quina manera s'inclou el treball amb les emocions?
- Es tenen en compte les cures a l'hora de gestionar el grup?
- Altres qüestions rellevants per a l'anàlisi

Avaluació del programa i del aprenentatge

- Es planteja algun tipus d'avaluació del programa i/o els tallers?
- En cas afirmatiu a la pregunta anterior, tenen aquestes avaluacions algun tipus de perspectiva de gènere o feminista? (e.g. disseny d'indicadors, aproximacions participatives, etc.)
- Quins agents estan implicats en l'avaluació?
- Tenen tots el mateix rol?
- Hi ha temporalització per etapes avaluacions?
- Qui s'encarrega i qui rep la avaluació?
- Es realitza algun tipus d'activitat per a avaluar l'aprenentatge adquirit en el programa?
- Es fan les avaluacions des d'un model tradicional d'ensenyament aprenentatge (examen teòric)?
- Poden trobar-se en el programa altre tipus d'avaluacions de l'aprenentatge més de tall participatiu?
- Quan es realitza aquesta avaluació: hi ha un pre i un post?

Annex III. Models de consentiment: professionals, internes i drets d'imatge

CONSENTIMENT INFORMAT PER PROFESSIONALS

CURRÍCULUM D'ACTIVITATS PER A DONES EN L'EXECUCIÓ PENAL: TRACTAMENT, EDUCACIÓ, CULTURA I OCUPACIÓ

Nom i cognoms de la persona participant .....

DNI:.....

Després de llegir el full informatiu de l'estudi i haver realitzat totes les preguntes que he cregut necessàries, entenc que:

- La meva participació és voluntària
- Puc sortir de l'estudi en qualsevol moment, sense que això tingui repercussió en la meva atenció penitenciària.

Igualment, he estat informat de les mesures adoptades que garanteixen la confidencialitat de les dades penitenciàries i personals, en compliment de la Llei 3/2018, de 5 de desembre, de protecció de dades personals.

Dono la meva autorització per participar en aquest estudi, i a que els investigadors contactin amb mi durant els propers 6 mesos, si fos necessari.

....., a ..... de..... de 2023

Signatura:

Full informatiu de l'estudi

Heu estat convidats a participar en l'estudi titulat CURRÍCULUM D'ACTIVITATS PER A DONES EN L'EXECUCIÓ PENAL: TRACTAMENT, EDUCACIÓ, CULTURA I OCUPACIÓ

L'objectiu de l'estudi és dissenyar recomanacions per organitzar l'oferta d'activitats, d'aprenentatges i de suport i orientació a les dones que compleixen una condemna.

Si accepteu participar en aquest estudi, se sol·licita el vostre consentiment perquè les sessions siguin gravades en àudio i les informacions obtingudes siguin utilitzades amb finalitats de recerca. En aquest sentit, les dades obtingudes seran de caràcter confidencial i es guardarà el vostre anonimat. Aquestes dades seran organitzades de manera que vostra identitat es mantindrà completament confidencial. Les dades estaran a càrrec de l'equip d'investigació d'aquest estudi per al posterior desenvolupament d'informes i publicacions dins de revistes científiques que ajudin a millorar el funcionament dels programes específics de tractament dels centres penitenciaris i ajudin en el benestar personal i emocional de les persones que hi viuen.

Les informacions recollides no seran usades per cap altre propòsit, a més dels assenyalats anteriorment, sense la seva autorització prèvia i per escrit.

CONSENTIMENT INFORMAT PER INTERNES

Jo,..... (Noms i cognoms)

Amb DNI/passaport numero.....

ACCEPTO participar de manera voluntària en l'estudi "Currículum d'Activitats per a dones en execució penal" coordinat per investigadores de la Universitat Rovira i Virgili.

Entenc que puc sortir de l'estudi en qualsevol moment, sense que això tingui cap repercussió en la meva atenció penitenciària.

Dono el meu consentiment al fet que es gravi el contingut de les sessions que es podrà usar SOLAMENT de manera anònima.

Les investigadores esborraran els enregistraments després de transcriure-les.

Confirmo que he llegit el full informatiu de l'estudi, he estat informada de les mesures adoptades que garanteixen la confidencialitat de les dades penitenciàries i personals, en compliment de la Llei 3/2018, de 5 de desembre i he realitzat totes les preguntes que he cregut necessàries.

....., a ..... de..... de 2023

Signatura

_____

Full informatiu de l'estudi CURRÍCULUM D'ACTIVITATS PER A DONES EN EXECUCIÓ PENAL: TRACTAMENT, EDUCACIÓ, CULTURA I OCUPACIÓ

L'objectiu és dissenyar recomanacions per a organitzar millor l'oferta d'activitats, d'aprenentatges i de suport i orientació a les dones a les presons.

Volem conèixer la vostra opinió i per a això us convidem a participar en unes dinàmiques en les quals pugueu fer-nos conèixer les vostres necessitats.

Es tracta d'un treball divertit i dinàmic en el qual podreu expressar-vos lliurement i sense judicis.

El treball s'organitza en 5 sessions d'una hora cadascuna conduït per Àloe i Alejandra de la universitat Rovira i Virgili.

L'anonimat serà garantit en tot el procés.

La participació és voluntària i no involucra cap mal o perill per a la salut física o mental ni tampoc cap benefici material.

La negativa a participar no modificarà el vostre itinerari de tractament.

Podeu abandonar l'estudi en qualsevol moment, sense haver de donar cap explicació i sense rebre sanció.

Les sessions seran gravades en àudio per a la seva posterior transcripció.

Només les investigadores tindran accés als enregistraments i la transcripció serà anònima.

Els vostres noms NO APAREIXERAN en cap document públic, informes o articles.

Si accepteu participar, se sol·licita el vostre consentiment.

Les informacions recollides no seran usades amb un altre propòsit, a més dels assenyalats anteriorment, sense la seva autorització prèvia i per escrit.

Aquesta recerca és un encàrrec del Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada (CEFJE).

**CONSENTIMIENTO INFORMADO
USO DE IMAGEN**

Yo,..... (Nombres y apellidos)

Con DNI/pasaporte numero .....

DOY MI CONSENTIMIENTO

a que, en el marco del estudio “Currículo de Actividades para mujeres en ejecución penal” coordinado por investigadoras de la Universidad Rovira i Virgili

*[CANCELAR CON UNA X O RAYA SOBRE EL TEXTO LAS AFIRMACIONES
CON LAS QUE NO SE ESTÁ DE ACUERDO]*

- Se tome una foto que se distribuirá SOLO entre las participantes y NO se usará en memorias presentaciones y/o artículos
- Se tome una foto que se podrá usar en memoria presentaciones y/o artículos siempre que mi cara esté cubierta y/o desenfocada para que no se me reconozca
- Se tome una foto que se podrá usar en memoria presentaciones y/o artículos así como está.

....., a ..... de..... de 2023

Firma

Annex IV. Participants e investigadores en la presó de Wad Ras

Annex V. Murals foto-liticació Wad Ras i Brians

Annex VI. Murals xarxes semàntiques

